

जिज्ञासू साधकानें प्रक्रियांच्या वादविवादांत न घोटाळतां, ब्रह्मसाक्षात्काराच्या दृष्टीनें प्रत्यक्ष साधनेचा अवलंब करावा, फांदी सोडावी आणि चंद्र जाणून घ्यावा असें समर्थानां सांगितलें आहे तें यासाठीच.

खुणा या शेवटीं खुणाच असतात. त्यांनीं लक्षांत येणाऱ्या संकेताचें महत्त्व आहे. आंकडे किंवा अक्षरें यांची चिन्हें निरनिराळीं असलीं तरी संकेतानें समजणारा अर्थ एकच असतो. तोच महत्त्वाचा. उच्चाराच्या दृष्टीनें लिपीच्या दृष्टीनें, निरनिराळ्या भाषांतून एकच वस्तू निरनिराळ्या स्वरवर्णानीं दर्शविली जाते. महत्त्व आहे ते अर्थाला, प्रत्यक्ष वस्तूला, तिचा परिचय करून देणाऱ्या चिन्हाला, भाषेला नाही. चिन्हें वा शब्द हें अर्थाचें वाहन आहे. प्रत्यक्ष अर्थ नव्हे. हा विचार सर्व सांप्रदायिक करतील तर मतभिन्नतेचा बाऊ करून होणारीं भांडणें मिटतील. द्वेषमत्सरांना स्थान राहणार नाही. एकोपा आणि समंजसपणा वाढेल.

दिसेना जनीं तें चि शोधूनि पाहें ।

बरें पाहतां गूज तेथें चि आहे ।।

करी घेउं जातां कदा आडळेना ।

जनीं सर्व कोंदाटलें तें कळेना ।।१५५।।

सृष्टीच्या मुळाशीं जें कांहीं तत्त्व आहे, तें सहजासहजीं दिसणारें, भासणारें वा प्रत्ययास येणारें नाही. त्या मूलतत्त्वाचें ज्ञान होण्यासाठीं चांगल्या प्रकारें त्याचा शोध घेतला पाहिजे. वरवर विचार केला तर, व्यवहाराच्या दृष्टीनें त्या शोधाचा प्रत्यक्ष लाभ कांहीं विशेष आहे असें सांगता येणार नाही. तरीपण सर्व दृष्टीनें सांगोपांग विचार केला तर मानवमात्राचें हित व्हावें, प्रगति-उन्नति व्हावी, विकास साधावा, यासाठीं जें प्रत्ययास येतें त्याच्या मुळाकडे, शोध घेत जाणें हेच उपयोगाचें आहे; इतकेंच नव्हे तर फार आवश्यक असेंही आहे.

आजची दिसून येणारी वैज्ञानिक प्रगति ही शोधीत जाण्याच्या जिज्ञासेंतून आणि त्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या अनलस प्रयत्नांतूनच जन्मास आली आहे.

अब्जावधि रुपये खर्च करून आणि अनेक प्रकारचे धोके पत्करून मानवानें चंद्रावर पदार्पण केलें. श्री. तेनसिंग नोके यानें “राधानाथ” शिखरावर आरोहण केलें, अनेक प्रकारच्या आपत्तींना यशस्वीरीत्या तोंड देऊन दक्षिण ध्रुवावर झेंडा रोवला, अशासारख्या गोष्टींचें जगभर सहज कौतुक झालें. यांत प्रत्यक्ष लाभ काय झाला म्हटलें तर सांगणें कठिण आहे. पण मानवजात उंचावते ती अशा घटनांमुळेच. या घटनांचें महत्त्व चांगला विचार केला तरच लक्षांत येऊं शकतें. ब्रह्मज्ञानाचेंही तसेंच होतें.

ब्रह्मज्ञान ही सहजासहजी उचलून घेतां येण्यासारखी स्थूल वस्तू नाही. तें दिसणाऱ्या, भासणाऱ्या, कल्पनेनें जाणल्या जाणाऱ्या सर्व विश्वामध्ये आणि विश्वांतील यच्चयावत् वस्तुमात्रामध्ये, अखंडपणें, ओतप्रोत भरून राहिलेलें आहे. कळत नाही, दिसत नाही, हें खरें, पण जें कांहीं आहे तें ब्रह्मच आहे. शोध घ्यावा लागतो, साधना करावी लागते, अखंड प्रयत्नाची कांस धरावी लागते. ती, तें ब्रह्म अनुभवास यावें म्हणून. शोध घेणारा हा, ज्याचा शोध घ्यावयाचा त्यापेक्षां वेगळा नसल्यानें, शोध घेणें वा प्रयत्न करणें यांचेही व्यावहारिक अर्थ या साधनेंत गळून पडतात.

म्हणे जाणता तो जनीं मूर्ख पाहें ।

अतर्कासि तर्की असा कोण आहे ।।

जनीं मीपणें पाहतां पाहवेना ।

तया लक्षितां वेगळें राहवेना ।।१५६।।

मला तें तत्त्व (ब्रह्म) कळलें आहे, असें जो म्हणतो तो मूर्ख आहे, असें समर्थ अगदीं स्पष्टपणें या श्लोकांत सांगत आहेत.

श्रीज्ञानेश्वर महाराजहि “एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिले पण मिरवी तेंचि उणें । आम्ही जाहलों ऐसे जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ।।” (ज्ञा. ९।३६८) असेंच म्हणतात. उपनिषदांनीहि “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।।” (केन २।११) असेंच म्हटलें आहे. मला झोप लागली आहे असे जो तोंडाने सांगतो, त्याला झोप लागलेली नसते. तसेंच हें आहे.

विचार करणारी, शोध घेणारी बुद्धि, कल्पना करणारे मन, वर्णन करणारी वाणी वा श्रवण-नेत्रादि इंद्रियें यांचे सर्व व्यापार जेथें संपतात, तें तत्त्व तर्कानें जाणतां येतें असें कसें म्हणतां येईल? म्हणून मला समजलें असें म्हणणारा, तत्त्वज्ञानाची पहिली पायरीसुद्धां खऱ्या अर्थानें चढला नाही, असें म्हणावें लागते. त्याचें म्हणणें केवळ अहंकाराचें लक्षण ठरतें. झोप कशी लागते हें जसें कळत नाही, ते कळावें म्हणून सावध राहणारा जसा झोपेचा अनुभव कधींच घेऊं शकत नाही, तसेच ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय ही त्रिपुटी अवशिष्ट असतांना ब्रह्मानुभवाचें होतें.

मिठाची पुतळी समुद्राचा शोध घ्यावयास गेली तर तिचें वेगळें अस्तित्व जसें उरतच नाही, वेगळेपण उरलें तर समुद्राची विशालता कळतच नाही तसें ब्रह्माचा शोध घेतांना जीवाचें होतें.

मी पाहतों हा अहंकार, मी पहात आहे-मला पहावयाचें आहे ही मीपणाची

जाणीव जोंवर उरलेली असते, तोंवर ती जाणीवच, एकाद्या दाट धुक्यासारखी, साक्षात्काराच्या मार्गातील अडथळा ठरते. ही जाणीव हा मीपणा, हा अहंकार जेव्हा सुटतो तेव्हाच ब्रह्म अनुभवास येते, आणि मग हा अनुभव घेणारा वेगळा राहतच नाही. पचलेल्या अन्नाचे शरीराशी जे नाते असते तेंच जीवाचे ब्रह्माशी होते. पचलेले अन्न जसें तुष्टिपुष्टीच्या रूपाने अनुभवास येते, तसाच ब्रह्मज्ञानी शांत आणि प्रसन्न होतो. ब्रह्माचा अनुभव हा आनंदाच्या रूपाने अनुभवितां येतो.

अन्न खाण्याची इच्छा होते, भूक लागते, तेव्हा अन्न वेगळे असते. अन्न खातांना ते रसनेंद्रियास संतोषविते, तेव्हाहि ते वेगळेच असते. पण ते पोटोत जाते आणि पचू लागते तेव्हाहि वेगळेच राहिल तर तुष्टीपुष्टी दूरच राहिली, उलट ते शल्यभूत होईल, विषरूप होईल, घातक ठरेल. आतां त्याचे वेगळेपण हे अनिष्ट आहे. अन्न पचल्यावर त्याचे शरीरभावांत रूपांतर होणे हेंच श्रेयस्कर असते. भुकेपासून पुष्टीपर्यंतची प्रक्रिया ही सलग आहे. तेथे अन्नाचे द्वैत शरीराच्या अद्वैतांत केव्हा परिणत होते ते समजत नाही. तरीसुद्धा भूक चांगली लागणे, पचनशक्ति चांगली असणे अन्न चांगले निवडणे, चांगले शिजवणे, चांगले चावणे या गोष्टीकरितां प्रयत्नशील असावेच लागते. परमार्थाच्या क्षेत्रांतील हीच साधना कीं जिच्यामुळे “देव पहावया गेलो । देव होऊनि राहिलो ।” अशी स्थिती साधकाची होते. “अहं ब्रह्मास्मि”तील अहं आणि अस्मि गळून पडतात, उरते ते निखळ ब्रह्म. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात- “परतोनि पाठिमोरें ठाके । आणि आपणियातें आपण देखें । देखतखेंवो ओळखे । म्हणें तत्त्व तें मी ॥ तिये ओळखीची सरिसें । सुखाचियां साम्राज्यीं बैसे । चित्तपण समरसे । विरोनि जाय ॥ (ज्ञा. ६।३६६, ६७)

बहू शास्त्र धुंडाळितां वाड आहे ।

जया निश्चयो येक तो ही न साहे ॥

मतीं भांडती शास्त्रबोधें विरोधें ।

गती खुंटती ज्ञानबोधें प्रबोधें ॥१५७॥

माणसाने किती वाचावे, किती वाचले म्हणून अहंकार मिरवावा? शास्त्रसंपत्ति ही अनंत, अपार आहे. रोज एक पुस्तक वाचून संपवतो म्हटलें तरी माणसाचे आयुष्य पुरणार नाही. अनेक जन्म घेतले तरी ते कमीच पडतील. जेवढे होईल तेवढे वाचले म्हटलें तरी त्यातून पदरांत काय पडलें याचा विचार करू जावे तों निराशाच वाट्यास येते.

शास्त्रांच्या शाखा पुष्कळ, त्या प्रत्येक शाखेचे ग्रंथ पुष्कळ आणि प्रत्येक

ग्रंथाचे प्रतिपादन वेगवेगळे. पदार्थविज्ञान आणि रसायन या जड शास्त्रांमध्ये फारसे मतभेद दिसत नाहीत. कार्याच्या, परिणामाच्या रूपांत ते मुळीच नाहीत म्हटलें तरी चालेल. पण मूलकणांचे स्वरूप आणि ध्वनि, प्रकाश, विद्युत, चुंबकीय आकर्षण, यांचे यथार्थ ज्ञान यांत तेथेहि कांहीं मतभेद आहेतच. नेमकेपणा तेथेहि संशयात्मकच आहे. जीवशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, यांसारख्या शास्त्रांमध्ये तर यांना शेवटीं शास्त्र तरी म्हणावे कीं नाही असा संशय उत्पन्न व्हावा असे दक्षिणोत्तर ध्रुवासारखे अगदीं टोंकाचे आणि परस्परविरोधी मतभेद आहेत. प्रामाणिक विद्वानांनीं आपापल्या शास्त्राच्या मर्यादा स्पष्टपणे मान्य केल्या आहेत आणि अज्ञाताचे क्षेत्र फार विशाल असल्याचे मोकळेपणाने स्वीकारले आहे. उदंड मतभेद यामुळेच राहतात.

अध्यात्माचे क्षेत्र तर या मतभेदांनीं गजबजलेले आहे. द्वैत, द्वैताद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, अद्वैत हेच केवळ भेद तेथे आहेत असें नाही तर या प्रत्येकाचे पुन्हां कित्येक पोटभेद आहेत. एका अद्वैतामध्येसुद्धा १००-१२५ पेशां अधिक मतप्रक्रिया आहेत. कोणी जीव एक मानतो, कोणी असंख्य. माया आणि अविद्या एकच कीं वेगळी याविषयीहि मतांतरे आहेत. जीव आणि ब्रह्माचा संबंध कोणी अवच्छेदवादाने, कोणी आभासवादाने, तर कोणी प्रतिबिंबवादाने लावतो. कोणी दृष्टिसृष्टीवादी तर कोणी सृष्टिदृष्टीवादी. कोणी जीवन्मुक्ति मान्य करतात तर कोणी करीत नाहीत. कोणाचा ज्ञानोत्तरभक्तीचा आग्रह तर कोणी ज्ञान व भक्ति एकरूप मानणारे. सम्यक्ज्ञानाने विबोधित झालेल्या निर्मल चित्तालाच कुणी मोक्ष म्हणणार तर कुणी मोक्षाचे सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता असे चार भेद कल्पणार. कुणी मुक्तीला परमानंदस्वरूप मानणार तर कुणी मुक्तीला तुच्छ लेखून भक्तीला तिच्या डोक्यावर बसविणार. एका भक्तीचेसुद्धां गौणी, परा असे भेद पाडून त्यांचे पुन्हा अनेक विकल्प प्रतिपादिणार.

हे असे असंख्य मतभेद निरनिराळ्या आग्रही संप्रदायांना जन्म देतात आणि मग नाना प्रकारचे वादविवाद, खंडणमंडणाच्या प्रवृत्ति, व त्यांतून हेवेदावे निर्माण होतात. अध्यात्मिक अनुभव एकीकडेच राहतो, उरतो तो अहंकार आणि संघर्ष. भांडणांची रणधुमाळीच सर्वत्र चालू राहते. मतांतरांना अर्थ असतो तो जाणून घेणाराच्या प्रकृतिभेदाने, अवस्थाभेदाने वा पात्रताभेदाने. एकाच गांवाला जाण्याचे अनेक मार्ग असू शकतात. अनेक दिशांनीं वाहणारे प्रवाह शेवटीं समुद्रालाच मिळतात. अनेक पक्वान्नांनीं निर्माण होणारी तुष्टि-पुष्टि एकरूपच असते. पण शब्दज्ञानी हें लक्षांत घेत नाही. त्याचा भर अनुभवावर नसतो, मांडणीवर असतो. स्वतःपेशां वेगळे मत तो अज्ञानाचे लक्षण मानतो. आपल्याला

पटतें तेंच शास्त्र. त्याला विरोध करील तो मूर्ख, या भावनेनें लोक वागतात, त्याचा परिणाम द्वेष-मत्सरांत होतो.

संतमहात्मे या सर्व कारणांसाठीच ग्रंथ नुसता वाचावा असें म्हणत नाहीत, भाराभर पाठांतरावर त्यांचा भर नसतो. श्रीनामदेवरायांचें एक मार्मिक वचन आहे. ते म्हणतात- “नामा म्हणे ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओवी अनुभवावी ।” ज्ञानेश्वरीचे पारायण करणारे, ज्ञानेश्वरीवर प्रवचनें करणारे, सर्व ज्ञानेश्वरी मुखोद्गत असलेले लोकहि पुष्कळ आहेत, परन्तु अनुभवाचा संबंध आला कीं त्या कसोटीवर किती उतरतील कोणास ठाऊक? कोणाची दिंडी पुढें चालावी आणि प्रसादाचा नारळ आधीं कोणाला मिळावा यावरून होणारी महंताचीं भांडणे पाहिली, आणि याहि कारणांसाठीं त्यांना न्यायालयांत जाऊन झगडतांना पाहिले कीं मन विषण्ण होते. “एक तरी ओवी अनुभवावी” असें नामदेव महाराज कां म्हणतात तें अशा वेळीं लक्षांत येतें.

मतभेद संपतात, भांडणें मिटतात, निरनिराळ्या प्रक्रियांची गति कुंठित होते, ती शास्त्रांनी सांगितलेल्या ज्ञानाचा चांगल्या प्रकारें बोध झाला म्हणजे. समर्थाना प्रबोध शब्दानें हेंच अनुभवात्मक यथार्थ ज्ञान अभिप्रेत आहे. अनुभवाच्या पातळीवर एकदां मनुष्य जाऊन पोचला, प्रत्यक्ष वस्तूचा त्याला साक्षात्कार झाला कीं मग शब्दांचे ध्वनिभेद वा प्रक्रियांचे मार्गभेद त्याला विचलित करूं शकत नाहीत.

भूक लागल्यामुळें भात खाऊं इच्छिणारे चार प्रवासी एका स्थानकावर उपहारगृहाच्या चालकाला आपणास काय पाहिजे तें सांगू लागले. चौधें चार प्रांतांतील होते. त्यांच्या भाषा वेगवेगळ्या होत्या. काश्मिरी म्हणाला-तोमूल. महाराष्ट्रीय म्हणाला-भात. पंजाबी म्हणाला-चावल. तामिळी म्हणाला-सोरु. स्थानक होतें कर्नाटकांत. त्याला अन्नम् माहीत. कोणालाच कांहीं समजेना. सगळे वर्दळीवर आले. स्थानकाधिपानें तें ऐकलें. तो जाणकार. त्यानें वाढप्याला भाताच्या थाळ्या घेऊन येण्यास सांगितलें. भांडण थांबलें. सगळे एके ठिकाणीं बसून समाधानानें जेवले. प्रबोधनानें मतभेदाची गति खुंटते ती अशी.

श्रुती न्याय मीमांसकें तर्कशास्त्रे ।

स्मृती वेद वेदांतवाक्ये विचित्रे ॥

स्वयें शेष मौनाबला स्थीर पाहे ।

मना सर्व जाणीव सांडून राहें ॥१५८॥

वेद, मीमांसाशास्त्र, तर्कशास्त्र, मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादींच्या स्मृति, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे हें सर्व आपापल्या परीनें त्या त्या अवस्थेंत साधकाच्या उपयोगाचे

आहेत, यांत शंका नाही. पण त्यातून नेमका अर्थ लक्षांत आणून देणारी समन्वयाची गुरुगम्यदृष्टि जर प्राप्त झाली नाही, तर या शास्त्रातील वचनें व त्यांची गृहीतकृत्ये परस्परांशीं ताडून पाहतांना फार विचित्र वाटतात. त्यांत केवळ विविधताच नव्हे तर विसंगति आणि विरोधहि जाणवतो. व त्यामुळें जसा व्हावा तसा खऱ्या तत्त्वाचा बोध होत नाही. या शास्त्रांच्या अभ्यासानें विद्वत्ता वाढते, वक्तृत्व फुलतें, प्रतिपादनाला गंभीरता येते. पण हा सर्व कौतुकाचा विषय झाला. त्यामुळें लौकिकांत प्रतिष्ठा लाभेल, पण आत्मज्ञान होणार नाही. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं या सर्व शास्त्रांना मोरपिसाची उपमा दिली आहे. ते म्हणतात-**मोराचां आंगि असोसें । पिसें अहाति डोळसें । परी एकली दिठी नसे । तैसें गा ॥** (ज्ञाने. १३।८३५) मोराची पिसें सुंदर दिसतात. शोभा आणण्यासाठी उपयोगी पडतात, त्या पिसांवर डोळेहि असतात, पण त्यांना दृष्टी नसते. सर्व शास्त्रांचें असेंच होतें. ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन करण्याच्या दृष्टींनीं तीं शास्त्रें जणूं, आंधळी ठरतात आणि त्यामुळेंच आंधळ्यानें हत्तीचा एकेक अवयव चाचपडून पहावा आणि हत्ती कसा होता त्याचे वर्णन करावें, तसा एकांगीपणा आत्म्याचें वर्णन करतांना शास्त्रांना येतो. अर्थातच त्यांचीं वर्णनें विचित्र भासणें स्वाभाविक असते.

शेष ही भगवंताची विभूति. त्याला हजार तोंडें, दोन हजार जिभा पण तोंहि परब्रह्माचें यथार्थ वर्णन करूं शकत नाही. लाजून तोहि अंथरुणाखाली दडला. देवांना व सनकादिक ऋषींनाहि ठाव लागला नाही असें वर्णन श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं केलें आहे. ते म्हणतात- **पाहे पां जाणिवेचेनि बळें । कोणी वेदापासूनि असे आगळे । कीं शेषाहूनि तोंडागळें । बोलके आथी ॥ तोहि अंथरुणातळवटीं दडे । येरू नेति म्हणोनि बहुडे । एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥** (ज्ञाने. १।३७०-७१)

हें सर्व लक्षांत घेऊन साधकानें शब्दज्ञानाच्या वा पुस्तकी पांडित्याच्या नादीं न लागता ध्यान आणि भक्ति यांचा अवलंब करून सर्व प्रकारची जाणीव, अहंकार, मीपणा टाकून त्याच “एकपणाहि मिठी पडो सरली” या स्थितींत स्थिर राहिलें पाहिजे. सर्व जाणीव सांडून राहणें हेंच खऱ्या अर्थाने सर्वसमर्पण आहे. अनन्यभावानें शरणागति म्हणतात ती हीच, ही भक्तीची भाषा झाली. याच स्थितीला ज्ञानाच्या भाषेंत जाणीव सांडणें म्हणतात.

जेणें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची ।

तया भोजनाची रुची प्राप्ति कैची ॥

अहंभाव ज्या मानसीचा विरेना ।

तया ज्ञान हें अन्न पोटीं जिरेना ॥१५९॥

जाणीव, अहंकार, मीपणा हें विकार माशीसारखें आहेत. माशी पोटांत गेली कीं मळमळते. पोटांत ढवळते, उलट्या होतात. कितीही चांगले, रुचकर अन्न पानांत असले तरी माशी पोटात गेलेल्या स्थितीत त्याची रुचीही लागत नाही, स्वाद कळत नाही, खावें, जेवावें, अशी वासना राहत नाही. बळानें खाल्ले तर उलटून पडते. उलट्या होऊन माशी पडून जाईल तेव्हाच सुख लाभते.

अन्नाच्या संबंधात माशीने जसे होते, तेंच ज्ञानाच्या संदर्भात अहंकाराने होते. अहंकारासंबंधीचें कांहीं विवेचन मागील (११४) श्लोकांत आले आहे. अंतःकरणांत अहंकार असतांना शास्त्रे उपयोगी पडत नाहीत असेंच तेथें म्हटलें आहे.

नको रे मना वाद हा खेदकारी ।

नको रे मना भेद नाना विकारी ॥

नको रे मना सीकळं पूढिलांसी ।

अहंभाव जो राहिला तूजपासी ॥१६०॥

मागे १०८ ते ११५ या श्लोकांत वादासंबंधीचें सविस्तर विवेचन आलें आहे. संतांना जिज्ञासू भावनेनें केलेली चर्चा आवडते. पण आपलें तेंच खरें या धारणेनें केलेला वाद मात्र संतांना पसंत नाही. हा असा वाद खिन्नता आणतो. जगतांमध्ये विविधता आहे. एक दुसऱ्यापेक्षां आकृति, वर्ण, गुण यांत वेगळा आहे. पण माझे जें तें चांगलें असें वाटूं लागलें कीं, हीच विविधता विकारी भेदांत, भेदांच्या विकृतींत परिणत होते. माणसानें हें टाकलें पाहिजे.

एका मोठ्या लग्नसमारंभांत मुंबई, पुणे, नागपूर, मराठवाडा, अशा निरनिराळ्या ठिकाणाच्या संभावित महिला एकत्र झाल्या होत्या. सगळ्या चांगल्या प्रौढ आणि कुलीन होत्या. सभ्यहि होत्या. पण मुंबईच्या स्त्रिया पुण्याच्या स्त्रियांच्या वेषभूषेची, अडाणीपणाची म्हणून थड्या करित होत्या. पुण्याच्या महिला नागपूरकरांना मागासलेल्या ठरवीत होत्या आणि नागपुरी महिला मराठवाड्यातील बायकांना बावळ्या समजत होत्या. मराठवाड्यांतील बायका मुंबईची वेषभूषा पाहून म्हणत होत्या, “चांगल्या कुलीन स्त्रियांनीं असें राहणें बरें दिसतें कां?” खरें म्हणजे एकाद्या लमाण स्त्रीची वेषभूषाहि उपहासाचा विषय होतां कामा नये. मते, उपासना आणि संप्रदाय यांच्या संबंधांत असेंच होते. प्रत्येकानें आपली प्रकृति-प्रवृत्ति-परिस्थिति विचारांत घेऊन तत्त्वज्ञान व उपासना स्वीकारावी; पण माझाच मार्ग कल्याणाचा असें समजून अहंकारानें इतरांना शहाणें करण्याचा प्रयत्न करूं नये.

सांगणाराला जसा अहंकार असतो तसा ऐकणारालाहि असतो. आपलें जें मत तें बहुधा कोणी सोडीत नाही. वादविवादांत क्वचित् निरुत्तर झाला तरी

तुमच्याइतकें चांगलें आम्हांला बोलतां येत नाही. एवढे फार तर म्हणतो. अशा स्थितीत निष्कारण वाद करून कंठशोषाचे धनी कां व्हावें? सुधारण्याची, चांगलें होण्याची शक्यता असते ती स्वतःच्या संबंधांत. तशी सुधारणा आवश्यकहि असते. पण माणूस स्वतःला चांगला समजून जग सुधारलें पाहिजे असें म्हणत असतो. स्वतःच्या प्रगतीला तोच अडथळा आहे असें समजतो. अहंकारानें असें मानणें म्हणजे आत्मनाश करून घेणेंच आहे. “कासया गुणदोष वानूं आणिकाचे । मज काय त्यांचें उणें आहे ॥” हें संतवचन लक्षांत घेऊनच माणसानें वागावें हें बरें ।

अहंतागुणें सर्व ही दुख होते ।

मुखें बोलिलें ज्ञान तें वेर्थ जातें ॥

सुखी राहतां सर्व ही सुख आहे ।

अहंता तुझी तूं चि शोधूनि पाहें ॥१६१॥

नीट विचार करून पाहिलें तर लक्षांत येईल कीं जगतांतील बहुतेक सर्व दुःखें अहंकारांतून जन्मास येतात. अहंकार हा आर्जव, विनय, नम्रता, आदर, जिन्हाळा, प्रेम, भक्ति, निष्ठा या सर्व सद्भावांचा शत्रू आहे. अहंकारी माणूस समाजांत कोणासच मानवत नाही व त्यामुळे तो उगीचच दुःखी होतो. आपली एक विशिष्ट योग्यता आहे व त्याप्रमाणे आपणास सत्ता, संपत्ति, सन्मान, लौकिक वा कौतुक प्राप्त झालें पाहिजे असें माणसास वाटतें. ही अपेक्षा पुरी होत नाही व त्यामुळे मनुष्य दुःख भोगतो.

लौकिकाच्या अपेक्षेनें हा अहंकार कित्येक वेळा खोटी नम्रता धारण करतो. असा माणूस जमिनीवर बसेल, सभेला गेला तर लांब पादत्राणांजवळ उभा राहील. पण कुणीतरी कार्यकर्त्यानें आपणांस पहावें आणि स्वतः नको नको म्हणत असतांनाहि आपणांस उच्चस्थानीं नेऊन बसवावें, अशीच अपेक्षा करेल. क्वचित् खराच उपेक्षिला गेला तर संतापेल. दांभिकाजवळचें सर्व कांहीं असतें तें प्रदर्शनासाठीं.

स्वतःजवळ चांगलें असावें. सहानुभूतीनें तें दुसऱ्यास शक्य तर द्यावेंहि. पण आहे तें वा नाही तें दाखवण्याचा प्रयत्न मात्र करूं नये. जरी चांगलें असें कांहीं असलें तरी ते प्रदर्शनाच्या प्रयत्नानें वांया जाते. समर्थ ज्ञानाच्या उपलक्षणेनें हा विषय सांगत आहेत. कस्तुरी आपल्या सुगंधामुळे स्वतःच प्रगट होते. ही कस्तुरी आहे असें शपथ वाहून सांगण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां ती कस्तुरी नसते. ज्ञानादि सर्व सद्गुणांचें तसेंच आहे.

अहंकार सोडून राहिले म्हणजे माणूस स्वतःहि सुखी होतो आणि इतरांनाहि सुखी करतो. अहंकाराचा स्पर्श हा कांट्यासारखा आहे आणि नम्रतेचा स्पर्श हा रेशमासारखा आहे. रेशमाच्या मृदुल स्पर्शाने सुख होणे अगदी स्वाभाविक आहे. अहंकार मात्र बोंचल्याशिवाय राहत नाही.

आपणाजवळ अहंकार आहे की नाही हे ज्याचे त्यानेच शोधले पाहिजे. इतरांचे वागणे अहंकाराचे वाटणे हा सुद्धा स्वतःचा अहंकारच असतो. आपली स्वतःची कुणी दुसऱ्याने केलेली स्तुति, आपणाविषयी दाखविलेला आदर, आपल्यापुढे व्यक्त केलेली नम्रता, जर कुणाला सुखवीत असेल व त्यामुळे तसे करणारा दुसरा चांगला आहे असे वाटत असेल तर तोहि स्वतःच्या अंतःकरणातील अहंकाराचा परिणाम आहे असे जाणले पाहिजे. कौतुक करणारा चांगला आणि दोष दाखविणारा वाईट असे वाटणे हेहि अहंकाराचेच द्योतक आहे. नम्रता असावी, पण नम्रता दाखविणे हा अहंकारच आहे. मला स्तुति आवडत नाही असे म्हणणे हे स्तुति आवडत असलेल्या अहंकाराचेच थोडे सूक्ष्म रूप आहे. आपली खोटी निंदा ऐकूनहि ती करणाऱ्याविषयी तिरस्काराची, द्वेषाची भावना निर्माण झाली तर तोही अहंकारच आहे. अहंकार हाच अहंकार शोधण्याच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा असल्याने अहंकार हा अहंकार आहे हेच लक्षात येत नाही. फार प्रयत्नपूर्वक शोधावे लागते, सावधपणे विवेकाचा अवलंब करावा लागतो, तो यामुळेच व हे आपले आपल्यालाच करावे लागते. दुसऱ्या कोणाचे या कामी फारसे सहाय्य होऊ शकत नाही. तशीच उत्कट श्रद्धा असेल तर शास्त्राचे वा गुरूचे मार्गदर्शन उपयोगी पडते. पण अहंकार श्रद्धेलाहि स्थिर राहू देत नाही म्हणून आपला आपण प्रयत्न करणे हेच श्रेयस्कर.

अहंतागुणे नीति सांडी विवेकी ।

अनीतिबळे श्लाघ्यता सर्व लोकीं ।।

परी अंतरीं सर्व ही साक्ष येते ।

प्रमाणांतरे बुद्धि सांडून जाते ।।१६२।।

अहंकारामुळे जे अनेक प्रकारचे दोष निर्माण होतात त्यांतील कांहींचे वर्णन या श्लोकांत आले आहे.

माणसाला बऱ्या-वाईटाचे ज्ञान अगदी नसते असे नाही. तो विवेकी असतो, चांगले काय, वाईट काय, हे त्याला नीट रीतीने कळू शकते. पण त्याच्या ठिकाणाचा अहंकार त्याला जणू नीतीने वागू देत नाही. त्याचे वागणे-बोलणे, खाणे-पिणे, आवडी-निवडी या शास्त्राच्या म्हणजे नीतीच्या मर्यादा सोडून असतात.

वर्तन असे अनीतिमान असले, जीवन सर्व प्रकारच्या व्यसनांनी आणि व्यभिचारांनी बरबटलेले असले तरी लोकांमध्ये त्याला मानमान्यता मात्र हवी असते. तेवढ्यासाठी तो अनीतीचेच तत्त्वज्ञान बनवितो. अनीतीचे बळ ते हेच. अनेक महंत, कलावंत, साहित्यिक, पुढारी हे याची स्पष्ट उदाहरणे आहेत. शिष्यागाळीने भरलेल्या ओंगळ, बीभत्स, अश्लील लेखनाचीहि, वास्तवता वा पीडीत दलितांचे हुंकार या नांवाने भलावण होते. धादान्त असत्य आणि विकृत साहित्यहि, चाकोरीबाहेर पडण्याचा प्रयत्न, प्रस्थापिताशी विरोध, क्रांतिकारी अभिनवता या नावांखाली मान्यता पावते. चांगुलपणा सिद्ध करण्यासाठी शतकानुशतकांच्या अनुभवाने, मान्यतेने, स्थिर झालेले नियमहि स्वतःच्या समर्थनासाठी पालटले पाहिजेत असे प्रतिपादले जाते. अनीतीला तत्त्वज्ञान पुरवून बलवान् करावे आणि त्या बळावर प्रतिष्ठा मिळावी, असाच हा अहंकारी प्रयत्न आहे. अनीतीचे तत्त्वज्ञान बनविणाऱ्या स्वैराचाऱ्यापेक्षा, दुर्वर्तन लपवून सदाचारी म्हणून मिरविणारा दांभिक परवडला. कारण सामाजिकदृष्ट्या तो तितका घातक नाही. सदाचाराची मूल्ये तो मान्य करतो. गांधीजींनी एकदां 'दंभ म्हणजे असत्याची सत्यापुढे शरणागति' अशी व्याख्या केली होती. ती मार्मिक आहे यांत शंका नाही.

अनीतीचे तत्त्वज्ञान कसे बनविले जाते त्याचे एक बारीकसे उदाहरण सांगतो. मी एकदां वैद्यक-परीक्षेसाठी मुंबईहून कलकत्याला चाललो होतो. महाराष्ट्रांत त्यावेळीं दारुबंदी कडक होती. पहिल्या वर्गाच्या डब्यांत आम्ही चौघेजण होतो. नागपूर जाईपर्यंत विशेष कांहीं घडले नाही. मग मात्र बाटल्या बाहेर निघाल्या, मांसाहारी थाळ्या मागविल्या गेल्या. धूम्रपान तर पूर्वीपासूनच चालू होतं. मी विवेकानंदांचे एक पुस्तक वाचत होतो. मला त्यांच्यात सहभागी करण्याचा त्यांनी पुष्कळ प्रयत्न केला. पण मला सिगारेट, मद्य, आम्लेट यांतील कांहींच चालण्यासारखे नव्हते. मी वारंवार नकार दिला. तेव्हां त्यातील एक गृहस्थ मला म्हणाला- "असा कैसा जी! मर्दको कुछ न कुछ शौक होनाहि चाहिये ।" व्यसन नसले तर पुरुष नाही असे म्हणणे हे कोणत्या प्रमाणाने सिद्ध करावयाचे? 'बुद्धि प्रमाणांतरे सांडून जाते' ती अशी. व्यसनाच्या युक्ततेला आधार कोणता? न शास्त्राचा, न संस्कृतीचा, न खऱ्या सभ्यतेचा. श्रुति, स्मृति, संत यांची वचने म्हणूनच तर बुरसटलेल्या विचारांची द्योतक मानली जातात. बुद्धिवाद्यांनी निदान आरोग्यशास्त्र तरी प्रमाण मानले पाहिजे की नाही. बिड्या पिणारा तेंहि लक्षांत घेत नाही. इतरांना या धूम्रपानामुळे उच्छाद होतो हे लक्षांत घेण्याचे सौजन्यहि तो दाखवीत नाही, उलट धूम्रवलयें हीं सभ्यतेचे प्रतीक असल्याचे सांगतो. ललितमधुर भाषेमुळे व्यसनाचे हे तत्त्वज्ञान सामान्यांच्या गळीं उतरते, आणि मग धूम्रपान,

मद्यपानासारखीं दुर्व्यसनं, आरोग्यदृष्ट्या, सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत घातक असलीं तरी, व्यापक प्रमाणांत पसरतात, कोंवळी तरुण पिढीहि त्यांची बळी ठरते.

अहंकारी अनीतिमान् किती घातक ठरतो तें यावरून लक्षांत येईल.

अनीतीचें तत्त्वज्ञान बनविणारा अहंकारीहि, शेवटीं माणूसच असल्यानें, त्याला कुठें न कुठें, केव्हां ना केव्हा तरी, आपण वागतों, बोलतो तें योग्य नाही हें जाणवतें. पण हा आंतला प्रामाणिक आवाज, अहंकारानें दडपला जातो. कारण कुणालाच, कशालाच, प्रमाण न मानणें हाच अहंकाराचा स्वभाव आहे.

देहेबुद्धिचा निश्चयो दृढ झाला ।

देहातीत तें हीत सांडीत गेला ॥

देहेबुद्धि ते आत्मबुद्धी करावी ॥

सदा संगती सज्जनाची धरावी ॥१६३॥

येथून पुढें पांच श्लोकांत अहंकाराला प्रमुख आधार असलेल्या देहेबुद्धीचा निरास करावा व त्यासाठीं संतांची संगति धरणें हा उपाय आहे, हा विषय प्रामुख्याने सांगितला आहे. मनाच्या श्लोकांत यापूर्वीहि कांहीं ठिकाणीं देहेबुद्धि सोडून द्यावी (१२) (१०३), देहदुःख हेंच सुख मानावें (१०), देहाची चिंता करूं नये (७८) अशा संदर्भांत देहेबुद्धीचा निरास सुचविला आहे. आणि “मना बुद्धि ही साधुसंगीं वसावी” (१०७) “मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे” (१२८) अशा रीतीने सज्जनाची संगति महत्त्वाची असून तिचा आश्रय करावा असेहि सांगितले आहे, पांच श्लोकांचे हे प्रकरण या विषयाची अधिक विस्ताराने चर्चा करणारे आहे. आकलनाच्या दृष्टीने आणि आचरणाच्या दृष्टीने हे प्रकरण फारच अवघड आहे. वरवर सोपे वाटले तरी थोड्या गंभीरपणाने विचार केला तर विषयाची कठिणता प्रत्ययास येईल.

संतवाङ्मयामध्ये शरीराची निंदा आणि स्तुति अशा दोन्ही प्रकारें वर्णन आढळतें. तुकाराम महाराजांनीं तर एका अभंगामध्येच “शरीर दुःखाचें कोठार” आणि “शरीर उत्तम चांगलें” असें शरीराचें दुहेरी वर्णन केलें आहे. शरीर हें जेव्हां साधन मानलें जातें तेव्हां तें चांगलें असतें. पण शरीर जेव्हां साध्य होतें तेव्हां मात्र तें घातक ठरतें.

तत्त्वज्ञान जेव्हां पंचकोशांचा विचार करते तेव्हां तो अस्थिमांसयुक्त, अन्नमय शरीरापासून, बुद्धिपर्यंतचा, विज्ञानमय कोंशापर्यंतचा, विचार असतो. आणि अंतिम स्थितीतील आनंदमय कोशाचा विचारहि शेवटीं, कोशाचा विचार असल्यानें,

तोहि कोश सोहंभाव अटकू होऊन कैवल्याला अडथळा आणू शकतो. देहेबुद्धीचा निरास करतांना या सर्व पातळ्यांचा विचार केला पाहिजे. कारण मीची, मीपणाची जाणीव स्थूल-सूक्ष्म-सूक्ष्मतर रूपाने या देहभावाशी संबद्ध असते. मीच्या वेगळेपणाची ही जाणीव पूर्णपणें नाहीशी होणें हाच ब्रह्माचा साक्षात्कार असतो. बाह्य जगताच्या, शरीराच्या, इंद्रियांच्या, मनाच्या, बुद्धीच्या माध्यमाने- मी कुणी वेगळा आहे, चांगला आहे वा वाईट आहे असें जाणवणें हीच देहेबुद्धि व तीच माणसाला ब्रह्मापासून भ्रमानें वेगळें पाडीत असते. ब्रह्माशी एकरूपता अनुभविणें हे जीवाचे खरे हित. पण तें प्राप्त होणें दूरच राहतें. इतकेच नव्हे तर अनेक जन्मांच्या संस्काराने दृढ झालेल्या या देहेबुद्धीने जे खरे हित आहे, ते हित आहे हेहि लक्षांत येत नाही व त्यामुळेच खूप पैसा मिळवावा, ऐश्वर्य वाढवावें, शरीर सुंदर दिसावे म्हणून बहुमोल वस्त्रांनीं व प्रसाधनांनीं नटवावें, निरनिराळ्या इंद्रियांच्या द्वारा दर्शन स्पर्शनादि सुखे भोगावीं, सत्तासंपत्तीच्या द्वारा मानसन्मान मिळवावा, प्रतिष्ठा प्राप्त करून घ्यावी, हेच काय ते साध्य आहे असे माणसाला वाटत राहतें. सदाचार, संयम, ईश्वरी साक्षात्कार लाभावा अशी प्रेरणा त्याला कधीं होतच नाही.

या देहेबुद्धीने “ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्” इथपासून “चोरीं कृत्वा सुरां पिबेत्” येथपर्यंत सुख मिळविण्याच्या अभिलाषेचा अधःपात होतो आणि माणसाचें सर्वप्रकारें अहित होते.

समर्थानीं यासाठीच देहेबुद्धिविषयींची जी दृढता आहे, उत्कटता आहे, ती आत्मबुद्धीचे ठिकाणीं ठेवावी असें आग्रहानें सांगितले आहे.

व्यवहाराच्या पातळीवर आणि परमार्थाचे एक साधन म्हणून शरीर वा शरीराची उपयुक्तता नाकारता येत नाही. पण शरीरच सर्वस्व मानून चाललें आणि शरीरापलीकडे कांहीं आहे याचा विचारच केला नाही तर जीवन अनेक प्रकारच्या दोषांनीं भारले जाते. त्यातूनच स्वैराचार, अनीति, नागडी स्वार्थाधता, परपीडन, इत्यादि व्यक्तीचाच नव्हे तर समाजाचा घात करणारी परिस्थिति निर्माण होते. म्हणून माणसाने देहभावाच्या सुखकल्पनेत गढून गेलेली वृत्ति प्रयत्नपूर्वक आत्म्याकडे वळवावी. कांहीं उदात्त ध्येय निःस्वार्थपणें डोळ्यांपुढें ठेवावें. परोपकार, दान, ईश्वरभजन इत्यादी वृत्तींना शुद्ध आणि संयमित करणाऱ्या साधनांचा अवलंब करावा.

देहाच्या पलीकडे पाहण्याची ही प्रेरणा सज्जनांच्या संगतीमध्ये मिळू शकते. म्हणून प्रयत्नपूर्वक संतांच्या सहवासाचा लाभ अधिकाधिक घ्यावा.

मनें कल्पिला वीषयो सोडवावा ।
 मनें देव निर्गुण तो वोळखावा ।।
 मनें कल्पितां कल्पना ते सरावी ।
 सदा संगती सज्जनाची धरावी ।।१६४।।

आपल्याला जाणीव नसली तरी जगतांतील बहुतेक सर्व व्यवहारांत कल्पनेचाच भाग फार मोठा असतो. सर्वसामान्य माणसाची चांगल्या-वाईटाची धारणा किंवा त्याची आवडनावड नीटपणें पाहिली तर हें लक्षांत येईल. कडू कारलीहि आवडीने खाणारें लोक आहेत. उलट, पथ्याला चालणारी दुध्या भोपळ्याची सात्त्विक भाजी पानात न पडूं देणारे लोकहि आहेत. 'नावडतीचें मीठ आळणी' ही म्हण वरील विधान सिद्ध करणारी आहे. पतीपत्नीच्यामधें प्रेम असणें हें स्वाभाविकहि आहे आणि इष्टहि आहे. अशा स्थितींत मुलीवर जावयाचें प्रेम असलें तर तो चांगला वाटणें सरळ आहे पण सुनेवर प्रेम करणारा मुलगा मात्र बाईलबुद्ध्या वाटतो. हें कसें? आपला तो बाळ्या आणि लोकाचें ते कारटे असें कां वाटावें? दुसऱ्याची बायको चांगली का वाटावी?

व्यवहार नीट राहत नाहीत, विकृत होतात, ते या कल्पनेमुळे. माणूस सत्यापासून दुरावतो. वस्तुस्थिति ओळखूं शकत नाही. कारण कल्पनेनें त्याच्या विवेकाला आणि जाणिवेला आंधळे बनविलेले असतें. यासाठीं समर्थ म्हणतात कीं, मनानें कल्पिलेला विषय नीट पारखून घेऊन सोडवावा. अवघड गणित जसें त्याची रीत नीट लक्षांत घेऊन सोडवावयाचें असतें तसेंच विषयासंबंधीहि करावे लागते. इंद्रिये बाह्यांगाला भुलतात. मनाला वाटणारी आवड-निवड प्रामाणिक नसतें. त्यामुळे विषयाचा स्वीकार किंवा धिक्कार हिताच्या दृष्टीनें नेमकेपणानें करतां येत नाहीं.

तत्त्वज्ञानातील दृष्टिसृष्टिवाद तर सृष्टीची सर्व धारणाच पाहणाराच्या कल्पनेवर अवलंबून असल्याचें सांगतो. निरीक्षणमानाप्रमाणें घटना प्रत्ययास येतात. निरीक्षणमान पालटले कीं घटनाहि वेगळी वाटते हें विज्ञानांतील सूत्र, तत्त्वज्ञानांतील दृष्टीसृष्टीवादासारखेंच आहे. हा सर्व मायेचा खेळ आहे असें तत्त्वज्ञान सांगतें. मनुष्याचें शरीर-मन-बुद्धि मायेच्या प्रभावाखालीच वावरत असते. विषयाची सोडवणूक त्यामुळेच अधिक अवघड होऊन बसते.

यांतूनहि बाहेर पडण्याचें एक सूत्र आहे. त्याचा विचार समर्थ दुसऱ्या चरणांत सांगत आहेत. मनुष्याच्या भोवती सगुण, साकार पदार्थांनीं भरलेलें जग पसरलेलें असलें आणि त्याचे सर्व व्यवहार सगुण, साकाराच्या माध्यमानेंच होत असले तरी दिसणाऱ्या, भासणाऱ्या, नाना प्रकारच्या विविधतेनें प्रत्ययास येणाऱ्या

सृष्टीच्या मागें आधारभूत असें जें मूलतत्त्व आहे, तें केवळ सत्तामात्र असें निर्गुण आहे, हें लक्षात घेतलें तर कल्पनेच्या पाशांतून सुटका होण्याची शक्यता उत्पन्न होते. समर्थ यासाठीच 'मनें देव निर्गुण तो ओळखावा' असें सांगत आहेत.

समर्थाना सगुण अमान्य नाही. सगुणभजनावर आणि मूर्तिपूजेवर त्यांचेहि उत्कट प्रेम आहे. मुक्तीच्या नांवावर सगुण भक्तीचा उच्छेद करणाराला त्यांनीं मूर्ख म्हटलें आहे. असें असलें तरी सगुणामागचें निर्गुण जर जाणले नाहीं तर मूर्तिपूजेतील खरा अर्थच निघून जातो. परमेश्वर केवळ प्रतिमा ठरतो. त्याच्या अनंततेला आणि व्यापकतेला बाध येतो. उपासनेच्या दृष्टीनेंही हें अनिष्ट आहे. देवासंबंधीची धारणा सत्य अशीच असली पाहिजे. देव निर्गुण आहे हें मनानें ओळखलें कीं विविधता काल्पनिक आहे हें जाणवतें आणि व्यवहार शुद्ध होऊं लागतो. श्रीतुकाराममहाराजांनींही "आहे ऐसा देव वदवावी वाणी । नाहीं ऐसा मनीं अनुभवावा ।" असें सांगितलें आहे तें यादृष्टीनें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

मूलतत्त्व जे अद्वैत त्याचे स्वरूप मोठे विचित्र आहे. तत्त्वतः ते जाणता येतें, अनुभवितां येते, पण तो अनुभव वर्णन करून सांगण्याचा प्रयत्न करणे हे शेवटी द्वैताचेच रूप ठरतें. अद्वैतांत बोलणें, सांगणें, संभवत नाहीं. अर्थातच ऐकणेंहि शक्य नसतें. या दृष्टीनें केलेला कोणताहि प्रयत्न शेवटीं द्वैताचा ठरतो व द्वैत हें कल्पनेच्या आश्रयानें असल्यानें, कल्पनेचा ठरतो. म्हणून कल्पनांचाहि निरास करण्यासाठीं कल्पनांचाच अवलंब करावा लागतो. भांडी स्वच्छ करण्यासाठीं राख वापरावी लागते तसेंच हें आहे. भांड्याला लावलेली राखहि शेवटीं काढून टाकावयाची असते. इतकेंच नव्हे तर राख धुण्यासाठीं वापरलेलें पाणीहि पुसून टाकून भांडें कोरडें करावें लागतें. कित्येक वेळां पाण्याचा अंश नाहीसा होण्याची क्रिया आपोआपहि घडते, पण त्यासाठीं कांहीं वेळां भांडीं पालथीं घालणें, उभीं करून ठेवणें, या गोष्टी कराव्याच लागतात. समर्थानीं कल्पना सारावी असे न म्हणतां कल्पना सरावी असें जें म्हटलें आहे तें शेवटच्या अवस्थेंतील सहजतेच्या अपेक्षेनेच म्हटलें आहे.

संत हे साक्षात्कारी असल्याने, अनुभवी असल्याने त्यांच्या संगतींत राहिले असतां त्यांच्या उपदेशाने कल्पनानिरासाचा अवस्थाक्रम योग्य रीतीनें स्पष्ट होत जातो म्हणून माणसानें सत्पुरुषांच्या सहवासांत राहण्यासाठीं सदैव प्रयत्नशील असावे.

देह्यादिक प्रपंच हा चिंतियेला ।

परी अंतरीं लोभ निश्चीत ठेला ।।

हरीचिंतनें मुक्तिकांता वरावी ।

सदा संगती सज्जनाची धरावी ।।१६५।।

‘मी’ देह या कल्पनेपासूनच प्रपंचाचा आरंभ होत असतो. ‘मी देह’ ही कल्पनासुद्धा ‘मी’ कुणी वेगळा, विशिष्ट या कल्पनेतून निपजते. हा वेगळा ‘मी’, ‘माझे, माझे’ या कल्पनेचे क्षेत्र वाढवीत नेतो. ‘‘माझे माझे’’चे क्षेत्र जसजसे वाढत जाते तसतसे हा ‘‘मी’’ अधिकाधिक घट्ट होत जातो. ‘‘मी’’चे घट्ट होणे आणि ‘‘माझे’’चा विस्तार हें परस्परावलंबी आहेत. एकमेकांना पूरक आहेत. लोभ हें त्याचें माध्यम आहे. लोभच ‘‘मी’’ला ‘‘माझे’’शी आणि ‘‘माझे’’ला ‘‘मी’’शी जखडून ठेवतो. लोभरूपी ही आसक्तीच जिन्हाळ्याचें, प्रेमाचे, दर्शनी उदात्त, असें संभावित रूप धारण करते आणि माणसाला अधिकाधिक बंधनांत पाडते.

लोभाची उत्पत्ति मुळांत सुखकल्पनेत असल्याने, मनुष्यापुढें अधिकाधिक उदात्त, निःस्वार्थ, निरपेक्ष गोष्टीचें आकर्षण सुखाच्या दृष्टीनें वाटत गेलें, वाढत गेलें तर लोभाचे पाश ढिले होत जातात. ही उदात्तता थोरांच्या चरित्रांत स्पष्ट दिसते. रामचंद्रांचें सीतेवर प्राणाआगळें प्रेम होतें; पण तरी रामचंद्रांनीं सीतेचा त्याग केला. गोकुळाच्या गौळणी या भगवान् श्रीकृष्णाच्या अभिन्नहृदयरूप होत्या. तरी कंसवधापूर्वीं गोकुळ सोडल्यानंतर भगवान् पुन्हां गोकुळाला परत गेले नाहीत. हे प्रेम खरें उदात्त प्रेम होय. या उदात्ततेमुळेच खऱ्या प्रेमिकाला मीलनापेक्षां प्रतीक्षेत अधिक गोडी वाटते. या उदात्ततेमुळेच वाचस्पतिमिश्रांच्या पत्नीनें भामतीनें, पतीकडून आपाततः झालेली घोर उपेक्षा समाधानानें सहन केली. त्या साध्वीनें स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीवहि विद्यानंदांत तंद्री लागलेल्या आपल्या पतीला होऊं दिली नाही. प्रेमाचें हें दिव्य स्वरूप आपणास कळणेंच शक्य नाही. आपण प्रत्यक्ष उपभोगात परिणत होणाऱ्या लोभाला, आसक्तीलाच, प्रेम हें सोज्वळ नांव देऊन व्यवहारांत समाधान मानीत असतो. देहबुद्धि त्यामुळे दृढावत जाते, अधिकाधिक बळकट होत जाते, हें आपण लक्षांत घेत नाही.

‘मी’ आणि ‘माझे’ मध्ये असलेलें हें लोभाचें बंधन नाहीसे करण्याची सोपी पण प्रभावी युक्ति समर्थ सांगत आहेत. मुक्त होण्यासाठीं परमेश्वराचें चिंतन करावें ही ती युक्ति. परमेश्वराचें चिंतन जितकें सतत, जितकें अधिक, जितकें निरपेक्ष आणि जितकें उत्कटतेनें होत जाईल तो तो मुक्त होणे साधत जाईल.

माणसाच्या अंतःकरणांतील लोभाची वृत्ति लक्षांत घेऊन, त्याचें स्त्री इत्यादीच्या ठिकाणीं असलेले आकर्षण पाहून समर्थानीं येथें मुक्तीलाच कांतेच्या, प्रेयसीच्या रूपांत वर्णिलें आहे. श्रीतुकाराममहाराजांनींही ‘‘तुका म्हणे मुक्ति पर्णिली नोवरी ।’’ असें पत्नीच्या रूपकानेंच मुक्तीचे वर्णन केले आहे, प्रेयसीच्या भेटीसाठीं जशी ओढ लागते तशी मुक्तीसाठी लागूं द्या. प्रेयसीच्या मीलनानें जें सुख मिळतें

त्यापेक्षा अनंत पटीने अधिक आणि शाश्वत सुख मुक्तीच्या प्राप्तीनें लाभतें हे लक्षांत घ्या. हेंच या रूपकांतून संतांना सुचवावयाचें असतें.

ईश्वराचें चिंतन हा मुक्तीसाठीं, मोक्षासाठीं; साधा, सरळ पण निश्चित फलदायी असा मार्ग आहे. त्याचें सविस्तर विवेचन मागें आलेलें आहे.

ईशचिंतनाची गोडी लागावी, ‘‘माझे माझे’’चा लोभ कमी व्हावा, उदात्त गोष्टीतील सुखाचें महत्त्व वाटावें, यासाठीं संतांचा सहवास उपयुक्त ठरतो. कारण तें सर्व त्यांनीं अनुभविलेलें असतें. आणि तो अनुभव त्यांच्या सर्व जीवनांत भरून राहिलेला असतो. संतांच्या सहवासांत राहिल्यानें सामान्य माणसावरहि या गोष्टीचा परिणाम होऊन तो सुधारतो.

अहंकार विस्तारला या देहाचा ।

स्त्रियापुत्रमित्रादिकें मोह त्यांचा ।।

बळें भ्रांति हे जन्मचिंता हरावी ।

सदा संगती सज्जनाची धरावी ।। १६६ ।।

या श्लोकांत मागील श्लोकांतील बोधाचाच थोडा अधिक विस्तार झालेला आहे.

‘‘मी देह’’ ही भावना हें अहंकाराचें व्यक्त स्वरूप. देहापेक्षां वेगळ्या ‘मी’ची जाणीव खऱ्या अर्थानें नसली तरी व्यवहारांत पुष्कळ वेळां माझा देह, माझे शरीर अशी देहाविषयींच्या भिन्नपणाची भाषा वापरली जातेच. म्हणजे ‘माझे’चा आरंभहि देहापासूनच होतो. अहंकाराचें अधिक व्यक्त स्वरूप असलेलें हें ‘माझे’ स्त्री-पुत्र, आप्त-मित्र, घर, संपत्ति, ऐश्वर्य, सत्ता, मानसन्मान, प्रतिष्ठा, लौकिक या स्वरूपांत विस्तारत जातें. तेंच जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांत गोंवतें. अनेक प्रकारच्या दुःखाला आणि आपत्तीला कारणीभूत होतें. सर्व जीवन चितेनें व्याकुळ करून सोडतें. या ‘‘माझे माझे’’च्या ठिकाणीं व्यवहारांत उपयोगी असे कांहीं अंश असले तरी तत्त्वतः विचार करतां ‘‘माझे माझे’’ वाटणें ही शेवटीं भ्रांति आहे. बळानें म्हणजे दृढतेनें प्रयत्नपूर्वक या भ्रांतीचें निरसन केले पाहिजे तरच जन्माला लागलेली सर्व प्रकारची चिंता, आयुष्यांत वांट्याला येणारे सर्व प्रकारचे क्लेश नाहीसे होतील.

प्रपंच हा अहंकाराचा विस्तार आहे. स्त्री-पुत्रादींच्या ठिकाणीं उत्कटतेने असलेलें ममत्व हा शेवटीं भ्रम आहे. त्याची उपयुक्तता व आवश्यकता व्यवहाराच्या मर्यादितच ठेवली पाहिजे. ती आसक्तीत परिणत होऊन हिताला बाधक होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. हें सर्व संतांच्या सहवासांत समजू शकते; म्हणून संतसंगतीची इच्छा धरावी.

बरा निश्चयो शाश्वताचा करावा ।
 म्हणे दास संदेह तो वीसरावा ॥
 घडीनें घडी सार्थकाची करावी ।
 सदा संगती सज्जनाची धरावी ॥१६७॥

माणसानें आपल्या जीवनांत क्षणिक सुखदायक कोणतें आणि दीर्घकालीन लाभदायक काय याचा तरी विचार केलाच पाहिजे ना! व्यवहारापुरता तरी माणूस- चांगला माणूस- हा विचार करतोच ना! मिळालेला सर्वच्या सर्व पैसा कोणी सहसा चैनीत उधळीत नाही. स्वतःचें घर असावें म्हणून शिल्लक ठेवतो, विमा उतरवितो, मुलींच्या लग्नासाठी, मुलांच्या शिक्षणासाठी, म्हातारपणींच्या व्यवस्थेसाठी, मिळालेल्या पैशांतून शक्यतो अधिक राखून ठेवतो. अकल्पितपणें येणाऱ्या अडचणी, दुखणीबाणी यासाठी सोय करून ठेवली पाहिजे असें मानतो. हा सर्व शाश्वताचाच विचार आहे.

तत्त्वज्ञान ज्याला शाश्वत म्हणतें तें जरी हें नसलें तरी विचाराची जात एकच आहे. तत्त्वज्ञान स्थूलापेक्षा सूक्ष्माचा, मर्यादितापेक्षा व्यापकाचा, एका जन्मापेक्षा जन्मजन्मांतराचा शाश्वताच्या दृष्टीनें विचार करतें इतकेंच. या शाश्वताच्या विचारातूनच संयम, त्याग, तप, उपासना, ईश्वरभक्ति, सत्य, ब्रह्मानुभव इत्यादींचा उदय होत असतो. म्हणून माणसानें सतत क्षणिक आणि भ्रान्त यांत गुंतून न राहतां शाश्वत काय, सत्य काय, तें विचारांत घ्यावें आणि आपलें वागणें त्या दृष्टीनें स्वतःला शाश्वत सुख देईल, सत्याकडे नेईल, अशा दृष्टीनें सुधारावें.

जिथें जसें आहो ती स्थिति आणि जेथें जावयाचें आहे, जें व्हावयाचें आहे तें ध्येय, यांत बरेंच अंतर असते व तें काटण्यासाठीं लागणारा कालहि दीर्घ असतो. त्यामुळें विचारानें, विवेकानें, साधनेची वाटचाल करीत असतांनाहि नाना प्रकारचे संदेह निर्माण होतात आणि त्यामुळें मार्गक्रमण खंडित होतें.

संदेह निर्माण होतात त्याच्या मुळाशींही पूर्ण निश्चय नसणें, श्रद्धा दृढ नसणें, इच्छा उत्कट नसणें, आलेल्या वैतागालाच वैराग्य समजणें, स्वतःच्या योग्यतेविषयीं, शक्तीविषयीं योग्य कल्पना नसणें, धैर्याचा अभाव असणें, अशीं कारणें असतात आणि त्यामुळें या कारणांनीं वरचेवर संदेह वाटतो, संशय येतो, शंकाकुशंकांनीं मन व्याकुळ होतें.

या संशयाच्या जंजाळांतून बाहेर पडण्याचा उपाय एकच आहे, तो म्हणजे सदग्रंथांचें वाचन, सत्पुरुषाचा सहवास, सतत चिंतन आणि निरलस प्रयत्नांचें सातत्य.

हा उपाय साधावयाचा तर प्रत्येक क्षण महत्त्वाचा मानून थोडाहि वेळ निरुपयोगी व्यर्थ गोष्टींत वाया न घालवितां मिळेल तो सारा वेळ वरील उपायांसाठीं घालविला पाहिजे. “घडीनें घडी सार्थकाची करावी” असे समर्थ या दृष्टीनेंच सांगत आहेत. वेळ सार्थकी लावण्याची प्रेरणाहि सत्पुरुषांच्या संगतींत लाभते.

करी वृत्ति जो संत तो संत जाणा ।

दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणा ॥

उपाधी देहेबुद्धितें वाढवीते ।

परी सज्जना केविं बाधू शके ते ॥१६८॥

संत कोणाला म्हणावे? संत कसा ओळखावा? हा विचार पूर्वी “जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा” या ४७ ते ५६ मध्ये आलेल्या दहा श्लोकांच्या प्रकरणांत विस्तारानें आला आहे. येथें पुन्हा महत्त्वाचीं दोन लक्षणें समर्थ सांगत आहेत. नाना प्रकारचे चमत्कार करणारा, अंतर्ज्ञान असलेला वा आपल्या भक्ताचीं संकटें दूर करून मनोगते पुरविणारा जो, तो संत अशी सामान्यांची धारणा असते. खऱ्या खोट्या सिद्धीचें प्रदर्शन करणारेच संत, अवतार वा भगवान् म्हणून प्रतिष्ठा पावतात. रामदास-तुकारामांसारख्या खऱ्या संतांनीं मात्र सिद्धीच्या प्राप्तीचा वा सिद्धीच्या प्रदर्शनाचा अनेक ठिकाणीं, अनेक प्रकारें, कडाडून निषेध केला आहे. समर्थांचेंच “जनस्वभावगोसावी” या नांवाचें एक उपहासगर्भ प्रकरण आहे. त्यांत लोक आपल्या गुरूचा अधिकार सांगतांना कोणकोणत्या सिद्धीचें वा चमत्कारांचें वर्णन करतात तें सांगितलें आहे. आणि असा मनुष्य खरा योग्यतेचा अधिकारी नव्हे, संत नव्हे, असें तेथें समर्थांनीं उन्मेखून उपदेशिलें आहे.

जो स्वतःची वृत्ति संत म्हणजे स्थिर, शांत, प्रसन्न करतो त्याला संत म्हणून ओळखावें. संताच्या अंतःकरणांत दुराशा म्हणजे विषयोपभोगाची आसक्ति कधीं नसते, अर्थातच विषयासक्तीच्या कारणानें निर्माण होणारें दैन्यहि त्याचें ठिकाणीं कधीं दिसत नाही. प्रपंचामध्ये आलेल्या मोठ्यांत मोठ्या आपत्तीनेंही खरा संत कधीं विचलित होत नाही, गडबडून जात नाही, त्याची विवेक शक्ति त्याला सोडत नाही, त्याचा तोल कधीं ढळत नाही, त्याच्या मुद्रेवर खिन्नता येत नाही, मनोवृत्ति स्थिर, शांत अशी राहते.

प्रपंचांतील सर्व आपत्तीचें मूळ ममत्वांत आणि विषयासक्तीत असतें. संत यांपासून वेगळा असतो. आपण मात्र बारीक-सारीक कारणानेंही गडबडून जातो, दीन होतो. डोकेंच दुखत असेल तर सुचूं नये हे एकवेळ समजू शकतें, पण पाय ठणकत असेल, पोट दुखत असेल तरी आपणास कांहीं सुचत नाही असें कां

व्हावें? मनाविरुद्ध घडलें कीं आपल्या केवळ मुद्रेवरच नव्हे तर सर्व शरीरावरच खिन्नता पसरते. चांगल्या कामांतहि मग उत्साह राहत नाही. कर्तव्याचाहि उबग येतो. संताची स्थिति मात्र “केला जरी पोत बळेंचि खाले । ज्वाला तरी ते वरतीं उफाळे ॥” अशी असते. दारिद्र्यांत तो लाचार नसतो, ऐश्वर्यांत तो उन्मत्त होत नाही. दैन्यवाणा नसणें या लक्षणांत हें सर्व अभिप्रेत आहे.

विषयासक्तिरूपी दुराशा नसल्याने संत उपाधि वाढवीत नाही. उपाधि ह्या देहबुद्धि वाढविणाऱ्या असतात. ऐश्वर्याचा लोभ, विलासाची प्रवृत्ति, नाना प्रकाराने निर्माण केलेले उद्योगांचे व्याप, हे सर्व देहतादात्म्य वाढविणारे असतात. धार्मिक म्हणविणारा माणूस व्रतवैकल्यांचा पसारा मांडतो तोहि उपाधिरूपच असतो. त्यांतून देहबुद्धीचेंच पोषण होत असते. पुण्य लागावें, संकटाचा परिहार व्हावा, यासारखें कांहीं हेतू व्रतांच्या मुळाशीं असतात. त्यानें सात्त्विकता वाढत नाही. व्रतें बहुधा खाण्या-पिण्याशीं संबद्ध असतात. तीं कधीं एकदा संपतात आणि आपण पुन्हां चारीठाव कधीं जेवतो असेंच बहुधा माणसाला होतें. व्रतांमुळें इंद्रियांना संयमाची सवय लागली पाहिजे, तेंहि विशेषेंकरून घडत नाही. माणसें नियम करतात तो ठराविक काळपर्यंत अमुक न खाण्याचा, अमुक वस्तूची लाखोली वाहण्याचा, वाती लावण्याचा, एखादी पोथी वाचण्याचा, फार तर जप करण्याचा. पण दुसऱ्याची निंदा करणार नाही, स्वतःची स्तुति करणार नाही, कोणाचा उपहास करणार नाही, आपला मोठेपणा मिरवणार नाही, दुसऱ्याला फसवून लुबाडून स्वतःचा स्वार्थ साधणार नाही, चांगलें केलेलें मिरवणार नाही; निंदा, अपमान, अवहेलना मनाला लावून घेणार नाही, वेळ सदैव सत्कारणीच लावीन इत्यादी मनाला चांगलें वळण लावणारे नियम कोणी करितच नाही.

संतांजवळ इतर प्रापंचिक उपाधींप्रमाणें धार्मिकतेचें प्रदर्शन करणाऱ्या या व्रतादि उपाधीहि नसतात. आणि क्वचित् कर्तव्य म्हणून आपल्या दृष्टीनें उपाधि असणाऱ्या कांहीं गोष्टींचा स्वीकार संत करित असला तरी त्या उपाधी त्याला बाधत नाहीत, त्याचा अहंकार वाढवीत नाहीत. निर्मम होऊन, निःस्वार्थपणें कर्तव्य करित असतांना लौकिकामध्यें क्वचित् तो सर्वसामान्यासारखा दिसला तरी तो अल्पितच असतो आणि म्हणून व्यवहारांत वागत असतांनाहि, हर्षामर्षभयोद्वेगादि विकार संतांच्या ठिकाणीं कधीं दिसत नाहीत.

आपण एक तर व्याप नको म्हणून कर्तव्यच टाळतो किंवा देहबुद्धीनें माझे माझे म्हणून वाढविलेल्या व्यापाला कर्तव्य समजतो. उपाधि बाधत नसल्यामुळें संताजवळ या दोन्ही गोष्टी नसतात. उपाधि वाढते तीहि ममत्वानें आणि बाधते तीहि ममत्वानेंच. आत्मसाक्षात्कारामुळें ज्याचें ममत्व संपलें, त्याला उपाधि बाधत

नाहीं. त्याची उपाधि वाढत नाही. त्याचें पुढें उपाधींचे उपाधीपणच उरत नाही.

नसे अंत आनंत संता पुसावा ।

अहंकारविस्तार हा नीरसावा ॥

गुणेंवीण निर्गुण तो आठवावा ।

देहेबुद्धिचा आठऊ नाठवावा ॥१६९॥

संतांच्या संगतींत मूलतत्त्वाचें ज्ञान असतें. संतांनी त्या मूलतत्त्वाचा, ब्रह्माचा अनुभव घेतलेला असतो. देहभाव शून्य झालेला असल्यामुळें, संत जणू प्रत्यक्ष त्या ब्रह्मांतच राहत असतात. प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूप असतात. मूलतत्त्व जें ब्रह्म त्याला अंत नाही, शेवट नाही, कोणतीहि सीमा नाही, मर्यादा नाही आणि त्यामुळेंच त्या मूलतत्त्वाचें ज्ञान होणें ही गोष्ट अतिशय कठिण होऊन बसते. संतांनी अनुभव घेतलेला असल्यामुळें ते त्याविषयीं निश्चयानें सांगूं शकतात. संतांच्या अंतःकरणांत मानवमात्राविषयीं जिह्वाळ्याची भावना असल्यानें मानवाच्या हिताची साधनें ते आपलेपणानें सांगतात म्हणून त्या अनादि अनंत तत्त्वाविषयीं जें कांहीं जाणून घ्यावयाचें तें संतांनाच विचारून समजून घ्यावें.

तार्किक विद्वान्, शब्दज्ञानी, पोटार्थी, प्रचारक, लौकिकाला, प्रतिष्ठेला, लालचावलेले महंत, यांचे मार्गदर्शन कांहीं उपयोगाचें नाही. या लोकांच्या बोलण्यांत चांगलेपणाचा कांहीं अंश आहे असें मान्य केलें तरी त्यात पूर्णता नसते व त्यामुळें दुराग्रह, एकांगीपणा, भ्रम इत्यादि दोष निर्माण होऊ शकतात.

विद्वान् आहेत असे मान्य केले तरी या लोकांचे विचार कसे एकांगी असतात ते अनेकवेळां पाहावयास सापडतें. एक प्रसिद्ध उदाहरण सांगतो- एका विद्वानानें “ज्ञानेश्वरी हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ नसून काव्यग्रंथ आहे. उत्कृष्ट अशा रसाळ काव्याची निर्मिति हा ग्रंथरचनेचा हेतु श्रीज्ञानेश्वरांच्यापुढें होता” हा विषय आपल्या प्रबंधामध्यें ठासून मांडला आहे. दुसऱ्या एका विद्वानांनी श्रीशंकराचार्यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान लोकांना समजावून सांगणें हा ज्ञानेश्वरी लिहिण्याचा हेतू असल्याचें आपल्या प्रबंधांत मांडलें आहे. तिसरे एक विद्वान् आहेत. आधुनिकतम इंग्रजी साहित्यशास्त्राच्या अनुरोधानें नाटकांचीं खूप पाल्हाळ असलेलीं परीक्षणें लिहिणें हीच त्यांची साहित्यसेवा आहे. त्यांनीं “ज्ञानेश्वरी ना काव्य ना तत्त्वज्ञान” या नांवाचा लेख लिहिला. कोणतेंहि एक सुसंगत तत्त्वज्ञान ज्ञानेश्वरींत नाही. ज्ञानेश्वरीच्या निरनिराळ्या अध्यायांत तत्त्वज्ञानविषयक निरनिराळे आणि परस्परविरोधी असे विचार आले आहेत म्हणून ज्ञानेश्वरीत तत्त्वज्ञानहि नाही आणि काव्याची रसवत्ताहि तिच्यात नाही असें या विद्वानांचें म्हणणें.

ज्ञानेश्वरी हा अंत नसलेल्या अनंताची प्राप्ति घडवून देणारा ग्रंथ आहे. आईलाहि लाजवणाऱ्या, हृदयांतील अपार वात्सल्यामुळे कोणी न पुसतां हि सांगितलेला तो हिताचा अमृतोपदेश आहे. अशा ग्रंथाचें मूल्यमापन लौकिकी विद्वान् कसें करूं शकणार? ज्ञानेश्वरी ही काय आहे हे समजावून घ्यावयाचें असेल तर जोगमहाराज, केशवमहाराज देशमुख, गुरुदेव रानडे, सोनोपंत दांडेकर अशा ज्ञानेश्वरीचें अंतरंग अधिकारी असलेल्या व्यक्तीनाच विचारलें पाहिजे. आमच्या ती. दादांनीं लिहिलें आहे कीं ज्ञानेश्वरी ही कांहीं चित्तरंजनाची कादंबरी नव्हे, तिची गोडी कळण्यासाठीं अधिकार असावा लागतो. अनंताविषयीं संतांनाच कां विचारावें? संत नसलेल्या विद्वानांचें सांगणें हिताचें कसें नसतें त्यासाठीं हें सांगितलें.

संत अनुभवाच्या पूर्णतेतून सांगतात. विद्वानाची बुद्धि ही पृथक्करणाचा अवलंब करित असल्यामुळे एकांगी असते. एखादा विस्तृत, व्यापक विषय समजावून घेण्याच्या दृष्टीनें भागशः ज्ञान उपयोगी पडले तरी शेवटीं समजावून घ्यायची असते ती पूर्णता. शरीराचें ज्ञान – रुधिराभिसरण, पचनसंस्था, श्वसन, मज्जासंस्था अशा निरनिराळ्या विभागांनीं शिकवले जातें. पण शरीर शेवटीं एक आहे आणि हे सर्व व्यापार परस्परोपकारक आणि परस्परावलंबी असल्यानें अंतीं एकरूप होतात, परस्पर भिन्न राहू शकत नाहीत हें लक्षात घ्यावेंच लागतें. ब्रह्मज्ञानाचेंहि तसेंच होतें.

आपला माल खपविण्याची इच्छा असलेला प्रचारक आणि मुलाच्या हिताची चिंता असलेली माता यांनी एकाद्या वस्तूची केलेली भलावण परिणामात सारखी नसते. तिच्यांत आकाशपाताळाचे अंतर असते. तीच स्थिति संतांचा उपदेश आणि लौकिकी विद्वानांचें साहित्य यांचीहि असते. ईश्वरविषयक ज्ञान घ्यावयाचें तें संतांकडून घ्यावें, मतवाद्यांकडून घेऊ नये, असें याच दृष्टीनें समर्थ सांगतात.

संतांना विचारले आणि त्यांनी सांगितले तर ते कळण्यासाठीं आणि त्याहूनहि वळण्यासाठीं विचारणारा, ऐकणारा निरहंकारी असला पाहिजे तरच उपयोग, नाहीतर पालथ्या घड्यावर पडलेल्या पाण्याप्रमाणें तें सर्व व्यर्थ जावयाचे. तसे होऊं नये म्हणून समर्थानीं “अहंकार विस्तार हा नीरसावा” असें सांगितलें आहे.

सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या मुळाशी अहंकारच आहे. अहंकार हाच विश्वाचें बीज आहे. मुळाशी असलेला हा अहंकार नाहीसा करणें हीं गोष्ट आपल्या हातची नाहीं, साधनेला बाधकहि नाहीं आणि म्हणून, तो नाहीसा करण्याची तादृश आवश्यकताहि नाहीं. अहंकाराचा विस्तार, अहंकाराचा पसारा मात्र आपण वाढविलेला असतो. तो नाहीसा केला पाहिजे. मी कोण म्हणून सांगणें निराळें आणि मी

विद्वान्, मी शहाणा, मी नेता, मी कार्यकर्ता, मी परोपकारी, इत्यादि मीपणा मिरविणें निराळें. दुसरा भाग हा मीपणाचा म्हणजे अहंकाराचा विस्तार आहे. तो अनवश्यक आहे आणि अनिष्टहि आहे. तेराव्या अध्यायांतील श्रीज्ञानेश्वरांनी सांगितलेलीं अमानित्वाची लक्षणें प्राप्त करून घेणें हा अहंकाराच्या विस्ताराच्या निरसनाचा उत्तम उपाय.

अहंकाराचा विस्तार हा गुणांच्या माध्यमांतून होत असतो. रुचते, आवडते, चांगलें वाटते, हवेसें वाटते, यांतूनच मी आणि माझे यांचा विस्तार होतो. वैशिष्ट्य प्रस्थापित करावे असें मग वाटूं लागतें. गुण हेच तिथें कारण असतात. म्हणून सर्व गुणातीत असलेल्या निर्गुणाचा विचार असावा. असा मार्ग समर्थानीं दाखविला आहे. निस्त्रैगुण्य व्हावें असे गीतेनेहि सांगितले आहे.

सर्व प्रकारची द्वंद्वे हा निर्गुणाच्या विचाराच्या मार्गातील अडथळा, द्वंद्वे बाधक होतात तीं देहबुद्धीमुळे. यासाठीं देहबुद्धीची आठवण होऊ नये हा उपाय चौथ्या ओळींत सांगितला गेला आहे.

देहबुद्धीच्या आठवणीमुळेच मनुष्य सुखदुःखात गुंतून राहतो. त्यादृष्टीनेच तो शीतोष्णाचा, यशापयशाचा, मानापमानाचा, निंदास्तुतीचा विचार करतो. हिताची जाणीव उरत नाही आणि मग साधना ढिली पडते. कंटाळा येणें, आळस वाढणें, विषण्णता वाटणें हें वाढत जाते. यासाठीं शरीराचें लाड न करतां कोणत्याहि परिस्थितीत तें योग्य त्या प्रकारें राबविलें जाईल यादृष्टीने दक्ष असले पाहिजे. पुन्हा पुन्हां येणाऱ्या कंटाळ्यावर मात करित राहिले पाहिजे. हेंच देहबुद्धीचे आठवणें न आठवणे आहे.

देहेबुद्धि हें ज्ञानबोधें तजावी ।

विवेकें तये वस्तुची भेटि घ्यावी ॥

तदाकार हे वृत्ति नाहीं स्वभावे ।

म्हणोनि सदा तें चि शोधीत जावें ॥१७०॥

व्यवहारामध्यें जीवन जगत असतांना होणाऱ्या हालचाली, जाणवणाऱ्या संवेदना आणि उत्पन्न होणारे संकल्प-विकल्प प्रत्येक पातळीवर तटस्थपणें पारखीत राहिले तर शरीरेंद्रियमनबुद्धि यांच्याशीं जडून राहिलेली मीपणाची भावना सुटत जाईल, मावळत जाईल, ‘मी’ चें सत्यस्वरूप उमगेल. तटस्थपणें पारखीत राहणें हाच ज्ञानबोध आहे. वेदान्तशास्त्रातील नानाप्रकारच्या प्रक्रिया यासाठीं कांहीं प्रमाणांत उपयोगी पडतात. कोणत्याहि परिस्थितीत उत्पन्न होणाऱ्या अनुकूल-प्रतिकूल संवेदनेमागे वाहत न जाता स्थिर राहण्याचा अभ्यास केला तर विवेकाची

जागृति होते. ही विवेकाची जागृतीच सत्यवस्तूची भेट घडविते. स्वप्नांतील सुखदुःखे जशी जागृतीत उरत नाहीत, तशी विषयासक्तीमुळे व्यवहारात उत्पन्न होणारी सुखदुःखेही, विवेकापुढे टिकत नाहीत. सुखदुःखाचें शेवाळ दूर झाले, कीं निर्मळ जलाची प्राप्ति सहज होते. तसेंच विविधतेच्या मागे असलेल्या वस्तुस्थितीचें होते. यासाठीं बुद्धीची विचारधारा विषयासक्तीतून मागे घेतली पाहिजे.

शरीरधारणेसाठीं आवश्यक म्हणून इंद्रियांना विषयसेवन करावें लागतें. आणि विषयसेवनाची ही प्रेरणा इंद्रियांना मनबुद्धीकडून लाभते. वृत्तीचा हा प्रवाह आंतून बाहेर असा वाहत असतो. ही रचना नैसर्गिक आहे. **“पराञ्छिखानि व्यतृणात् स्वयंभूः अतः परान् पश्यति नान्तरात्मन्”** असे वर्णन उपनिषदांनीं केलेलें आहे. इंद्रियांच्या या प्रवृत्तीमुळेच वस्तुतः सहज असलेले आत्मज्ञान हें कठिण आणि सातत्याच्या उत्कट प्रयत्नांनीच साध्य होणारें, असें झालेलें आहे. स्वभावतः बहिर्मुख असल्यामुळे वृत्ती या सहजपणें तदाकार होत नाहीत. अंतरात्म्याच्या म्हणजेच ब्रह्माच्या स्वरूपाशीं एकरूप होऊं शकत नाहीत. नाना प्रकारच्या साधना प्रयत्नपूर्वक कराव्या लागतात त्या यासाठींच.

हे प्रयत्न धीरानें, निरलसतेने, उत्कटतेने, जिक्वाळ्याने आणि सातत्यानें करावे लागतात. थकवा, कंटाळा, आळस, उपेक्षा, अश्रद्धा हे भाव साधनेच्या संबंधांत कधीहि उत्पन्न होणार नाहीत याची काळजी घ्यावी लागतें. उतावीळपणा म्हणजे उत्कटता नाही हें लक्षांत ठेवावें लागतें. साधनेमध्ये शरीरासकट मनबुद्धि रमून जाईल हें घडावें लागतें. साधना क्रमाक्रमानें वरच्या वरच्या पायरीवर जाईल हें पहावें लागतें. साधनेच्या बाह्यांगाचा भार प्रगतीच्या, उन्नतीच्या मार्गातील अडथळा बनणार नाही अशी दक्षताहि घ्यावी लागते. “सदा शोधीत जावें” म्हणण्यांत इतकें सर्व अभिप्रेत आहे. शोध घेण्याला अनेक परी, अनेक पातळ्या, अनेक दिशा असतात हें ध्यानांत घेतलें कीं हें समजेल.

असे सार साचार तें चोरलेंसे ।

इही लोचनी पाहतां दृश्य भासे ।।

निराभास निर्गुण ते आकळेना ।

अहंतागुणें कल्पितां ही कळेना ।।१७१।।

जे खरोखरीच सार आहे, सत्य आहे ते चोरलेले राहतें, अप्रगट राहतें. दृश्य होत नाही, प्रत्ययास येत नाही; आणि हा त्या सत्यवस्तूचा स्वभावच आहे.

श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात- ‘परी नवल लाघव तुझें । जे आपणपें चोरें’ (ज्ञाने. १४।५). जें मूलतत्त्व आहे, तें प्रगट होण्याची इच्छा करीत नाही.

स्वतःच्या प्रगटीकरणाची त्याला आवश्यकताहि नाही, कारण तें परिपूर्ण आहे. प्रगट होणें, प्रसिद्धीला येणें, असें वाटण्यामागें जी लोकेषणा असते ती त्या मूलतत्त्वाच्या ठिकाणीं संभवतच नाही. म्हणून विनोदानें, गंमतीनें ते मूलतत्त्व चोरून राहते, चोरलेले राहते, असें वर्णन केलें जातें.

तत्त्वाच्या दर्शनाची आकांक्षा अज्ञानानें त्याच्यापासून दुरावलेल्या आपल्या ठिकाणीं असते. इंद्रियें, मन, बुद्धि हीं आपल्या ज्ञानाचीं साधनें. तीं स्वभावतः बहिर्मुख. त्यांना होणारें ज्ञान हें नेहमीच बहिरंगाचें, बाह्य विषयाचें, कवचाचें असतें. अंतरंगाचा वेध तीं घेऊं शकत नाहीत. या साधनांचें स्वरूपहि गुणमय आहे. तत्त्व आहे निर्गुण आणि निराभास. त्यामुळे आहे त्या स्वरूपांत इंद्रियांना, मनाला वा बुद्धीला त्या तत्त्वाचें आकलन होऊं शकत नाही.

सातत्याच्या दीर्घकालीन प्रयत्नानें इंद्रियांची विषयासक्ति सुटली. मन अंतर्मुख झालें, बुद्धि एकाग्र झाली, तर तत्त्वाचें आकलन होऊं शकेल पण अहंकार तेंहि घडूं देत नाही. या अहंतेमुळेच बुद्धीला नको त्या विचारांचे फाटे फुटतात. नाना प्रकारच्या संकल्पविकल्पांनीं मनाला चंचलता येते आणि इंद्रियें विषयासक्त होतात. अहंकाराचा केवढा मोठा अडथळा साक्षात्काराच्या मार्गांत आहे तें यावरून लक्षांत यावें.

स्फुरे वीषयी कल्पना ते अविद्या ।

स्फुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या ।।

मुळीं कल्पना दों रूपें ते चि जाली ।

विवेकें तरी सस्वरूपीं मिळाली ।।१७२।।

मूलतत्त्व जें ब्रह्म तें वस्तुतः सर्वव्यापक पूर्ण, अखंड, निष्कल, केवळ अद्वैत, असें असताना नाना प्रकारच्या विविधतेनें भरलेली ही सृष्टि व त्या सृष्टीत वावरणारे नाना प्रकारचे जीव हें प्रकरण निर्माण होतें वा भासते ते तरी कां व कसें? याचें उत्तर देण्याच्या प्रयत्नांत मायेची कल्पना साकारलेली आहे.

गणितामध्ये कोणतेंहि मूल्य नसलेला वा कोणतेंहि मूल्य असलेला ‘क्ष’ गृहीत धरून उदाहरणें सोडवितात. तसेंच कांहींसे मायेचें स्वरूप आहे. उत्तरांत ‘क्ष’ कोठें नसतो. तो गळून जातो. मायेचें तसेंच होते. एकवेळ ब्रह्म समजेल पण माया समजणार नाही असें कांहींसे विनोदानें म्हटलें जातें पण तें लक्षांत ठेवण्याइतकें महत्त्वाचें निश्चित आहे. माया आणि अविद्या असा भेद कांहीं वेळां सोयीसाठीं कल्पिला जातो. समजूत पटण्याच्या दृष्टीनें तें उपयुक्त ठरतें. समर्थानीं येथें तो भेद गृहीत धरूनच वर्णन केले आहे. जीवाशीं जडून राहते ती अविद्या. ही

अज्ञान, मोह, विषयासक्ति, हवें-नको, राग-द्वेष, कामक्रोधादि विकार यांना उत्पन्न करते. सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या मार्गे जी ब्रह्माची शक्ति गृहीत धरली जाते ती म्हणजे माया. ही शुद्ध सत्त्वात्मक आहे. साधनेला हिचें साह्य होतें. हिच्यामुळें ब्रह्माचे सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, सर्वाधार, सर्वकारण इत्यादि स्वरूपांत वर्णन केलें जातें. मायारूप अशी हीं चिच्छक्ति ब्रह्मापेक्षां वेगळी आहे असेंहि म्हणतां येत नाही. आणि नाही असेंहि म्हणतां येत नाही. हिच्यामुळेंच जवळजवळ शेवटच्या क्षणापर्यंत ब्रह्मसाक्षात्कारामध्ये सहाय्य लाभतें. यामुळेंच कांहीं वेदान्त्यांना माया हा शब्द वापरणें तितकेसें योग्य वाटत नाही. मग ते चिच्छक्ति, चिद्रिलास, लीला, स्फूर्ति, प्रभा, दीप्ति असे शब्द वापरतात. यामुळें कांहीं सोय होते तशी गैरसोयहि होते.

समर्थानीं माया हा शब्दच ब्रह्माची चिच्छक्ति अशा अर्थानें वापरला आहे. आत्माराम या ग्रंथांत मायेचें वर्णन विशेष प्रेमादरानें केलेलें आहे. या मायेमुळेंच जीव-जगत्-जगदीश्वर असें त्रैत व्यवहारतः सत्य भासूनही ब्रह्माच्या अद्वैततेला बाध येत नाही. हेच ब्रह्माचें स्फुरण व माया तेथें कारण आहे.

वेदान्तांत, मायेच्या, ब्रह्माच्या आणि जगत्कारणतेच्या स्वरूपांत नाना प्रकारचीं मते रूढ आहेत. त्या मतांमतांत नुसतीच विविधता नाही तर विरोधहि आहेत. आणि त्या मतांनीं निर्माण झालेले वाद कधीं संपणारेहि नाहीत आणि सुटणारेहि नाहीत. एक घांस “विसा ठायीं” करून बालकाला भरवावें लागते. एकाच अन्नाच्या निरनिराळ्या घासांना कधीं काऊचा, कधीं चिऊचा, कधीं बाबाचा, कधीं माऊचा, कधीं आजीचा म्हणून नावें द्यावी लागतात. तसेंच अज्ञानी जीवाला मूलतत्त्व आणि तदधिष्ठित जीव-जगत्-जगदीश्वर यांचें स्वरूप समजावून सांगतांना वेदान्तशास्त्राचेंहि होते. मूलतत्त्वाच्या, शास्त्रीय भाषेत प्रत्यगात्म्याच्या समजुतीसाठीं, समजून घेणाराच्या प्रकृतिभेदानें, वा देणाराच्या प्रकृतिभेदानें, प्रक्रिया उत्पन्न होतात. त्या त्या मर्यादित त्या सोयीच्या म्हणून चांगल्याहि असतात. पण इतकेंच. त्यापेक्षां प्रक्रियांना अधिक महत्त्व देणें हें दुराग्रहाचें ठरतें. यासाठीं शास्त्रकारांनीं प्रक्रियांना ‘अनवस्थिता’ असें विशेषण दिलें आहे तें फार महत्त्वाचें आहे. साधकाच्या दृष्टीनें या वादांत फार खोल जाण्याचें आपणास कारण नाही. माझा तो अधिकारहि नाही.

सृष्टीच्या निर्मितीची मीमांसा करणारी एकच कल्पना माया आणि अविद्या या स्वरूपांत विभक्त होते, हें लक्षांत घेऊन जगदीश्वराच्या आणि जीवाच्या संदर्भांत त्यांचें स्वरूप नीट जाणून घेणें हा विवेक करावा लागतो. या विवेकामुळें व्यवहार सुधारतो, उपासना शुद्ध होते आणि त्या बळावर स्वस्वरूप असें जें मूलतत्त्व, ब्रह्म, त्याच्याशीं एकरूप होतां येतें.

**स्वरूपां उदेली अहंकारराहो ।
तेणें सर्व आख्यादिलें व्योम पाहो ॥
दिशा पाहतां ते निशा वाढताहे ।
विवेकें विचारें विवंचून पाहें ॥१७३॥**

जेव्हां हें विविधतेनें भरलेलें विश्व व्यक्त झालेलें नव्हतें तेव्हां सर्वत्र एकच एक तत्त्व भरून राहिलेलें होतें. आहे आणि नाही, अमृतत्व आणि मृत्यु, प्रकाश आणि अंधार या द्वंद्याच्या तें पलीकडे होतें. केवल सत् (अस्तित्व) हा एकच शब्द त्यांतल्या त्यांत त्या वस्तूचें वर्णन करताना अधिक प्रामाणिक आहे. इतर सर्व शब्द त्यामानानें कोणत्या तरी गृहीत कृत्यावर आधारलेले म्हणून अधिक मायिक आहेत.

उपमेने समजून घ्यावयाचें तर व्योम, आकाश या पदार्थाने जें समजतें, तसें त्या मूलतत्त्वाचें ब्रह्माचें स्वरूप आहे असें म्हणतां येतें. आकाश जसें सर्वाधार आणि सर्वव्यापक असून अलिप्त आहे. अनुभवास येतें तें अप्रतिघाताच्या रूपानें, कोणताहि अडथळा आणीत नाही, विरोध करीत नाही, या रूपाने. ब्रह्म असेंच निर्गुण, निराकार, असंग आहे.

मूलतत्त्व जें ब्रह्म त्याचें स्वरूप हें असें; आणि असंख्य प्रकारच्या विविधतेनें भरलेलें विश्व प्रत्यक्ष रूपात समोर पसरलेलें आहे, त्याची जाणीव असलेला आणि तदनुषंगानें विचार करणारा असा मी म्हणूनहि कोणी एक आहे.

हा मीच विचार करतो, प्रामाणिक राहतो, प्रयत्नाचें सातत्य ठेवतो, विकारांच्या पाशांतून सुटका करून घेतो, उपासनेच्या बळावर क्रमानें प्रगत होतो, उन्नत होतो, साक्षात्कारी संताच्या पातळीवर पोचतो. त्याच्या भोंवतालची स्थलकालाचीं बंधनें गळून पडतात आणि मग त्याला मूलतत्त्वाचें यथार्थ ज्ञान होतें. ‘अहं ब्रह्मास्मि’ मीच ब्रह्म आहे हें त्याच्या अनुभवास येतें आणि ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ दिसणारें, भासणारें, हें सर्व ब्रह्मच आहे हें त्याच्या प्रत्ययास येते.

ज्ञानाच्या या प्रक्रियेतील वा अवस्थांतरांतील ‘हें सर्व’ हें मायेचें रूप आणि ‘मी आहे’ हा अहंकार. सृष्टिक्रमाच्या मुळाशीं हा ‘अहं’ आहे असेंच शास्त्रकारांनीं संगति लावतांना म्हटलें आहे.

आरंभीं केवळ एकाकी असलेल्या त्या मूलतत्त्वाचे ठिकाणीं, ब्रह्माचें ठिकाणीं मी एकटा आहे (एकोऽहं) ही जाणीव स्फुरली. एकट्याला करमत नाही. (एकाकी न रमते) म्हणून त्याला पुष्कळ व्हावेसें वाटलें (बहु स्याम्) आणि मग सृष्टिक्रमाला आरंभ झाला. असें कांहींसें वर्णन शास्त्रकारांना करावें लागतें. एकोऽहं

जाणवले नसतें तर पुढची भानगड झालीच नसती. पण 'अहं' जाणवला आणि तोच पुढच्या सर्व विश्वोत्पत्तीचे कारण झाला. आकाशाप्रमाणे शुद्ध निर्मल असलेल्या स्वरूपांतच अहंरूपी राहू भासला आणि त्यानें मग स्वरूपाचें सर्व रूपच झांकून टाकलें. हें आच्छादन अंधारासारखे झालें, त्यामुळे दिशा पाहू जावें तर कांहीं दिसना असें होतें. मेघाने आकाश भरलेल्या अवसेच्या रात्रीं, घनदाट अशा अज्ञात अरण्यांत, नसलेल्या पाऊलवाटा शोधण्याचा प्रसंग यावा तसें होतें. इंद्रिये थकून जातात, मनाला विषण्णता येते, बुद्धि कुंठित होते.

हें सगळें आणि इतर अनेकहि ज्याला नानाप्रकारें वेळेवेळीं जाणवतें त्या 'मी'ची ही जाणीवशक्तीच, निसण्यावर घासलेल्या शस्त्राप्रमाणें, प्रयत्नपूर्वक प्राप्त करून घेतलेल्या विवेकाची तीक्ष्णता धारण करील, तर तिचें तिलाच यथार्थज्ञान होऊं लागेल. म्हणून समर्थानी शेवटच्या चरणामध्यें विवेकानें पहा, विचारानें पहा आणि विवंचून पहा असें आग्रहाने सांगितलें आहे.

अविद्याजन्य असो कीं मायाजन्य असो, मुळांत अस्तित्वांत असो कीं काल्पनिक असो, पण जीवाच्या ठिकाणीं असणारें वा भासणारें अज्ञान व तज्जन्य दुःखमोहादि विकार नाहीसे करण्याचा, विवेक करणें एवढाच एक मार्ग आहे.

अहंकाराला राहूची दिलेली उपमा मोठी मार्मिक आहे. कारण राहू हा कुणी शनि-मंगळाप्रमाणें अस्तित्वांत असलेला ग्रह नाही. तो कल्पनामात्र आहे, पण ग्रहणाच्या रूपाने त्याचा परिणाम दिसतो आणि फल-ज्योतिषाप्रमाणें कुंडलीत त्याचा प्रभाव आढळतो. अविद्येचें व अहंकाराचें तसेंच आहे. सत्याच्या, साक्षात्काराच्या, कसोटीवर टिकत नाही, तर्कानें पटवून देता येत नाही आणि गृहीत धरल्यावांचून दिसणाऱ्या परिणामाची संगति लावता येत नाही. जसें आहे तसें यथार्थतेनें न कळल्यामुळेच जसें जेवढें कळतें तेंच सत्य असें गृहीत धरून तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखा जन्मास येतात. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-
“म्हणोनि जैसा असे तैसिया । मातें नेणोनि धनंजया । वेदु जाणों गेला तव तया । जालिया शाखा ॥ तरी तिहीं शाखाभेदीं । मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी ॥
 (ज्ञाने. १५।४३२-३३) विचारपूर्वक विवंचून पहावे लागते तें या मतभेदाच्या पसान्यांतून सत्य शोधून काढण्यासाठीं.

प्रकृतिभेदानें, अवस्थाभेदाने निर्माण झालेले मतभेद उपयुक्त असल्यामुळे टाळतां येत नाहीत आणि त्यांतच नित्याचें गुंतून चालत नाहीं. समर्थानीं विवेकाचें महत्त्व सांगितलें आहे तें यासाठींच.

**जया चक्षुनें लक्षितां लक्षवेना ।
 भवा भक्षितां रक्षितां रक्षवेना ॥
 क्षयातीत तो अक्षयी मोक्ष देतो ।
 दयादक्ष तो साक्षिनें पक्ष घेतो ॥१७४॥**

परब्रह्माचें ज्ञान इंद्रियांनीं होणारें नाही. डोळे त्याला पाहू शकत नाहीत. “जगीं पाहतां चर्मचक्षीं न लक्षे” असें मागे १४९व्या श्लोकांत सांगितलें गेलें आहेच. ज्ञानचक्षूनें त्याला पाहू म्हटलें तर तेंहि शक्य नाही. ज्ञान हें वस्तुतः भवाला म्हणजे संसाराला खाऊन टाकणारें आहे. ब्रह्मावर भासणारा संसाराचा भ्रम नाहीसें करणारें आहे. ज्याच्यामुळे संसार भासतो तें अज्ञान ज्ञानामुळे नष्ट झाल्यानें संसार उरतच नाही. अशारीतीनें संसाराला खाणारें हें ज्ञान राखून ठेवलें तर तें तरी ब्रह्माचा साक्षात्कार घडवील असें म्हटलें तर तें ज्ञानहि, संसार भासविणारें अज्ञान संपतांच, लाकूड जळल्यावर ते जाळणारा अग्नीहि शांत व्हावा तसें नाहिसें होतें. **“तें अज्ञान ज्ञानीं बुडालिया । ज्ञानें कीर्तिमुखत्व केलिया । जैसा वन्हि काष्ठ जाळूनियां । स्वयें जळें ॥** (ज्ञाने. १५।५२६) **तेवीं समूळ अविद्या खाये । ते ज्ञानहि बुडोनि जाये ।** (ज्ञाने. १५।४४०) असें वर्णन श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं केलें आहे. विश्व घेऊन गेला कीं ते घेऊन जाणाऱ्या चोराचा मागहि लागत नाही असे श्रीज्ञानेश्वर विनोदानें म्हणतात.

अशा स्थितींत स्वतःच्या बुद्धीच्या बळावर ब्रह्माचा शोध घेऊ म्हटलें तर तें साधणारें नाही. भगवत्कृपा लाभली, तरच ब्रह्मस्वरूप असा आत्मसाक्षात्कार होऊं शकतो. **“यमैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुस्वाम्”** हेंच शेवटीं खरे आहे. अक्षय, अखंड, अच्युत उत्पत्तिविनाशाच्या अतीत असलेला असा हा परमात्मा कृपावंत होऊन साधकाला, आपल्या भक्ताला, अक्षय स्वरूपाचा मोक्ष देतो.

समर्थाचें हें वचन साधनेचा अहंकार घालविणारे आणि श्रद्धावंत भाविकाला आश्वासन देणारें आहे.

भगवत्कृपेनें साधकाला मोक्षप्राप्ति होते याचें कारण भगवान् सर्वसाक्षी आहे. त्याला सर्व दिसतें, सर्व कळतें. तो दक्ष आहे, तत्पर आहे. त्याच्याठिकाणीं दयाहि आहे. भगवान् **परमदयाघन** आहे. तो भक्तांचा पक्ष घेतो, भक्तांच्या पाठीशीं वात्सल्यानें उभा राहतो. या दयाळूपणामुळेच तो निर्गुणांतून सगुणांत येतो. भक्ताचें रक्षण करतो.

भगवान् दयाळू आहे, भक्तकैवारी आहे पण दक्ष आणि साक्षीहि आहे, या

दोन्ही गोष्टी नीट समजून घेतल्या नाहीत तर संदेह निर्माण होण्याची शक्यता असते. रक्षण करण्याची, पक्ष घेण्याची, पाठीशी उभे राहण्याची भगवंताची एक पद्धति आहे. देव परीक्षप्रिय असतात असे शास्त्र सांगते. देवांचे सहाय्य बहुधा अप्रत्यक्षपणे लाभत असते. गुराखी गाई राखतो तसा देव रक्षणासाठी येत नाही. ज्याचे रक्षण करावेसे वाटेल त्याला तो सदबुद्धि देतो. **“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ।।”** असे एक संस्कृत सुभाषित आहे तें लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

देवानें मला अन्न, वस्त्र, निवारा दिला आहे. लौकिकांत संभावितपणे जगतां येईल अशी सर्व सोय केली आहे. ही सर्व त्याची कृपा आहे. थोडा अहंकार सोडून पाहिले तर जीवनावश्यक गोष्टी त्यानें पुरेशा दिलेल्या आहेत. आपल्या योग्यतेपेक्षा थोडे अधिक दिले आहे हें लक्षांत यावयास अडचण पडू नये. दयाळू होऊन दिलेली ही देणगी तो दक्षतेनें पाहणारच. देणगीचा व्यवस्थित उपयोग होत नाही असें दिसल्यास पुन्हां सहाय्यासाठी ईश्वर कसा येईल? समर्थानीं साक्षीनें पक्ष घेतो असें म्हटलें आहे. साधकानें तें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

या श्लोकांतील दुसऱ्या ओळीच्या अर्थाविषयी फार मतभेद आहेत. कोणी त्याचा अर्थ करतांना, काळ संसाराला खाऊन टाकणारा आहे, काळापासून संसाराचें रक्षण करूं म्हटले तरी करतां येत नाही असा अर्थ करतात. कोणी संसार-नाशानंतर देवत्वाचीहि कोटी नष्ट होते, असा या ओळीचा अर्थ करतात. हे दोन्ही अर्थ स्पष्ट असलेल्या तिसऱ्या ओळीशीं जुळवून घेण्याच्या दृष्टीनें दूरान्वित होतात.

विधी निर्मितां लीहितो सर्व भाळीं ।

परी लीहिता कोण त्याचे कपोळीं ।।

हरू जाळितो लोक संव्हारकाळीं ।

परी सेवटीं संकरा कोण जाळी ।।१७५।।

परमेश्वर भक्ताच्या कैवारासाठीं निर्गुणांतून सगुणांत येतो हें खरेंच आहे. उपासनेसाठीं ईश्वराचें हें सगुण स्वरूपच स्वीकारावें लागतें हेंहि खरेंच आहे. पण उपासनेसाठीं स्वीकारलेल्या देवतेचें स्वरूप परमेश्वराच्या शुद्ध स्वरूपाशीं मिळते-जुळते असलें पाहिजे हें लक्षांत आणून देण्यासाठीं समर्थ या श्लोकापासून पांच श्लोकांत देवाच्या श्रेष्ठ स्वरूपाची जाणीव करून देत आहेत.

आपल्या परंपरेमध्ये स्पष्टपणे प्रत्ययास येणारे आधिभौतिक आणि तत्त्वतः सत्य म्हणून मान्य करावें लागणारे अध्यात्म यांच्यामध्ये आधिदैवाचा एक स्तर

आहे. हा आधिदैवाचा स्तरच निरनिराळ्या शक्तीच्या निरनिराळे कार्य करणाऱ्या, भिन्न भिन्न अधिकाराच्या अनेक प्रकारच्या देवतांच्या कल्पनेचें अधिष्ठान आहे. इंग्रजी संस्कारांत वाढलेल्या बुद्धिवादाला हा आधिदैवत वाद उपाहासास्पद वाटला तरी मंत्राच्या मार्गे जें सामर्थ्य उभें असतें तें या आधिदैवाचेंच असते. नास्तिकांची श्रद्धा नसली तरी मंत्रशक्ति ही अनुभवाची गोष्ट आहे. त्यामुळें आपल्या मर्यादित आधिदैवताला मान्यता देणें भाग आहे. पण तें अंतिम सत्य नाही. आधिदैवाच्या मागचें खरें सामर्थ्य अध्यात्माचें आहे हें लक्षांत घेऊन खऱ्या साधकानें आपल्या हितासाठीं, उपासनेकरितां, आधिदैवतापेक्षां वरच्या, पातळीवर गेले पाहिजे, अशी अपेक्षा संतांना असते. त्याच उद्देशानें आधिदैवताचा मर्यादितपणा आणि उपास्य देवतेचें श्रेष्ठ स्वरूप साधकाच्या लक्षांत आणून देण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो.

ब्रह्मदेव सृष्टीची उत्पत्ति करतो, जीवांना जन्माला घालतो, त्यांचें भवितव्य त्यांच्या कपाळीं लिहून ठेवतो. ब्रह्मदेवाचें हें कर्तृत्व मोठें खरें. पण या ब्रह्मदेवाचें भवितव्य कुणीतरी ठरविलेलें आहेच कीं नाही. तो कोण? सृष्टीची निर्मिति करतांना आरंभीं ब्रह्मा घोटाळला होता, त्याचा गोंधळ उडालेला होता, तो ज्याच्या कृपेनें दूर झाला तो कोण? श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात- **“पें सृष्टीच्या उपक्रमा । पूर्वीं गा वीरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ।। मज ईश्वराते नोळखे । ना सृष्टीहि करूं शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ।। जयाचा अर्थु जीवीं ध्याता । जें वर्णत्रयचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । आली तथा ।।”** (ज्ञाने. १७।३३६-३८)

रुद्र, महादेव ही संहारदेवता आहे. सृष्टीच्या प्रलयाचें काम त्याचेकडे सोपविलेलें आहे. महादेवाला हर म्हणतात तें यासाठीच. निर्मिती करणाऱ्या ब्रह्मदेवाप्रमाणें हा महादेवहि महाप्रलयाच्या शेवटीं नाहीसा होतो. संहार करणाऱ्या रुद्राला नाहीसा करणारा हा कोण? अनादि, अनंत, ब्रह्माचें स्वरूप महादेवालाहि आकलन होत नाही. **“जें शंभूचि ये मती नागवे-”** (ज्ञाने. ११।२७) असें श्रीज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे.

श्री. विनोबा भावे यांनीं या श्लोकांत पालन करणाऱ्या विष्णूचा पालनकर्ता कोण असा उल्लेख नसल्यानें विष्णूची मुर्वत राहून गेलेली दिसते अशी खोंचक टीप दिलेली आहे. तत्त्वज्ञ संत अशी कोणाची भीडमुर्वत बाळगीत नाहीत. समर्थानीं दासबोधांत **ब्रह्मदेव** आणि शंकर यांचेबरोबर विष्णूचाहि उल्लेख केला आहे. तेथें ते म्हणतात- **“ब्रह्म्याने सकल निर्मिले । ब्रह्म्यास कोणें निर्माण केलें । विष्णूनें विश्व पाळिलें । विष्णूस पाळितां कवणु ॥ रुद्र विश्वसंहारकर्ता । परी कोण रुद्रास संहारिता । कोण काळाचा नियंता । कळला पाहिजे ॥”** या श्लोकात श्लोकाच्या सोयीसाठीं निर्माता **ब्रह्मदेव** आणि संहारकर्ता रुद्र या आद्यन्तांच्या उल्लेखानें,

मधला विष्णु गृहीत धरावा असें अपेक्षिलें आहे. परमेश्वराची ओळख पटवून देतांना समर्थानीं दुसऱ्या एका ठिकाणीं स्पष्टच म्हटलें आहे कीं, “ब्रह्मा, विष्णु आणि हर । यांसी निर्मिता तोचि थोर । तो ओळखावा परमेश्वर । नाना यत्नें ॥”

जगीं द्वादशादीत्य हे रुद्र आक्रा ।

असंख्यात संख्या करी कोण शक्रा ॥

जगीं देव धुंडाळितां आडळेना ।

जनीं मुख्य तो कोण कैसा कळेना ॥१७६॥

आधिदैवत हा ईश्वरी राज्यांतील अधिकारी वर्ग आहे. त्यांत बारा आदित्य, अकरा रुद्र, एकोणपन्नास मरुद्गण, आठ वसू, इत्यादि देवतांचे गट आहेत. ही संख्या एकूण तेहतीस कोटी आहे असें वर्णन पुराणांनीं केलें आहे. आधिदैवत हा अधिकारी वर्ग आहे असें एकदां मान्य केलें म्हणजे मग आपली ही प्रचंड पृथ्वी जिथे मोहरीएवढीही नाही त्या विश्वाचें राज्य चालविण्यासाठीं तेहतीस कोटी ही संख्या फार मोठी आहे असें म्हणतां येणार नाही. हा देवतांचा गण अधिकारी वर्ग असला तरी शेवटीं त्या सर्वसमर्थ ईश्वराचा सेवकवर्गच आहे. खऱ्या भक्तानें जाणलें पाहिजे, ओळखलें पाहिजे तें त्या सर्वसमर्थ ईश्वराला. तेवढेंच आपण करीत नाही.

स्वार्थी माणसानें आपले लबाडीचे व्यवहार साधण्यासाठीं शासनांतील खालच्या लोकांना लांच देऊन स्वतःची कामें करून घ्यावीत त्याच वृत्तीनें माणसें पूजाअर्चादि करतात. नवसाला पावणारा कोण आहे तेवढेंच पाहतात. आणि आपल्या बऱ्या-वाईट मनोरथाच्या पूर्तीसाठीं त्या देवतांची पूजापाठादि आराधना करतात. माणसाच्या वृत्तीत राजस, तामस गुणांचे प्राबल्य असते. आणि मग गीतेनें म्हटल्याप्रमाणें त्या त्या वृत्तीनें पूजाअर्चा केली जाते. या नाना देवतांच्या ठिकाणीं असलेली प्रभावी शक्तीहि शेवटीं त्या सर्वसमर्थ ईश्वराची आहे हें सहसा लक्षांत घेतलें जात नाही. अशी समर्थ सत्ता या सर्वांच्या मार्गे आहे हें माहितही नसतें. कोणी सांगितलें तर, मनाच्या कोतेपणामुळें, विषयासक्तीमुळें ते पटतही नाही.

ईश्वराचें शुद्ध स्वरूप न कळल्यामुळें केली जाणारी ही आराधनाही हिताला कारणीभूत होत नाही. ईश्वराचें शासन हें भ्रष्ट शासन नाही. तेथें आपण कल्पितो, अपेक्षितो तसा भ्रष्टाचारहि नाही. विविध देवतांचें अस्तित्व मान्य केले तरी त्यांना कामें नेमून दिलीं आहेत. त्यांचें क्षेत्र मर्यादित आहे हे लक्षांत ठेवलेंच पाहिजे. आपण तेवढेंच करीत नाही आणि म्हणून आमच्या कामनिक पूजाअर्चाहि करून न केल्यासारख्या ठरतात. “यस्तं न वेद किं ऋचा करिष्यति” जो त्याला,

परमेश्वराला ओळखीत नाही, त्याला ऋचांचा, वेदमंत्रांचा, म्हणजेच पूजाअर्चादि कर्मकांडाचा कांहीं उपयोग होत नाही असें वेदानेच म्हटले आहे. यास्तव पूजाअर्चा करण्याची इच्छा असणारांनी परमेश्वराचें श्रेष्ठ स्वरूप जाणून घेतलेंच पाहिजे. गतानुगतिकतेनें कांहीतरी करीत राहिलें तर परिणामी अश्रद्धाच बळावते आणि आपलेंच अहित होते. परमार्थ करतो म्हणणारांनीं फार सावध राहिलें पाहिजे. समर्थासारखे थोर संत समाजाला यादृष्टीनें सतत जागृत करीत असतात.

तुटेना फुटेना कदा देवराणा ।

चळेना ढळेना कदा दैन्यवाणा ॥

कळेना कळेना कदा लोचनासी ।

वसेना दिसेना जगीं मीपणासी ॥१७७॥

भारतीय संस्कृतीनें उपासनेसाठीं मूर्तिपूजा स्वीकारलेली आहे. ध्यान-धारणा, प्रार्थना, भजन-पूजन या सर्व पातळीवर आराधनेसाठीं इतर कोणत्याहि माध्यमापेक्षां मूर्तिपूजा ही अधिक सोयीची आणि अधिक उपयुक्त ठरणारी आहे यांत शंका नाही. ज्या समाजानें मूर्तिपूजा स्वीकारली नाही, ते समाज बुद्धिमत्ता आणि वैभव असूनहि दुःखी आणि अस्वस्थच राहतात असें आढळतें. आपण भारतीय मूर्तिपूजक आहों ही अभिमान बाळगण्यासारखी गोष्ट आहे.

जेत्या इंद्रजांच्या प्रभावानें आरंभीं आरंभीं इंद्रजी शिक्षण घेतलेला आपणांतील बुद्धिमंतांचा वर्ग मूर्तिपूजेविषयीं विकल्प बाळगणारा झाला होता. प्रार्थनासमाज, ब्राह्मोसमाज, यासारखे संप्रदाय त्यावेळीं निर्माण झाले होते. शेंकडों वर्षांच्या पारतंत्र्यामुळें आपणहि अगतिक आणि प्रज्ञाहत झालों होतो. बाह्यांगाला चिकटून राहून कसेबसें आपलेंपण राखीत होतो. मूर्तिपूजेमागील खरें तत्त्व कोणी फारसें लक्षांत घेत नव्हते. मूर्तीचे महत्त्व कां आणि कशात हे विशेषसें कोणाला कळत नव्हतें. श्रद्धा गबाळी झाली होती. मंदिरांना अवकळा आली होती, धार्मिक कर्मकांडांचें स्वरूप मागील अंकावरून पुढें चालूं असें गतानुगतिक बनलें होतें, सांप्रदायांत दांभिकता वाढली होती. विद्वत्ता लाचार झाली होती. इंद्रजी राजवटींत झाला आहे तसा, तितका बुद्धिभेद जरी झालेला नव्हता, तरी समर्थांच्या काळीं मुसलमानी पारतंत्र्यामुळें देशाची परिस्थिती चिंताजनकच होती. धर्माचे, भक्तीचे, उपासनेचे खरें स्वरूप लोकांच्या निदर्शनास आणून देण्यासाठी संतमहात्मे तळमळत होते. मूर्तिपूजेचें खरें उदात्त स्वरूप लोकांच्या लक्षांत आणून देण्यासाठीं निकडीचे प्रयत्न करीत होते. मनोबोधांतील हें प्रकरण त्यादृष्टीनें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

मूर्तिपूजा करणारानें मूर्ति म्हणजेच देव असें न समजतां मूर्तीत देव पहावयाचा

असतो. विशिष्ट आकाराच्या मूर्तीला देव समजणें हा खरें म्हणजे देवाचा अपमान आहे. 'अवजानन्ति मां मूढां मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ (गीता ९।११) हें गीतेचें वचन आणि त्यावरील ज्ञानोबारायांचें भाष्य मूर्तिपूजेच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे. शेवटीं ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात- "जंव आकारु एका पुढां देखिती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोंच बिघडलिया टाकितो । नाही म्हणोनी ॥ मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । म्हणोनि ज्ञानचि ते आंधारें । ज्ञानासि करी ॥" (ज्ञाने. ९।१७०, १७१)

मूर्तिपूजा उपासनेचा चांगला प्रकार खरा. साधकाची प्रगति या मार्गानें लौकर होऊं शकते, पण तिचें शुद्ध स्वरूप जर लक्षांत घेतले नाही तर पाऊस न पाडणाऱ्या मेघाप्रमाणें या कृती व्यर्थ ठरतात.

देवाचें श्रेष्ठ स्वरूप जाणून मग तो उपासनेसाठीं मूर्तीत पहावयाचा असतो. मूर्ति म्हणजेच देव नव्हे हें लक्षांत आणून देण्यासाठीं समर्थ म्हणतात, मूर्ति फुटते-तुटते, देव कधीं फुटत-तुटत नाही. ती मूर्ति उचलून कुठेंतरी टाकतां येते. म्हणजे तरी चळते, ढळते. मूर्तीचें अवयव झिजून ती विद्रुप होते. पण हे असें दीनवाणेपण देवाला कधीं येत नाही. तो सर्वदाच अखंड, अभंग, अक्षय, रमणीय, प्रसन्न, असाच असतो. तो व्यापक आणि स्थिर राहतो. आवाहन वा विसर्जन मूर्तीपुरते असते. ईश्वर कधीं येत-जात नाही. श्रीमत् शंकराचार्यांनीं आपल्या "परापूजा" या प्रकरणांत हा विषय स्पष्टपणें मांडला आहे. मूर्ति डोळ्याला दिसते. तिचें सौंदर्य, तिचा रेखीवपणा, तिची भव्यता, दृष्टीच्या द्वारां सामान्य मनुष्यालाहि प्रभावित करते. पण खरा जो देव आहे तो डोळ्यांना न कळणारा, सामान्यदृष्टीला न दिसणारा, असा आहे.

समर्थ शेवटच्या ओळींत म्हणतात-माणूस आपला अहंकार, स्वतःचा मीपणा तसाच ठेवून मूर्तीची पूजा करतो, त्याला देवाचें स्वरूप कसें दिसणार? जेथें अहंकार राहतो, मीपणा राहतो तेथें देव राहत नाही. अहंकारानें शोधणाराला देवाचें घर सांपडत नाही. "फिरते है दरदर कि तेरा घर मिले । हम है जबतक वह हमें क्यों कर मिले ॥"

अहंकाराचें समर्पण झालें तरच पूजा ही पूजा ठरते, अन्यथा ती एक कवाईत होते. पूजेकरितां वापरली जाणारी सर्व द्रव्ये, खरी तर ईश्वरनिर्मितच आहेत. त्याचेंच त्याला द्यायचें आणि दिल्याचा अहंकार बाळगावयाचा. पैशाच्या बळावर आम्ही तीं विकत घेतों असें म्हणणेंहि योग्य नाही. कारण पैसा, संपत्ति म्हणजे लक्ष्मी तीहि त्याचीच आहे. अहंकार तेवढाच आपला आहे. तो ईश्वरार्पण झाला पाहिजे, करतां आला पाहिजे. सर्वसमर्थ ईश्वराच्या व्यापकतेची जाणीव ठेवून

अहंकार सोडून त्याला शरण जाणें हीच खरी मूर्तिपूजा आहे.

जया मानला देव तो पूजिताहे ।

परी देव शोधूनि कोणही न पाहे ॥

जगीं पाहता देव कोट्यानुकोटी ।

जया मानली भक्ति जे ते चि मोठी ॥१७८॥

मूर्तिपूजेमागची शास्त्रीय भूमिका कालक्रमानें लुप्त झाली. तत्त्वज्ञानाचा आधार सुटला आणि उरलें तें गतानुगतिक कर्मकांड, सांप्रदायिक दुराग्रह आणि गबाळी भावना. देवघर टिकलें पण देव्हान्याला देवांच्या कोठाराची अवकळा आली. पंचायतन पूजेमागची समन्वयाची दृष्टि नाहीशी झाली, देवमूर्तीची संख्या अनेक प्रकारानें वाढू लागली, कुलपरंपरेनें आलेले, कोणी आणून दिलेले, सांपडलेले, तीर्थक्षेत्रांतून गोळा केलेले, रूपांकृति आवडली म्हणून घेतलेले, संप्रदाय विशेषानें लादलेले, कांहीं नवसाचे, कांहीं शकुनाचे, असे देव, देव्हान्यांत गोळा झाले. दगड, लाकूड, तांबे, चांदी असे धातु, रेशमादीचे धागे यांच्या मूर्ति निर्माण झाल्या. आवडीप्रमाणें त्यांच्या पूजा बांधल्या जाऊं लागल्या. फुलापानांचे विधिनियेध निर्माण झाले. उत्साह आणि ऐश्वर्य यांच्या प्रमाणांत पूजादीचे समारंभ वाढूं लागले. देवमूर्तीवर मानवी रुचि-अरुचीचें गुण लादून तिचे भोग-शृंगार होऊं लागले. भोगोपचाराचें प्रमाण इतकें वाढले कीं भाविकाला देवदर्शनासाठीं वेळ मिळेनासा झाला.

आमचे ती. दादा एकदां डाकुरला गेले होते. तेथील मूर्तीचे भोगोपचार आणि त्यासाठीं बंद होणारें गाभाऱ्याचें दार पाहून वैतागले आणि रुष्ट होऊन त्यांनीं डाकुरनाथालाच विचारले कीं देवा तुम्हीं हे काय चालवले आहे?

आठ प्रहरीं तुझें दार । उघडें अवघे दीड प्रहर ॥

त्याही देवा दीड प्रहरीं । तुझे भोग नानापरी ॥

तेच भोग होतां होतां । वेळ संपतो तत्त्वतां ॥

भक्त बोडाण्यांनीं तुम्हां । आणिलें जे पुरुषोत्तमा ॥

ते न शिरा-पुरी खाया । आणिले पतित ताराया ॥

काय वैकुंठांत याची । उणीव आहे तुजला साची ॥

म्हणून देवा या डाकुरीं । अवघें लक्ष भोगावरी ॥

गणू म्हणे वरच्यावरीं । लावू नका दारें हरी ॥

या भोगोपचारांमागे समर्पणाची भावनाहि राहिलेली नसते. मंदिर ज्याच्या स्वाधीन असते, त्याची चंगळ मात्र यामुळें चालते, तें हेरून श्रीकवीर म्हणतात,

‘‘शेरसवाशेर मूँग पपडिया देवीको चढवायो । देवी बापुडी खावे न पिवे आपहि भोग लगायो ।।

भोगामागची आसक्ति सुटावी यासाठीं भोग ईश्वरार्पण करणें हें एक साधन. पण त्याकरितां मुळांत विरक्तीचें महात्म्य पटलेलें असावें लागतें. तसें नसतें तेव्हां पूजेला दांभिकता येते किंवा पूजा हा धंदा होऊन बसतो. दोन्हीं गोष्टी पारमार्थिकदृष्ट्या अनिष्ट आहेत पण यांत सुधारणा होत नाही. स्वार्थ आणि अहंकार हे त्याकामीं आड येतात. कधीं भित्तेपणानें देव्यांच्यांतील देवाची संख्या व पूजेचें आडंबर कमी करावें असें वाटत नाही. शारीरिक, मानसिक, दौर्बल्यामुळें वा परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेमुळें तें सांभाळलें जावें तसेंही सांभाळलें जात नाही. उपेक्षा, चालढकल, अनादर अशा भक्तीला घातक असलेल्या भावना शिरतात. आणि तरी आपण जी पूजाअर्चा करतो ती पुष्कळ करतो, चांगली करतो, हा अहंकार असतोच आणि हें जें चालूं असतें तें सर्व देवाचें खरें स्वरूप न ओळखतां चालूं असतें.

भावना आणि श्रद्धा या गोष्टी श्रेष्ठ, खऱ्या सात्त्विक असाव्या लागतात. त्यांना राजस-तामस गुणांची बाधा होऊन चालत नाही. श्रद्धेला सात्त्विकतेच्या मर्यादित राखण्यासाठींच शास्त्रांचें व संतांचें मार्गदर्शन प्रेमानें आदरानें स्वीकारावें लागते. पुढच्या श्लोकांतून समर्थ त्याच विषयाकडे वळत आहेत.

तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण जाले ।

तया देवरायासी कोणही न बोले ।।

जगीं थोरला देव तो चोरलासे ।

गुरूवीण तो सर्वथा ही न दीसे ।।१७९।।

‘‘जन्माद्यस्य यतः’’ या ब्रह्मसूत्रानें खऱ्या देवाचें म्हणजे ब्रह्माचें स्वरूप आणि सामर्थ्य सांगितलेलें आहे. उपनिषदांमध्ये एक कथा आहे. वरुणाचा पुत्र भृगु, हा जिज्ञासू होऊन शिष्यभावानें आपल्या पित्याकडे आला आणि म्हणाला- हे भगवन् ! ब्रह्म काय आहे तें मला सांगा. पिता म्हणाला-पुत्रा, हें सर्व दिसणारें, भासणारें विश्व ज्याच्यामुळें उत्पन्न होतें, ज्याच्या आश्रयानें राहतें आणि शेवटीं ज्यांत लय पावतें तें ब्रह्म हें समज. पण तें तपानें जाणून घे. त्याप्रमाणें भृगूनें तपश्चर्या केली आणि त्याला क्रमाक्रमानें सत्याच्या अधिकाधिक जवळचें ज्ञान होत गेलें. शेवटीं त्याला ब्रह्मसाक्षात्कार झाला, आणि आनंद, सत्त्वचिदानंद हेंच ब्रह्माचें स्वरूप हें त्याच्या अनुभवास आलें. देवाचें हें स्वरूप कोणास कळतहि नाही आणि तें कळावें अशी कोणाची इच्छाहि नसते. सृष्टीच्या उत्पत्ति-स्थिति-

प्रलयाचा आधार कोणी असेल तर तो असो, त्याच्याविषयीं कुणाला बोलावयाचेंहि नसतें आणि ऐकावयाचेंहि नसतें. लोकांना बहुधा हवा असतो तो नवसाला पावणारा, संकटांतून सोडविणारा आणि इच्छापूर्ति करणारा असा देव. ‘‘जगीं थोरला देव तो चोरलासे’’ असें समर्थ म्हणतात तें यासाठींच.

माणसाच्या कोत्या बुद्धीला आणि हळव्या मनाला खरा देव जणूं पेलतच नाही. भव्यतेचा साक्षात्कार सुखावह होण्यासाठीं धैर्य असावें लागतें. तें नसणारा उंबरा ओलांडण्याचाहि कंटाळा करतो. ‘‘मी’’ आणि ‘‘माझे’’ सोडावयाला लावणारा देव कोणाला आवडणार? संयमाची शिदोरी घेऊन, वैराग्याच्या वाटेनें ज्याच्याकडे जावें लागतें, ज्याच्या दर्शनासाठीं प्रयत्नाची दीर्घकालीन वाटचाल करावी लागते, ज्याच्या भेटीसाठीं सदाचाराचें परिचयपत्र लागतें, अहंकाराचा वासहि ज्याला सोसत नाही असा देव कोणास भावणार? श्रद्धेची आणि प्रेमाची अपेक्षा न करतां, ओवाळलेल्या आरतीला आणि पुढें ठेवलेल्या एखाद्या नारळाला आणि खडीसाखरेला वा चार दोन पैशाला भाळणारा देवच लोकांना बरा वाटत असतो. टाकणें टाकल्यासारखे केलेल्या नमस्कारालाहि जो वर्षभर तरी कृतज्ञ राहतो तो देवच चांगला असे लोक समजतात. थोरला देव, खरा देव चोरलेला राहतो, अज्ञात राहतो, तो माणसाच्या या वृत्तीमुळें.

खरा सद्गुरु भेटला आणि अशा ब्रह्मनिष्ठ श्रोत्रिय सद्गुरुकडे शिष्य समित्पाणि होऊन शरण गेला तरच माणसाची कोती वृत्ती पालटेल आणि खऱ्या देवाची ओळख त्याला पटूं शकेल. हें घडण्यासाठीं गुरु आणि शिष्य दोन्ही अधिकारी असावे लागतात. त्यांतील गुरुच्या योग्यतेचें वर्णन पुढच्या श्लोकांतून समर्थ करित आहेत.

गुरु पाहतां पाहतां लक्ष कोटी ।

बहुसाल मंत्रावळी शक्ति मोठी ।।

मनीं कामना चेटकें धातमाता ।

जनीं वेर्थ रे तो नव्हे मुक्तिदाता ।।१८०।।

मनुष्यमात्राला आपल्या प्रगतीसाठीं गुरूची म्हणजे मार्गदर्शकाची नितांत आवश्यकता आहे. मग ही प्रगति अध्यात्माच्या वा व्यवहाराच्या अशा कोणत्याहि क्षेत्रांतील असो. या विषयासंबंधीचें विशेष स्पष्टीकरण मागें विस्तृतपणें आलें आहे.

येथील गुरूचा उल्लेख समर्थानीं खऱ्या परमार्थातील योग्यतेच्या संदर्भात केला आहे.

बुद्धिवादाच्या पातळीवर कुणी कितीहि नाकारलें, तरी गुरुची आवश्यकता ही एक अपरिहार्य वस्तुस्थिति असल्यानें आपापल्या धारणेप्रमाणें गुरु या मालाला मागणी पुष्कळ आहे. खऱ्या मालाचा पुरवठा त्या प्रमाणांत होण्याची शक्यता नाही आणि त्यामुळें व्यावसायिक स्वार्थी लोक गुरु या नांवाखालीं कांहीहि खपवीत असतात, आणि त्यामुळें गुरुंची संख्या सहस्रावधि, लक्षावधि स्वरूपांत असते. श्लोकांतील कोटी शब्दाचा अर्थ संख्यावाचक न घेतां प्रकारवाचक घेणें अधिक सोयीचें आहे. लक्षावधि प्रकारचे गुरु असतात असे समर्थाना थोड्याशा अत्युक्तीनें सुचवायचें आहे.

खरा गुरु कोणास म्हणावे वा खऱ्या गुरुची आवश्यकता कोणत्या कारणासाठीं असते, हें सामान्यतः कुणी लक्षांत घेत नाही आणि त्यामुळें असंख्य प्रकारचे लोक गुरु या नावाखालीं मिरवीत असतात. गुरुंची संख्या अतोनात वाढण्याचें हेंहि एक कारण आहे.

खऱ्या अध्यात्माची कोणाला कल्पना नसते आणि खऱ्या अध्यात्माचें महत्त्वहि कोणाला पटत नाही. त्यामुळें कांहीं अद्भूत चमत्कार करण्याचें सामर्थ्य ज्याच्याजवळ आहे, ज्याला अंतर्ज्ञान वा भविष्यज्ञान आहे, जो संतति, संपत्ति, रोगमुक्ति, संकटांचा परिहार, अनेक प्रकारच्या कामनांची पूर्तता या संबंधींच्या लोकांच्या इच्छा पूर्ण करतो, ज्याच्याजवळ उत्सवमहोत्सवादींचा संभार वैभवशाली आणि आकर्षक असतो, मनोरथपूर्तीसाठीं जो मंत्र-तंत्रादि विधानें सांगतो, ज्याच्या वागण्याची तऱ्हा बालोन्मत्तपिशाचवत् असते, पूजेचा थाटमाट, मठमंदिरांची भव्यता, कीर्तन-प्रवचनांतील विद्वत्तापूर्ण आणि मनोहारी विवेचनें संगीतनृत्यादींनी अलंकारलेलें भजन, देखाव्याचे दानधर्म, लोकांना आकृष्ट करणारे यज्ञयाग, इत्यादींची अनुकूलता ज्यांनीं मिळविली आहे, लोकांना प्रभावित करील अशी वागण्या-बोलण्यांतील चतुरता ज्यांना साधली आहे, टिळेमाळादि बाह्यांगानें जें नटलेले आहेत, त्यांनाच लोक साधू समजतात आणि गुरु म्हणून त्यांच्या नादीं लागतात. हें खरें साधूहि नव्हेत आणि गुरुहि नव्हेत. अध्यात्माच्या साध्यापासून ते कोसों दूर असतात, आणि त्यामुळें साधकाला तो मार्ग दाखविण्याचेंहि सामर्थ्य त्यांच्याजवळ नसतें. वर उल्लेखिलेल्या सर्व गोष्टी या त्यांच्या उदरपूर्तीचा व्यवसाय म्हणून असतात. पारमार्थिक उपासनेचा तो स्वाभाविक आविष्कार नसतो वा प्रामाणिक साधनेचा भागहि नसतो.

वरील मंत्रतंत्रादि गोष्टी ज्यांच्याजवळ आहेत, त्यांचीहि आवश्यकता वाटावी अशी परिस्थिति व्यवहारांत कांहीं लोकांची तरी असूं शकते. घडणारे वा घडतात असे वाटणारे सगळेच चमत्कार जरी प्रामाणिक नसले, चमत्कार घडले असें

वाटण्यांत पुष्कळवेळां भाबडेपण, दंभ आणि गारुडीकौशल्य असले तरी चमत्कार होतच नाहीत असें वाटणें हा बुद्धिवादाचा अतिरेकी भ्रम आहे. चमत्कार घडविणाऱ्या सिद्धी खरोखरीच कांही लोकांना उपलब्ध असतात. आणि त्यामुळे कांहीं वेळां कांहीं लोकांना लाभहि होऊं शकतो. पण तरी असा लाभ करून देणारी व्यक्ति खऱ्या अर्थानें गुरु म्हणून मानूं नये, असें अध्यात्माचें मत आहे.

वकील, डॉक्टर, इंजिनिअर, आयकर सल्लागार, अनेक प्रकारचे मध्यस्थ (एजंट) हे माणसाची अनेक प्रकारचीं कामें करून देतात व श्रममूल्य घेतात. त्याच वर्गांत सिद्धीच्या बळावर चमत्कार दाखवून मनोरथ पूर्ण करणाऱ्यांना गणावे. त्यांना गुरु म्हणून वंदनीय मानण्याची आवश्यकता नाही. त्यांना ज्ञानेश्वर, तुकाराम वा रामदासांच्या योग्यतेचे मानण्याची चूक कोणी करूं नये. ते मुक्ति प्राप्त करून देणारे वा मोक्षाचा मार्ग दाखविणारे महात्मे नव्हेत. ते स्वतःला कांहीहि समजोत वा त्यांचे भाबडे भक्त वा प्रचारक-पुरस्कर्ते त्यांना योगयोगेश्वर, भगवान्, अवतार इत्यादि श्रेष्ठ विशेषणांनीं संबोधत, त्यांची योग्यता नानाप्रकारच्या ऐहिक व्यावसायिकांइतकीच आहे. मोक्ष मिळवून देणारे नसल्यानें आकर्षक वाटणारें त्यांचें व्यक्तिमत्त्व गुरु म्हणून व्यर्थ आहे असें निश्चयानें समजावें.

नव्हे चेटकी चालकू द्रव्यभोंदु ।

नव्हे निंदकु मछरु भक्तिमंदु ॥

नव्हे उन्मत्तु वेसनी संगबाधु ।

जनीं ज्ञानिया तो चि साधु अगाधु ॥१८१॥

हा श्लोक मागील श्लोकाच्या विवरणासारखा आहे. परमार्थासाठी उपयोग नसलेल्या गुरुचे वा गुरु म्हणून मिरविणाऱ्या दांभिकांचे जे असंख्य प्रकार आहेत, त्यांतील कांहीं प्रकारांचा उल्लेख समर्थानीं या श्लोकांत केला आहे. येथें वर्णिलेलें प्रकार वारंवार आढळणाऱ्या प्रकारांपैकीं असल्यानें आणि माणसांना त्याची भुरळ पडत असल्यानें साधकाला सावध करण्याच्या दृष्टीनें समर्थ हे उल्लेख करित आहेत.

चेटकी म्हणजे जारण-मारण-उच्चाटन करणारा. ही एक नीच विद्या आहे. क्षुद्रदेवता, भूत-प्रेत-पिशाच यांना कांहीं मंत्रांच्या व कुत्सित साधनेच्या बळावर वश करून घेऊन त्या बळाने एखाद्याला नाना प्रकारांनी त्रास देणे, कांही वस्तू काढून दाखविणे, भूत-भविष्य सांगणे, अशासारख्या गोष्टी केल्या जातात. कांहीं लोक ही विद्या कौशल्याने वापरून आपली महंती वाढवूं शकतात.

चाळकू-फसविणारा, वंचना करणारा. आपल्याला अध्यात्मिक असे उच्च प्रकारचे साक्षात्कार झालेले आहेत, योगमार्गातील आपला अनुभव व ज्ञान

असामान्य आहे, आपले तत्त्वज्ञान अभिनव असून जगाच्या कल्याणाचा तोच एक मार्ग आहे, शंकराचार्यासारखे महापुरुष वा श्रीकृष्णासारखे अवतार यांनी आपणास प्रत्यक्ष अनुग्रह देऊन जगदुद्धाराचें काम सांगितले आहे, आपण भूतकालामध्ये दीर्घकालपर्यंत अनेक स्वरूपाच्या उग्र तपश्चर्या केल्या आहेत, इत्यादि इत्यादि स्वतःविषयीची महति नानाप्रकारे स्वतःच प्रकट करून हे लोक अनेक भोळ्या भाविकांना व बाया-बापड्यांना फसवून स्वतःच्या नादी लावीत असतात.

द्रव्यभोंदू-निरनिराळ्या पद्धतीने भोंदूपणा करून धन गोळा करणारा. नडलेल्या व्यक्तीला, इच्छित गोष्ट पूर्ण करून देतो, त्यासाठी अमुक अमुक प्रकारची व्रते, पूजापाठ, होमहवन करावे लागेल, त्याकरितां इतका इतका खर्च होईल, तो आणून दे असें सांगणे, मठमंदिराचें बांधकाम काढणे, जुन्याचा जीर्णोद्धार करणे, नव्याची निर्मिती करणे, अन्नछत्र चालविणे, प्राचीन विद्यांच्या शाळा काढणे, सुसंस्कार करणारे आश्रम स्थापणे, ग्रंथ प्रकाशित करणे, उत्सव-महोत्सव करणे, तीर्थयात्रा, यज्ञयाग, ग्रंथांची पारायणे, इत्यादि इत्यादि कांही खऱ्या, पुष्कळशा खोट्या गोष्टींची निमित्ते पुढे करून, लोकांच्याकडून पैसे गोळा करणारा.

केवळ महंतच नव्हे तर अनेक सामाजिक संस्थाहि असा द्रव्यभोंदूपणा करीत असतात.

मत्सरु-मत्सरी. दुसऱ्याचे बरें झालेले न पाहवणारा. कोणाचे चांगले झाले तर त्यामुळें आपल्या प्रतिष्ठेला बाध येतो, आपल्याला होणाऱ्या लाभांत उणीव येते असे मानणारा. मुळींच कर्तृत्व नसलेल्या माणसापेक्षा कांहीं थोडे कर्तृत्व असलेल्या माणसाच्या अंगांत हा दुर्गुण प्रामुख्याने आढळतो. सत्ता-संपत्ति, रूपसौंदर्य, बलप्रभाव, कलागुण, विद्वता, इत्यादि ज्यांच्याजवळ आहे त्यांना आपल्यासारखा वा आपल्या जवळपास येऊं शकणारा कोणी आहे असें समजतांच तो आपल्या लौकिकाचा प्रतिस्पर्धी आहे असे वाटते आणि त्याच्याविषयीच्या मत्सराने मग अंतःकरण भरून जाते. व्यवहारांत हें सर्वत्रच आढळते. पण जो परमार्थमार्गातील आहे आणि अनेक लोक ज्याला वंदनीय मानतात, त्याचेंहि ठिकाणी हा दुर्गुण उत्कटतेनें राहतो असें आढळतें आणि मग हे लोक निंदक होतात. इतरांची कुत्सितपणें निंदा करीत राहतात. स्वतःच्या स्तुतीला, इतरांच्या निंदेची पार्श्वभूमि असल्यावाचून, आपला मोठेपणा उटून दिसणार नाही असे त्यांना वाटत असते. व्यक्तीव्यक्तीमध्ये तत्त्वज्ञानदृष्ट्या कांहीं मतभेद असूं शकतात पण अशा मतभेदानें अवहेलनेच्या पातळीवर उतरणें योग्य नसतें. पण पुष्कळ महंत हाहि विवेक ठेवीत नाहीत. दुसऱ्या संप्रदायांतील व्यक्तीचीच नव्हे, तर स्वतःच्या संप्रदायांतील व स्वतःच्या गुरुपरंपरेतील प्रतिष्ठित व्यक्तीचीहि, प्रतिस्पर्धी

समजून ते निंदा करतात. एक साधक दुसऱ्या साधकाला, एक विद्वान दुसऱ्या विद्वानाला, एक योगी दुसऱ्या योग्याला, एक महंत दुसऱ्या महंताला बहुधा बरें पाहत नाही असे आढळते. असत्या-नसत्या दोषांची चर्चा केली जाते, गृहछिद्रे प्रगट केली जातात, वैगुण्याचे भांडवल केले जाते, वस्तुतः उपेक्षा करावी अशा घटना बुद्ध्या निदर्शनास आणल्या जातात. क्वचित् लौकिकामध्ये गुणग्राहकता दाखविली तरी वैयक्तिक वर्तुळांत दोषैक दृष्टीनें निंदाच केली जाते. अविकसित बुद्धीच्या लोकांच्यावर यामुळें प्रभाव पडला तरी जाणते दुरावतात. पण प्रतिष्ठेच्या मोहात हें लक्षांत घेतलें जात नाही.

भक्तिमंदु-ज्याच्या ठिकाणीं भक्ति मंद आहे, भक्तीचा अभाव आहे असा. कोणतीहि पारमार्थिक साधना श्रद्धेनें, प्रेमानें व्हावयास हवी. तिच्यामार्गें ईश्वराविषयीं उत्कट निष्ठा अंतःकरणांत असली पाहिजे. पण अनेक महंत आंतून कोरडे आहेत असें आढळतें. भक्तिभावाचा उत्कट प्रसंगहि, भगवंताचे गुणानुवादहि त्यांचे ठिकाणीं कोणताहि सात्त्विक भाव प्रगट करूं शकत नाहीत. प्रसंगविशेषीं कंठ दाटून आल्याचें प्रदर्शन मात्र होत असते.

उन्मत्तु-गर्विष्ठ, अहंकारी, उर्मट, ताठा मिरविणारा किंवा वेडापिसा असल्याप्रमाणें विक्षिप्त वागणारा. “**जितने दिवाने उतने वली**” अशी एक हिंदी म्हण आहे. त्यादृष्टीनें कांहीं लोक आपण त्रिगुणातीत झालेले मुक्त पुरुष आहो असे दाखविण्यासाठी बुद्ध्या वेडगळपणाने वागतात. भोळेभाबडेपणानें मिरवितात. साधनेच्या अंतिम अवस्थेमध्ये रजतमांचाच काय पण सत्त्वाचा बंधहि ढिला होतो आणि त्यामुळें पुष्कळवेळां अशा श्रेष्ठ व्यक्तीचें वर्तन बालोन्मत्तपिशाचवत् होते असें शास्त्रकारांनीं सांगितलें आहे. त्या आधारावर बालोन्मत्तपिशाचवत् वागून कांहीं महंत मोठेपणा मिरवू इच्छितात. लोक यामुळें फसले तरी हा दंभाचार परमार्थाची हानि करणारा असतो. म्हणूनच खरें संत “**अलौकिका नोहावे लोकांप्रति**” हें वचन लक्षांत घेऊन चारचौघांसारखें व्यवहारांत वागत असतात. आपला वेगळेपणा सिद्ध करण्याचा कोणताहि प्रयत्न करीत नाहीत.

वेसनी-व्यसनी. सामाजिकदृष्ट्या व वैयक्तिकदृष्ट्या घातक असलेलीं अनेक प्रकारचीं मद्यमांसमैथुनादि व्यसनं यांत रत असलेला आणि यामुळेंच परमार्थांत लौकर प्रगति होते असे प्रचारणारा. लोक ज्याला व्यसन म्हणतात अशा या गोष्टींतूनच समाधीचा मार्ग सुखरूपपणे जातो असें सांगणारा.

या उन्मत्त-व्यसनी लोकांचीं संगत परमार्थाच्या दृष्टीनें कधीहि लाभदायक होत नाही. हा संग, हा सहवास नेहमीच बाधक ठरतो. मनुष्याच्या अंतःकरणांतील कामक्रोधादि विकार अशाच्या संगतींत वाढतात आणि खोट्या तत्त्वज्ञानाचें अधिष्ठान

लाभल्यानें बळावतात. कामुक प्रवृत्तीला सदाचरणाचें ओझें वाटत असतेच. ते फेंकून घ्यावे म्हणजे आपल्या मार्गातील अडथळा दूर होईल असे आतां वाटूं लागते आणि मग साधक प्रगति-उन्नतीच्या मार्गाला लागण्याच्या ऐवजी अशःपाताकडे वेगानें खेचला जातो. यासाठी महंत म्हणून मिरवणाऱ्या या अशा लोकांच्या नादीं लागूं नये, त्यांना गुरु म्हणून मानूं नये, त्यांचें मार्गदर्शन स्वीकारू नये, असें श्रीसमर्थांचे आग्रहाचें सांगणें आहे.

श्रीतुकाराममहाराजांनीं लोकांना भुलवून नादी लावण्यासाठी दांभिक लोक काय काय करतात, स्वतः आपण या अशा दंभाचारापासून कटाक्षानें कसें दूर राहिलें आहोत, हे एका अभंगांत फार स्पष्टपणें सांगितलें आहे. तो अभंग असा-

कपट काही एक । नेणे भुलवायाचे लोक ॥
 तुमचे करितों कीर्तन । गातों उत्तम ते गुण ॥
 दावूं नेणे जडी बुटी । चमत्कार उठाउठी ॥
 नाही शिष्यशाखा । सांगो अयाचित लोकां ॥
 नव्हे मठपति । नाही चाहुराची वृत्ति ॥
 नाही देवार्चन । जसे मांडिले दुकान ॥
 नाही वेताळ प्रसन्न । कांहीं सांगो खाणखूण ॥
 नव्हे पुराणिक । करणे सांगणे आणिक ॥
 नाही जाळीत भणदी । उदो म्हणून आनंदी ॥
 नेणें वाद घटपटा । करिता पंडित करंटा ॥
 नाही हालवित माळ । भोंवते मेळवून गबाळ ॥
 आगमीचें कुडे नेणे । स्तंभन मोहन उच्चाटणें ॥
 नोहे यांच्याऐसा । तुका निरयवासी पिसा ॥

अत्यंत जळजळीत शब्दांनीं तुकाराम महाराजांनीं सर्व दांभिकांचा खरपूस समाचार या अभंगांत घेतला आहे. तुकाराममहाराज या तथाकथित प्रतिष्ठितांना निरयवासी म्हणतात. यांतील कांहीं गोष्टी कुणी नेणतेपणानें गतानुगतिक होऊन करीत असेल तर तुकाराममहाराज त्याला पिसा म्हणतात, वेडा म्हणतात. पहिला आपल्याबरोबर दुसऱ्याचाहि घात करील. दुसऱ्या प्रकारांत त्याची स्वतःची हानि होईल. म्हणून साधकानें या अशा मोह पाडणाऱ्या पण परिणामी घातक ठरणाऱ्या गोष्टी करणारांपासून कटाक्षानें दूर राहावें, त्यांच्या नादीं लागू नये. जो सरळ सात्विक आहे, त्याचेंच मार्गदर्शन पत्करावें. खरा ज्ञानी – उत्तम काय, खरें श्रेष्ठ गुण कोणते, कोणतें तत्त्वज्ञान श्रेष्ठ, लोकांचे हित कशानें होईल, कोणती साधना ईश्वरप्राप्तीच्या श्रेष्ठ ध्येयापर्यंत सरळ नेऊन पोचवील हें चांगले जाणतो आणि

मग तो संभाषणादिकांतून त्याचाच प्रचार करतो. त्यासाठीं भगवंताचे गुणानुवाद गाणें, नामसंकीर्तन करणें, हेंच तो महत्वाचें समजतो. श्रीतुकाराममहाराजांनींही “तुमचें करितो कीर्तन । गातो उत्तम ते गुण ॥” या ओळींत तेंच सांगितलें आहे.

समर्थ रामदास स्वामींनीं यासाठींच ज्याचें ज्ञान अगाध आहे, म्हणजे श्रेष्ठ, व्यापक, सूक्ष्म तत्त्वाचे ज्याला पूर्णपणे आकलन झालें आहे, तोच लोकांमध्ये साधु म्हणून जाणावा असें सांगून तेंच सुचविलें आहे. मार्गदर्शन पत्करावें तें अशा अगाध ज्ञान असलेल्या साधु सत्पुरुषाचें. सद्गुरु म्हणून अनुग्रह घ्यावा तो त्यांचेकडूनच. दीक्षा घेऊन अशाच्याच सांप्रदायांत प्रवेश करावा. इच्छापूर्तीच्या नादीं लागून वासना चाळविणाऱ्या आणि उपाधि वाढविणाऱ्या दांभिकांच्या नादीं लागूं नये असेंच समर्थांनीं सांगितलें आहे. साधकानें हे फार महत्वाचें म्हणून लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

नव्हे वाउगी चाहुटी काम पोटीं ।
 क्रियेवीण वाचळता ते चि मोठी ॥
 मुखें बोलिल्यासारिखें चालताहे ।
 मना सद्गुरु तो चि शोधूनि पाहे ॥१८२॥

सद्गुरु कोणाला म्हणावें वा मानावें? असा विषय चालूं आहे. या प्रकरणीं “बोले तैसा चालें । त्याची वंदावी पाऊलें ।” असेंच धोरण असावें. मार्गेहि १०८ आणि ११४ या श्लोकांतून “क्रियेवीण वाचळतां तें निवारी” “क्रियेवीण वाचळता व्यर्थ आहे.” अशा शब्दांत हा विषय सांगितला आहे. “जनीं बोलण्यासारखें आचारावें” असा संदेश ११५ व्या श्लोकात दिला आहे. येथें तें वर्णन सद्गुरुच्या संदर्भात आले आहे.

पोटामध्ये सुखोपभोग, संपत्ति वा कीर्ति उदंड मिळावी अशी अभिलाषा धरून, लोकांना प्रभावित करतील अशी व्याख्यानें दिली, प्रवचनें केली, तरी त्या केवळ वक्तृत्वानें कोणी वक्ता सद्गुरु ठरू शकत नाहीं.

सामान्य माहिती देणारा, बहुश्रुतता वाढविणारा एखादा शिक्षक वा वक्ता असा कोणी असणे निराळे आणि परमार्थ मार्गावरील मार्गदर्शक म्हणून उपयोगी पडणारा सद्गुरु असणे निराळे. ‘बोले तैसा चाले’ हें संतांचें वा सद्गुरुचें एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे. सर्व सामान्याच्या ठिकाणीं तशी अपेक्षा केलीच पाहिजे असे नाही.

एक इतिहासाचें शिक्षक होते. इतिहास मोठ्या आवेशाने व रंगून शिकवीत. शिवाजी, तानाजी, बाजी यांचें वर्णन करतांना, त्यांचा पराक्रम विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यापुढें त्या वीरांच्या वीरश्रीसह प्रगट होत असे. त्या शिक्षकांच्या अंगातहि

शौर्य, धैर्य संचारल्याचा भास होई. एकदां अफझुलखानवधाचें प्रकरण चालले होते. विषय रंगांत आला होता. शिवाजीचा आवेश शिक्षकांत आणि जिऊ महाल्यासारख्या मावळ्यांचा आवेश विद्यार्थ्यांत संचारला होता. तेवढ्यांत भांडणाऱ्या दोन मांजरांची कळवंड वरच्या धाऱ्यांतून खाली पडली ती नेमकी शिक्षकांपुढे अगदीं जवळ. तेव्हां त्या इतिहासाच्या शिक्षकांची जी घबराट उडाली ती मोठी प्रेक्षणीय होती. ते शिक्षक मांजराला अतिशय भीत असत. आतां अशा भित्र्या व्यक्तीनें शिकवलेला इतिहास खरा नसतो वा त्यांनीं इतिहास शिकवूंच नये वा त्यांच्याकडून इतिहास शिकूच नये असे कांही म्हणतां येत नाही. कीर्तनकार-प्रवचनकारांची तऱ्हा या शिक्षकासारखी असते.

असा भित्रा शिक्षक इतिहास शिकवू शकत असला तरी क्रांतिकारकांचा नेता होऊं शकत नाही. तसेंच कीर्तनकार, प्रवचनकार चांगले बोलतो, चांगले सांगतो म्हणून केवळ तेवढ्या गुणानें अध्यात्ममार्गातील सद्गुरु होऊं शकणार नाहीं.

सद्गुरु हा 'शाब्दे निष्णात' असावाच लागतो, पण त्याहीपेक्षां तो 'परे निष्णात' असला पाहिजे, साक्षात्कारी पाहिजे, तत्त्वानुभवी पाहिजे. संतांच्या अंगीं आवश्यक ते निःस्पृहता, संयम, तितिक्षा, भक्ति, विवेक इत्यादि गुण, ज्याला सद्गुरु मानावयाचें त्याचें ठिकाणी असलेच पाहिजेत आणि हे गुण काही प्रवचनाचा विषय नसतात, ते आचाराचा भाग असले पाहिजेत तरच ते आहेत असे म्हणतां येते. म्हणून जो बोलल्यासारखें वागतो, ज्या भक्तिज्ञानवैराग्याचें तो प्रवचन करतो तसेच भक्तिज्ञानवैराग्ययुक्त ज्याचें आचरण असतें, त्यालाच सद्गुरु म्हणावें असें समर्थ निश्चून सांगत आहेत.

जनीं भक्त ज्ञानी विवेकी विरागी ।

कृपाळू मनस्वी क्षमावंत योगी ॥

प्रभु दक्ष वित्पन्न चातुर्य जाणे ।

तयाचेन योगें समाधान बाणे ॥१८३॥

मागच्या १८० ते १८२ या श्लोकांत सद्गुरुच्या ठिकाणीं कोणकोणते दोष नसावेत ते समर्थानी स्पष्टपणें सांगितले आहे. आतां या श्लोकात श्रीसमर्थ सद्गुरुच्या अंगीं कोणते गुण, कोणती लक्षणें असली पाहिजेत तें दर्शवीत आहेत. महत्वाचें तें बहुतेक सर्व येथें उल्लेखिले गेले आहे.

ज्याच्या योगानें, ज्याच्या संगतीनें, उपदेशानें, मार्गदर्शनानें साधकाला समाधान लाभते, लाभलेलें स्थिरावतें, असा सद्गुरु कोणत्या गुणांनी युक्त असतो, त्याचें वर्णन समर्थ करीत आहेत.

लोकांमध्ये वावरतांना, लौकिक व्यवहार करीत असतांना ज्याला सद्गुरु मानावे तो असा दिसला पाहिजे, असा असला पाहिजे. निजानंदामध्ये निमग्न होऊन रानावनांत वा गिरिकंदरांत स्वैरपणें विहार करणाऱ्या जीवन्मुक्ताचा संबंध या प्रकरणाशी नाही. विदेही अवस्थेत वावरणारे ते पुरुष अंतरंगदृष्ट्या परमोच्च कोटीचे असतीलहि पण सद्गुरु म्हणून सामान्यांना त्यांचेकडून पारमार्थिकदृष्ट्या विशेष लाभ होण्याची शक्यता नसते. एकादा विषय ज्ञात असणें, अनुभवलेला असणें आणि तो समजावून दुसऱ्याच्या गळी उतरविणे हे दोन्ही एकत्र असतेच असे नाही. संत वा मुक्त पहिल्या अवस्थेत असतात. सद्गुरुच्या ठिकाणीं दोन्ही गोष्टी असाव्या लागतात.

समर्थानीं सांगितलेली ही बारा लक्षणें त्यादृष्टीनें लोकांसाठीं फार महत्वाचीं आहेत. म्हणून जो लोकांत राहतो, त्या सद्गुरुच्या ठिकाणीं हे सर्व गुण असणें अपरिहार्य आहे.

(१) भक्त - ईश्वराच्या सगुणरूपाचे नामस्मरण, कीर्तन, पूजन करणे हे साधकावस्थेंतील प्राथमिक स्थितीत आवश्यक असले तरी पुढें पुढें तें सुटून जातें, सोडावे लागतें असें कांहीं लोक समजतात, पण ते योग्य नाहीं. भक्ति परिणत होत असताना साधकाच्या प्रगतीप्रमाणें ती निरनिराळीं रूपें धारण करील पण ती नाहीशी होत नाही, होऊन चालत नाही. सद्गुरु हा पिकलेल्या जातिवंत आंब्यांत माधुर्य भरलेलें असावें, तसा भावानें, प्रेमानें परिपूर्ण असतो. आणि हें प्रेम "अंतरीचें धांवें स्वभावं बाहेरी" या न्यायानें स्मरण-कीर्तन-पूजनादींच्या रूपानें यथावकाश प्रगट होत असतें. भाविकता, प्रेमळपणा हें हृदयाच्या मृदुतेचें लक्षण आहे. हृदय असें कोमल नसेल तर अध्यात्ममार्गातील संस्कार त्याचेवर होणार नाहीत. आचारसंपन्न, निष्ठावंत भक्त असणें, हें परमार्थसाधनेसाठीं फार आवश्यक आहे. साधकामध्ये हा भाव संक्रमित करण्यासाठीं गुरुजवळ तो अधिक उत्कटतेनें असलाच पाहिजे.

(२) ज्ञानी - सद्गुरु ज्ञानी असावा, साक्षात्कारी असावा हे उघडच आहे.

(३) विवेक - सत्य-असत्य, सार-असार, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, प्रधान-गौण, नित्य-अनित्य, इष्ट-अनिष्ट, योग्य-अयोग्य, उचित-अनुचित, ग्राह्य-त्याज्य, कार्य-अकार्य, कर्तव्य-अकर्तव्य अशा द्वंद्वामध्ये नेमकी निवड करून हिताचा निर्णय घेण्याची शक्ति ज्याच्या ठिकाणीं असते तो विवेकी. गीतेमध्ये सात्त्विक बुद्धीचें लक्षण सांगत असतांना असेंच वर्णन केलें आहे. निवडीचा नेमकेपणा साधणें हें प्रकरण वाटतें तेवढें सोपें नाही. कोणत्याहि घटनेबरोबर वाहत न जातां अलिप्ततेनें घटनेकडे पाहण्याची संवय असल्यावाचून तिचें योग्य तें मूल्यमापन करतां येत

नाहीं. आणि अर्थातच मग नेमकी निवडहि करतां येत नाहीं.

सामान्यतः आपण घेतो ते निर्णय स्वतःला काय आवडते वा लोक काय म्हणतात-त्यावर आधारलेले असतात, आणि हे दोन्ही आधार अयथार्थ असतात; म्हणून फसवेहि असतात. अंतःकरणामध्ये रजोगुण-तमोगुणांचे प्राधान्य असल्याने हें असें होतें. सद्गुरु हा त्रिगुणातीत असल्याने निस्त्रैगुण झाला असल्याने, त्याचे निर्णय नेमके म्हणजेच विवकाचे असतात. असे नेमके निर्णय ज्याचे असतात त्यालाच सद्गुरु म्हणावे.

शास्त्रामध्ये कराव्या म्हणून सांगितलेल्या अनेक गोष्टी असतात, पण आदेशांचे पालन करतांना तारतम्य राखावे लागतें. प्रकृति-प्रवृत्ति-परिस्थितीचा विचार करावा लागतो. विवेकी पुरुषाला हे साधतें. मार्गदर्शनाच्या दृष्टीनें अशाला सद्गुरु मानणें हिताचें असते.

(४) विरागी – विरक्त, वैराग्यसंपन्न, धन, मान, विषयोपभोग, सत्ता, प्रतिष्ठा, यांची आसक्ति नसलेला, यथालाभांत संतोष मानणारा, संयम हाच ज्याचा स्वभाव आहे असा. लंगोटी लावली, अंगाला राख फासली, वा कपड्यांचा रंग भगवा केला म्हणजे विरागी आहे असें वाटतें; पण तें खरें असतेंच असें नाहीं. लोकांना फसवून धन वा प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठीच विरक्ताचा वेष केला जातो. बैरागी शब्दाचा मूळ अर्थ विरागी, विरक्त, असाच आहे, आणि तरी बैरागी म्हणविणारे अनेक महंत धनलोलुप आणि विषयासक्त असतात. त्यांच्यापेक्षा सर्वसामान्य गृहस्थसुद्धां अधिक चांगले, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. वैराग्य हें बाह्य देखाव्यावर नसून तो वृत्तीचा भाग असतो. प्रारब्धामुळें वा परिस्थितीमुळें व्यवहारांत खरीं विरक्त माणसेंहि निरनिराळ्या स्वरूपांत दिसूं शकतात. एकनाथ महाराजांचे गुरु हे सरकारी अधिकारी होते. रंगनाथस्वामी निगडीकर हे मोठ्या थाटानें राहत असत. मीराबाई राजकन्या होती तर वासुदेवानंद सरस्वतीच्या जवळ लंगोटी व कमंडलू यावांचून अन्य उपाधि कांहीं नव्हती. आणि तरी या सर्व थोर व्यक्ति वैराग्याच्या दृष्टीनें सारख्याच योग्यतेच्या होत्या. वैराग्य हें ज्ञानाचे कवच आहे, ज्ञानाचा आधार आहे. वैराग्याच्या अभावीं अध्यात्माचें ज्ञान टिकून राहणें शक्य नाहीं असें श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटलें आहे. **“तरी विरक्तीवांचून केहीं । ज्ञानासि तगणें नाहीं ।”** (ज्ञाने. १५-३६) वैराग्याचा अभाव हें देहबुद्धि जागृत असल्याचे लक्षण आहे. मनुष्याच्या ठिकाणी विषयलोलुपता असते ती इंद्रियांना सुख होतें या कल्पनेनें. इंद्रियसुखाला महत्त्व देणें, सर्वस्व मानणें, हेंच देहबुद्धीचें मुख्य लक्षण. देहबुद्धि सुटेल तेव्हांच ब्रह्मनिष्ठ, आत्मज्ञानी होता येईल. सद्गुरु हा ब्रह्मनिष्ठ असल्याने त्याच्या ठिकाणीं वैराग्य मूर्त स्वरूपांत

नांदत असते. संपत्ति, विषयोपभोग वा कीर्ति यांची लालसा त्याचे ठिकाणीं मुळीच दिसत नाहीं. अशी विरक्ति ज्याच्याजवळ असेल त्याला सद्गुरु म्हणावें.

(५) कृपाळू – अज्ञानी, दीन, दुबळा, रंजलागांजलेला, अपराधी, पातकी यांचे विषयी ज्याच्या अंतःकरणात दया असते, त्यांच्यावरहि कृपा करून त्यांना हितांची वाट दाखविली पाहिजे असें ज्याला वाटतें तो कृपाळू. या गुणामुळेच सद्गुरुला शिष्याचें कल्याण करावें असें उत्कटतेनें वाटत असतें. संत, सद्गुरु कोणत्याहि शिष्याचा तिरस्कार करित नाहीत. शिष्याचे चुकले आहे असे वाटलें तर हिताची चिंता असणारा सद्गुरु शिष्यावर रागावेल. हे रागावणे कधीं उपेक्षेच्या तर कधीं शिक्षा करण्याच्या रूपांतहि प्रगट होईल, पण तरी ती निष्ठुरता नसेल, कठोरता नसेल. सद्गुरुच्या हृदयांतील अपार कृपावात्सल्याचाच तो आविष्कार असेल. लाड करणें आणि शिक्षा करणें ही दोन्ही मातेच्या वात्सल्याचीच स्वरूपें आहेत. गुरुच्या ठिकाणी विवेकशक्ति असल्यानेच आणि तो विरक्त म्हणजेच निःस्पृह असल्यानें शिष्याच्या संबंधात अवस्थाभेदानें आपली कृपा भिन्न स्वरूपात व्यक्त करित असतो. शिष्यानें हे जाणून घेतले पाहिजे. सामान्य व्यवहाराच्या दृष्टीनें दोषी असलेले लोकहि या कृपेमुळेच संतांच्या परिवारात मोकळेपणाने वावरत असतात. पुष्कळांना याचें आश्चर्य वाटत असते आणि खेदहि होत असतो संतत्व ओळखण्याची शक्ति नसल्याचेंच हे द्योतक आहे.

माणसे निरनिराळ्या स्वभावाची, निरनिराळ्या वृत्तीची असतात. त्यांच्या ठिकाणचें कांहीं दोष विशेष दोषास्पद असले तरी इतरांच्या सहजासहजी लक्षांत न येणारा एखादा गुण असा असतो की योग्य मार्गदर्शन लाभल्यास इतर दोषांवर मात करून ती व्यक्ती परमार्थमार्गात प्रगति करून घेऊ शकते. विवेकामुळे सद्गुरुच्या हें लक्षांत येतें आणि म्हणून इतरांना सदोष वाटणाऱ्या दोषी माणसाचाहि तो कृपेने संग्रह करतो.

(६) मनस्वी – मनावर पूर्णपणें नियंत्रण असलेला, शहाणा, चतुर, सावधचित्त, तेजस्वी, बाणेदार, निश्चयीं, श्रेष्ठ मनाचा, मोठ्या मनाचा. मनस्वी शब्दाचे कोशांने दिलेले हे सर्व अर्थ सद्गुरुच्या ठिकाणी नांदत असतात, असावेच लागतात. या मनस्वीपणामुळेच तो दीन नसतो, लाचार नसतो कधीं वाहवत जात नाहीं. आपल्या ठिकाणीं स्थिर राहूं शकतो.

(७) क्षमावंत – क्षमाशील सोशिक, दुसऱ्याच्याकडेहि दयाबुद्धीनें पाहणारा, सूड घेण्याची वृत्ति नसलेला. लोकसंग्रहासाठीं हा गुण असावा लागतो.

(८) योगी – गीतेनें योग शब्दाचा अर्थ “योगः कर्मसु कौशलम्” असा सांगितला आहे. जे ठाऊक असते, जें करतां येत असते, तें कौशल्यानें मांडणें

म्हणजे योग. कोणत्याही कृतीतील श्रेष्ठता म्हणजे योग. यासाठीच योग हा शब्द कर्म, भक्ति, ज्ञान या आणि अशा इतरही कित्येक साधनांना लावला जातो. ध्यानयोग, लययोग, अमनस्कयोग ही त्याची कांही उदाहरणे. तत्त्वज्ञानाचे प्रात्यक्षिक योगामुळे लाभते. योग हा जणू अध्यात्मज्ञानाची प्रयोगशाळाच आहे. त्यामुळे साध्याच्या अपेक्षेने त्यांचे अनेक भेद होतात. ते सर्वच एका व्यक्तीच्या ठिकाणी असू शकतात वा असले पाहिजेत असे समजण्याचे कारण नाही. अधिकारभेदाने वा संप्रदायभेदाने, स्वतःला अनुकूल असणाऱ्या एखाद्या योगाचा अवलंब करून साधकाला आपले साध्य प्राप्त करून घ्यावयाचे असते. विशिष्ट सद्गुरुवर या अधिकारभेदानेच श्रद्धा जडत असते. सद्गुरु या अशा एक वा अनेक योगपद्धतींत निष्णात असतात.

(९) प्रभु - समर्थ, सामर्थ्य असलेला, सत्ता गाजविणारा, लालन-पालन-संरक्षण करू शकणारा. हा गुण विभूतिमत्त्व दाखविणारा असून यामुळेच संप्रदायाचे संरक्षण आणि संगोपन होत असते.

परिवारांतील लोक या गुणामुळेच अनुशासनाने वागतात, कर्तव्यदक्ष रहतात. ज्याच्यामुळे सामान्यांच्या ठिकाणी परमार्थाचे आकर्षण निर्माण होते असे उत्सवमहोत्सवादि समारंभ प्रभुत्वगुणामुळे व्यवस्थित रीतीने पार पडतात.

(१०) दक्ष - विवेकाप्रमाणेच हाहि गुण समर्थाचा मोठा आवडता आहे. दक्ष म्हणजे सदैव सावध, कर्तव्यतत्पर. या गुणामुळेच केव्हा काय करावयाचे तें परिणामाचा विचार करून त्वरेने निश्चित करता येते. प्रभुत्वाला या गुणाची जोड असावीच लागते. अन्यथा संरक्षण हें कार्य धड होऊ शकत नाही. दक्ष नसलेल्या ढिल्या माणसाचे सद्गुणहि कार्यक्षमता दाखवू शकत नाहीत.

(११) व्युत्पन्न - विद्वान्, बहुश्रुत, निरनिराळ्या शास्त्रग्रंथांचे सखोल अध्ययन केलेला. या गुणामुळे इतर अनिष्ट मतांचे योग्यप्रकारे निरसन करता येते, आणि स्वतःचे मत प्रभावीपणाने पटवून देता येते. कित्येक वेळां बहुश्रुततेमुळे साधकाच्या मनांत मतामतांची भिन्नता व विरोध यामुळे विचारांचा गोंधळ उडालेला असतो. विशिष्ट गोष्टींचा नुसता आदेश त्यांचे समाधान करू शकत नाही. त्याला मतांतरांविषयीची साधक-बाधक चर्चा अपेक्षित असते. गुरु व्युत्पन्न असला तर हे कार्य सुखाने करू शकतो व त्यामुळे शिष्याचे समाधान होऊ शकते. निरनिराळ्या मतांच्या ठिकाणी कांही भाग उपयोगाचा, कांही भाग अनुशासनाचा आणि कांही भाग प्रचारासाठी आग्रहाचा असतो. निरनिराळ्या मतांचे मूल्यमापन करतांना हे सर्व माहीत असावे लागते. चांगला समन्वय करण्याच्या दृष्टीने व्युत्पन्नता असणे फार महत्त्वाचे आहे. मात्र या व्युत्पन्नतेमुळे प्रतिपादनांतील सहजता आणि सुबोधता

नष्ट होऊ नये अशी काळजी घेतली पाहिजे. नाही तर विवेचन अभ्यासजड होऊन, परिभाषेच्या आणि प्रक्रियांच्या जंजाळांत गुदमरून जाते.

(१२) चतुर - व्युत्पन्नतेच्या ठिकाणी ही दुर्बोध जडता येऊ नये म्हणूनच समर्थांनी व्युत्पन्नतेनंतर चातुर्याचा उल्लेख केला आहे. वाकचातुर्यामुळे सामान्य लोकहि सुखी होऊ शकतात असे ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे तें या दृष्टीनेच.

संत सद्गुरूच्याठिकाणी आवश्यक म्हणून सांगितलेले हे सर्व गुण परस्परालंबी आणि एकमेकांना पोषक असेच आहेत. यांत कोणतेहि दोन गुण परस्परांच्या विरोधी नाहीत. भक्त आणि ज्ञानी, कृपाळू आणि मनस्वी, क्षमावंत आणि योगी, व्युत्पन्न आणि चतुर अशा जोड्या एकत्र सांपडणे दुर्मिळ असले तरी त्यावरून जोडीजोडीतील गुण परस्परविरोधी आहेत असे समजण्याचे मात्र कारण नाही. भक्त गबाळाच असला पाहिजे आणि ज्ञानी रूक्षच असतो असे गृहीत धरणे चुकीचे आहे. कृपाळू म्हणजे दुबळा नव्हे, तसेच मनस्वी म्हणजे ताठरहि नव्हे. योगी क्षमाशील असू शकत नाही, तो तापट, तिरसटच असावयाचा असे मानणे योग्य नाही. विद्वत्ता आणि चातुर्य हे दोन गुण एकत्र राहू शकतात. प्राध्यापक म्हटला की तो विसरभोळा, व्यवहारशून्य असाच असतो असे नाही. एकमार्गी माणूस एककल्ली समजणे ही अतिशयोक्ति आहे.

सद्गुरुत्व मिळविण्यासाठी हे गुण प्रयत्नपूर्वक मिळविले पाहिजेत असे मात्र यांचे स्वरूप नाही. विकसित होणाऱ्या कमलाच्या ठिकाणी प्रसन्नता, सुंदरता, मार्दव, सुगंध हे गुण सहजपणे प्रगट होतात. दूध म्हटले की ते शुभ्र, द्रव, मधुर असावयाचेच. तसेच सद्गुरुपदावर पोचलेल्या वा असलेल्या महापुरुषांचे असते. हे सर्व गुण त्यांचे ठिकाणी स्वभावतः व्यक्त होत असतात. गंगा आपल्या छंदाने वाहत असते, पण तिची निर्मलता स्नान करणाऱ्याला स्वच्छ करते, तिची पवित्रता पश्चात्पत्ताला पापमुक्त करते, तिची शीतलता तापलेल्याला निवविते, तिची मधुरता तहानलेल्याला तृप्त करिते. अधिकारी सद्गुरुमुळे शिष्याचेहि तसेच होते. एखाद्याला सद्गुरु म्हणून मानण्यापूर्वी भाविकांनी सावध रहावे यासाठी समर्थांनी हें मार्गदर्शन केलेले आहे. ते नीट लक्षांत ठेवले तर पश्चात्ताप करण्याची पाळी कोणावरहि येणार नाही.

सद्गुरूच्या सहवासाने खरे समाधान मिळवें, लाभावे असे वाटत असेल तर शिष्यानेहि मंत्र घेतला की तेवढ्याने कृतकृत्य झालो असे मानतां कामा नये. तसेच संगतीत राहणे या शब्दाचा अर्थ शरीराने सद्गुरूच्याजवळ राहणे एवढाच ढोबळ करू नये. शिष्याचे ठिकाणी सेवाभाव, जिज्ञासा आणि नम्रता हे गुण जितके उत्कट असतील तितके लाभदायक असतात. अभ्यास केला पाहिजे,

शंका विचारल्या पाहिजेत, अडचणी मांडल्या पाहिजेत, झालेल्या चुका मान्य केल्या पाहिजेत, घडलेले वा असलेले दोष सांगितले पाहिजेत, संकोच टाळला पाहिजे, मनमोकळेपणाने वागले पाहिजे. **रिगतां वल्लभापुढें । नाहीं आंगीं जीवीं सांकडें । तियें कांतेचेनि पाडें । एकसरला जो ।।** (ज्ञाने. १३।६०६) हें श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितलेलें अनन्यभक्ताचें लक्षण शिष्यानेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे. रोग्याने जसे चिकित्सकापासून कांहीं लपवू नये तसे शिष्याने गुरुपासून कांहीं चोरून ठेवू नये. आळस आणि चंचलता या दुर्गुणांपासून दूर राहिलें पाहिजे, प्रयत्न आणि सातत्य हे सद्गुण निष्ठेनें अंगिकारले पाहिजेत. हें असें नसेल तर गुरु अधिकारी असला तरी शिष्याचें कल्याण होणार नाहीं. कुणीं लाभलें म्हणेल तर तो त्याचा भ्रम आहे असें निश्चित समजावें.

नव्हे तें चि जालें नसे तें चि आलें ।

कळों लागलें सज्जनाचेनि बोलें ।।

अनुर्वाच्य तें वाच्य वाचें वदावें ।

मना संत आनंत शोधीत जावें ।।१८४।।

ज्याला सद्गुरु मानावयाचे तो कसा नसावा आणि कसा असावा तें मागील चार श्लोकांत सांगून झाले. आतां अशा अधिकारी सद्गुरूकडून काय जाणून घ्यावे ते या श्लोकांत सांगितले आहे.

इंद्रियांच्या द्वारे प्रत्ययास येणाऱ्या या सृष्टीच्या मुळाशीं जें आदितत्व आहे, ज्याला ओळखीसाठी ब्रह्म म्हणतात, तें नामरूपातीत निर्गुण, निराकार, अखंड, अव्यय, व्यापक, अनादि, अनंत असे आहे. हें वर्णनहि समजुतीला कांहीं आधार असावा म्हणून केलें जातें. ब्रह्म हें वाणी, मन, बुद्धि यांच्या सामर्थ्यक्षेत्राच्या पलीकडे असल्यानें अनिर्वाच्य आहे, अवर्णनीय आहे.

असें असतांनाहि सगुण ईश्वराच्या स्वरूपांत वा सृष्टीच्या स्वरूपांत तें ब्रह्म व्यक्त होतें. अनादि असतांना व्यक्त होते, निर्गुण असतांना सगुणांत येते, निराकार असतांना साकारल्यासारखें दिसतें, कोठेंहि दिसणारें चैतन्य हा त्या ब्रह्माचाच आविष्कार असतो, याचें मर्म सद्गुरूच्या, सत्पुरुषाच्या उपदेशांतून कळतें.

विज्ञानाच्या माध्यमांतून या विषयीची कांहींशी कल्पना करून घेणें शक्य आहे. मुळांत नसले तरी कांहीं गुण व्यक्त होतात आणि त्यांचा उपयोगहि करून घेता येतो. मूलद्रव्यांच्या ठिकाणीं मुळांत नसलेले गुण त्यांच्या संयुगाच्या ठिकाणीं येतात हें विज्ञानानें सिद्ध करून दाखविलें आहे. उज्जवायु ज्वलनशील आहे तो

पेटतो. प्राणवायु ज्वलनाला सहाय्य करतो म्हणजे पेटवतो, त्यांच्या संयोगानें झालेलें पाणी पेटतहि नाहीं, पेटवितहि नाहीं, उलट विझवतें. सोन्याचे अतिसूक्ष्म कण केले असतील तर तें चूर्ण तपकिरी काळ्या रंगाचें असतें, अगदीं निस्तेज असते पण हेंच कण थोडे स्थूल असतील तर सुवर्णकांतीने चमकतात. पदार्थ विज्ञानांत आणि रसायन शास्त्रांत अशीं कितीतरी उदाहरणें सांगता येतील. हें “नव्हे तेंचि जाले नसे तेंचि आलें”च आहे.

आइनस्टीन या विख्यात शास्त्रज्ञाने सापेक्षवाद सांगितला. विज्ञानानें त्याला मान्यता दिली. हें म्हणजे शंकराचार्यांचा मायावाद निराळ्या भाषेत स्वीकारणेंच आहे.

विज्ञानासारख्या जड शास्त्रानें जर मायावादाच्या सत्यतेची कांहींशी कल्पना येऊं शकते तर ब्रह्मवेत्या सत्पुरुषांच्या सुखसंवादांतून ब्रह्मतत्त्वाचें ज्ञान होऊं शकतें हें म्हणणें पटावयास अडचण राहू नये. “कळो लागलें सज्जनाचेनि बोलें” हे समर्थाचें म्हणणें यथार्थच आहे.

मुळांत निर्गुण, निराकार, निर्विशेष असें जें ब्रह्म, तेंच जगत्-जीव-जगदीश्वर या रूपांनं नटतें वा नटल्यासारखें वाटतें. ही जी स्थिति, ती समजावून देण्यासाठीं प्रकृति अधिकार आणि अवस्था यांच्या विविधतेनें अनेक प्रकारचे वाद निर्माण झालेले आहेत. अजातवाद, विवर्तवाद, परिणामवाद, आरंभवाद, दृष्टिसृष्टीवाद, सृष्टिदृष्टीवाद, अवच्छेदवाद, आभासवाद, बिंब-प्रतिबिंबवाद, एकजीववाद, अनेकजीववाद, असत्ख्याति, आत्मख्याति, अन्यथाख्याति, अख्याति, सत्ख्याति, सदसत्ख्याति, अनिर्वचनीयख्याति, द्वैत, द्वैताद्वैत, विशिष्टाद्वैत, अचित्यभेदाभेद, शुद्धाद्वैत, अद्वैत, अशीं अनेक मते वा विचारसरणींचा अवलंब करणारे संप्रदाय आहेत. त्यांचे कांहीं आग्रह दुराग्रहहि आहेत. मुळांत हे सर्व सत्यसिद्धांताच्या स्वरूपांचे नाहीत. सत्य समजावून देण्यासाठीं स्वीकारलेल्या या प्रक्रिया आहेत. एका गांवाला जाण्याचे जसे अनेक मार्ग असतात, अनेक प्रकारच्या वाहनांतून तेथें जातां येते, एकच उदाहरण सोडविण्याच्या गणिताच्या जशा अनेक रीती संभवतात, एका गव्हाचे जसे अनेक प्रकारचे खाद्यपदार्थ होतात, एकच अर्थ व्यक्त करणारे जसे अनेक शब्द भाषांतून असतात, तसाच संबंध ब्रह्माचें तत्त्वज्ञान आणि तें समजावून देण्यासाठीं स्वीकारलेली विचारसरणी यांचा असतो. विवेकी तत्त्ववेत्त्यांना याची चांगली जाणीव असते.

बुद्धिकौशल्य व्यक्त करणारे एक प्रतिपादन याच दृष्टीनें जाणते सर्व मतभेदांकडे पाहतात. विचारप्रणाली किंवा प्रक्रिया हें एक साधन मात्र आहे हें ते कधीं विसरत नाहीत. अधिकार-भेदानें या प्रक्रियांना महत्त्व राहतें. विशिष्ट प्रकृति-प्रवृत्तीची तिच्यामुळें सोय होते, हें मान्य असल्यामुळें विवेकी जन हट्टाला बळी पडत

नाहींत. अद्वैत-वेदांतांतील विविध विचारसरणीचा उत्कृष्ट संग्रह करणाऱ्या श्रीमत् अप्पय्या दीक्षितांनी या विविधतेचे मूल्यमापन 'सिद्धान्तलेशसंग्रह' या ग्रंथाच्या आरंभी एका श्लोकांत उत्तम रीतीने केले आहे.

प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परं ।

सन्नह्यद्भिरनादरात् सरणयो नानाविधा दर्शिताः ॥

तन्मूलानिह संग्रहेण कतिचित् सिद्धान्तभेदान् धियः ।

शुद्ध्यै संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ॥

अप्यया दीक्षित म्हणतात कीं, "अनेक अधिकाराचे जीव, विविधतेने भरलेले जगत् आणि अनुमानाने आहे असा वाटणारा, शब्दप्रमाणाने मान्य करावा लागणारा, सर्वशक्तिमान् ईश्वर या व्यवहारसिद्ध विषयांचा विचार करतांना प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांनी, आत्मैक्यसिद्धीवर भर देऊन एक आत्माच सर्व कांहीं आहे, तद्व्यतिरिक्त दुसरें कांहीं वस्तुतः अस्तित्वांत नाही, हा सत्य सिद्धान्त दृष्टीपुढे ठेवून, ती समजावून देण्यासाठी अनेक प्रकारच्या विचारप्रणाली मांडल्या. त्या प्रणालीविषयी त्यांच्या मनांत कोणताहि आग्रह नव्हता. त्यांचा संग्रह मी येथे माझ्या पूजनीय वडिलांच्या वचनाधारे करीत आहे. बुद्धि शुद्ध होण्यास यांचा उपयोग होईल." येथील "अनादर" हा शब्द लक्षांत घेण्यासारखा आहे, प्रक्रियांचा आग्रह नसावा याचा तो द्योतक आहे.

श्रीमत् जगद्गुरु आद्य शंकराचार्य यांचे पट्टशिष्य श्रीसुरेश्वराचार्य यांनीहि प्रक्रियांच्या संबंधात असेंच म्हटलें आहे, ते म्हणतात- "यया यया भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि । सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता ॥" जगतामध्ये मनुष्याची बुद्धि ही एक प्रकारची वा एकसारखी नसल्याने ज्या ज्या प्रक्रियेने, समजावून देण्याच्या पद्धतीने, मनुष्याला आत्म्याचे यथार्थ ज्ञान होईल तीच प्रक्रिया, पद्धति व विचारसरणी, त्या त्या व्यक्तीपुरती चांगली आहे, श्रेष्ठ आहे, असें समजावें; पण तीच तेवढी पद्धति आहे असें म्हणू नये. प्रक्रिया ही अनवस्थित असते, स्थिर नसते. ती विविध प्रकारची असू शकते.

आज प्रक्रियांना प्राप्त झालेलें स्वरूप व त्या मागचें सांप्रदायिक हट्ट विचारांत घेतले, त्यांतहि पांडित्याचा आणि बुद्धिमत्तेचा अहंकार या प्रक्रियांना आधार घेऊं लागला कीं या प्रक्रियांच्या अभ्यासामुळें बुद्धि शुद्ध होते व आत्म्याचें ज्ञान सुलभतेनें होतें हे श्रीमत् अप्पय्यांचें मत मान्य करणें कठीण होतें. प्रक्रियांनीं ज्ञानमार्ग सुलभ होण्याच्याऐवजी सामान्यांची बुद्धि घोटाळ्यांत पडून, कुंठित होण्याची शक्यताच अधिक आहे. समर्थानीं यासाठींच तत्व समजावून घेतांना पंडितांचें प्रवचन ऐकावें असें न म्हणतां सत्पुरुषाचे बोल ऐकावे असे म्हटले आहे.

प्रक्रियांच्या आणि परिभाषेच्या खड्या अवघड दरडीमुळें वेदांताच्या पावन गंगाप्रवाहापर्यंत पोचणें, सामान्यांना दुष्कर होते, म्हणून संतसत्पुरुषांनीं आपल्या वाणीचे आबालसुलभ सोपे, सुखद घाट येथें बांधले. परिभाषा शक्यतो टाळली, प्रक्रिया दूर ठेवल्या, समन्वयाची दृष्टि स्वीकारून मतभेदांतील सार तेवढें घेतलें, आणि जीवाची अध्यात्मिक प्रगति क्रमाक्रमानें पण निश्चितपणें होत जाईल अशी व्यवस्था केली. संतांच्या या वात्सल्यामुळेंच, अनुभवांतून पाझरलेल्या त्यांच्या या अमृतमधुर बोलांनीं, जें अनिर्वाच्य आहे तेंहि कळू शकते, शोधितां येते.

ज्ञानेश्वरी, दासबोध, शंकराचार्यांचें वाङ्मय, हें सर्व त्या अनिर्वचनीय ब्रह्माची ओळख पटवून देण्यासाठींच अवतरलें आहे. त्याच्या अभ्यासानें, मननानें, निदिध्यासनानें अनिर्वचनीय ब्रह्माचें आकलन करून घेण्याचें सामर्थ्य साधकाला प्राप्त होतें. म्हणून संतवचनांचें चिंतन, मनन सतत करावें आणि त्यांचे आदेश निष्ठेनें आचरणांत आणावेत.

संत म्हणजे सत्तामात्र असलेल्या या अनंत ब्रह्माला शोधण्याचा एक मार्ग आहे. मनुष्यमात्रानें, सद्गुरूच्या मार्गदर्शनानें ही वाटचाल अवश्य करावी, मात्र ही अंतर्गता आहे हें लक्षांत ठेवावे.

लपावें अती आदरें रामरूपी ।

भयातीत निश्चीत ये सस्वरूपीं ॥

कदां तो जनां पाहतां ही दिसेना ।

सदा ऐक्य तो भिन्नभावे वसेना ॥१८५॥

अनंताला शोधीत जावें म्हणजे काय करावें ते साधनेच्या दृष्टीनें समर्थ या श्लोकांत सांगत आहेत.

रामरूपामध्ये अत्यंत आदरानें लपावें, लपून जावें, मिसळून जावें, विलीन व्हावें, एकरूप व्हावें. ही ती साधना.

मिठाच्या पुतळीनें तळ शोधण्यासाठीं समुद्रात बुडी घ्यावी तसें हें लपणें, शोधणें हवें.

मी मी म्हणून वेगळेपणानें सतत जाणवणारें, स्वतःचें भिन्न अस्तित्व पार विसरून जाणें म्हणजेच हें लपणें आहे.

हें लपणें साधण्यासाठीं साधकाच्या अंतःकरणांत अतिशय आदर असावा लागतो. ईश्वराविषयी उत्कट भक्ति असावी लागते. अहंकाराचा लेशहि अवशिष्ट असेल तर आदराचें अतिशयत्व निर्माण होऊं शकत नाही. भक्तीला उत्कटता येत नाही.

रामरूपाशीं एकरूप झाल्यामुळे साधक निश्चितपणे भयातीत होतो. अलगपणा, भिन्नता, द्वैत, हेच भयाला कारण असते. “द्वितीयाद् वै भयं भवति” हाच सिद्धांत आहे. द्वैत संपले कीं हवे नको संपते, रागद्वेष मावळतात. अर्थातच मग भय वाटण्याला कारणच उरत नाही. नको तें येईल काय, आहे तें जाईल काय? या शंकेतूनच भय जन्माला येते, व त्याचें प्रमाण काय हवें वाटते, काय नको वाटते त्याच्या प्रमाणाशीं सुसंवादी असते. जेथें लीन व्हावयाचें, ज्याच्याशीं एकरूप व्हावयाचें आहे तें रामरूप अंती स्वस्वरूप असल्यानें, आत्मरूप असल्यानें आहे तें गमावण्याचें वा नको तें भेटण्याचें भय संभवतच नाही.

निश्चित या पदाचा अन्वय सस्वरूपीं या पदाशीं केला जातो. तें सस्वरूपाचें विशेषण मानलें जातें, तेव्हां त्याचा अर्थ “शाश्वत” असा असतो.

भयातीत असें स्वस्वरूप लोकामध्यें पाहू गेले तर सहजासहजीं दिसणारे नाही. डोळ्याने पाहणे, मनाने पाहणे, बुद्धीनें पाहणे, हे सर्व पाहणें स्वस्वरूपाच्या ठिकाणीं आंधळेंच ठरते. त्यामुळे पाहू गेले असतां हें कधीं दिसतच नाही.

हें असें कां होतें त्याचें कारण समर्थ चवथ्या चरणांत सांगत आहेत.

पाहू जाणे तेव्हांच यथार्थ ठरते, जेव्हां पाहणारापेक्षां जें पहावयाचें तें निराळें असतें, भिन्न असतें. स्वस्वरूपाच्या ठिकाणीं हा भिन्नभाव कधीं असू शकत नाही. पाहणारा जो “मी” त्याचें शुद्ध, निरुपाधिक स्वरूप म्हणजेच स्वस्वरूप. तें तत्त्वतः जें पहावयाचें त्याच्याशीं वा जो पाहतो त्याच्याशीं कोणत्याहि दृष्टीनें विवेक केला तरी एकरूपच असतें. स्वरूपाचें सदा ऐक्यच असते. म्हणून त्याचें ठिकाणीं पाहू जाणें आणि दिसणें संभवतच नाही. शक्यता असते केवळ अनुभविण्याची.

सदा सर्वदा राम सन्नीध आहे ।

मना सज्जना सत्य शोधून पाहें ।।

अखंडीत भेटी रघुराज योगु ।

मना सांडि रे मीपणाचा वियोगु ।।१८६।।

ऐक्याचा अनुभव कसा येईल त्याचा मार्ग समर्थ सांगत आहेत.

येथेहि पुनः शोध घेणे आहेच. मारुतीनें सीतेचा शोध करावा तसे हे नाही. अज्ञात भूखंडाचा किंवा उत्तर-दक्षिण ध्रुवाचा शोध लावावा तसेहि हें नाही. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ही अंतर्त्यात्रा आहे. आपलेंच आहे पण सांपडत नाही, म्हणून आपल्याच ठिकाणीं शोधावयाचें आहे, हें कांहींसे घरातल्या घरांत हरवलेली वस्तु शोधून काढण्यासारखें आहे. किंवा त्याहिपेक्षां सृष्टीचा नियम, निसर्गाचा नियम

शोधून काढण्यासारखे हे आहे.

स्वस्वरूप असा राम, हा सर्वव्यापक, अखंड, शाश्वत, त्रिकालातीत असा आहे. सर्वव्यापक आणि अखंड असल्यानें तो येथें आहे आणि येथें नाही असें म्हणतां येत नाही. त्रिकालातीत आणि शाश्वत असल्यानें आतां आहे आणि आतां नाही हें म्हणणें जुळत नाही. यासाठींच समर्थ “सदा सर्वदा राम सन्नीध आहे” असें म्हणतात. पूर्वी ३६व्या श्लोकांतहि निरनिराळ्या संदर्भांत समर्थानीं हा विचार सांगितला आहे. तेथें देव हा शब्द वापरला आहे इतकेंच.

राम सर्वत्र आहे, सदैव आहे, सन्निध आहे, हेंच सत्य आहे. हा राम म्हणजे सत्यच. सत्यापेक्षां राम व रामापेक्षां सत्य हें कांहीं वेगळें नाही, हें सत्यच शोधून काढावयाचें आहे.

इतकें सन्निध आहे, सदैव आहे तर शोधण्याची आवश्यकता काय असें मात्र वाटू देऊं नये. गुरुत्वाकर्षणासारखे सृष्टीचे नियम सर्वत्र असतात, सदैव असतात. प्रत्येकजण इतकेंच नव्हे तर वस्तुमात्र या पृथ्वीवर या नियमानेच बद्ध असते. असे असले तरी शास्त्रज्ञांना तो नियम शोधून काढण्याकरितां अपार कष्ट घ्यावे लागतात आणि या नियमाचे ज्ञान मानवजातीला झालें कीं प्रगति होऊं शकते. सुखसोयी वाढू शकतात. अगदी साधे उदाहरण सांगावयाचे तर कोसळू नये असे घर बांधण्यासाठीं गुरुत्वाकर्षणाचा नियम माहीत असावा लागतो हें सांगता येईल.

निसर्गाच्या नियमानें बद्ध असतांना प्रगतीसाठीं निसर्गाचे नियम जसे शोधून काढावे लागतात तसेच सदा सर्वदा सन्निध असलेला रामहि शोधावा लागतो. म्हणजेच ओळखावा लागतो, म्हणजेच अनुभवावा लागतो.

रघुराजाची, रामचंद्राची, ईश्वराची भेट अखंड आहेच. हा योग नाही, असें कधींच नाही. “सर्व खलु इदं ब्रह्म” “मया ततमिदं सर्वं” “मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चदस्ति धनंजय” “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” अशा निरनिराळ्या शब्दांत शास्त्रांनीं हाच विचार सांगितला आहे.

असें आहे तर त्याचा प्रत्यय कां येत नाही, या शंकेवर समर्थ उत्तर देतात कीं “मीपणा हा या अखंड भेटीत वियोग निर्माण करतो, अडथळा निर्माण करतो. हा मीपणा, ही अहंता, हें द्वैत, सोडलें पाहिजे, टाकून दिलें पाहिजे. हा अहंकार सोडण्यांतच सज्जनपणा आहे.” समर्थ त्या सज्जनपणालाच आवाहन करीत आहेत. अहंकार हें आसुरी प्रकृतीचें लक्षण असल्याने परमार्थ मार्गातला तो सर्वांत मोठा अडथळा आहे.

जो विभक्त नसतो तो भक्त. मीपणा हा विभक्तता निर्माण करतो. म्हणून तो सोडला पाहिजे असें संतांनीं आवर्जून सांगितलें आहे, आर्जवानें सांगितलें आहे.

भूते पिंड ब्रह्मांड हें ऐक्य आहे ।
परि सर्व ही सस्वरूपीं न साहे ॥
मना भासलें सर्व कांहीं पहावें ।
परी संग सोडूनि सूखी रहावें ॥१८७॥

सर्वत्र सन्निध असलेल्या सत्याचा शोध कसा घ्यावा, आत्म्याशी असलेल्या ऐक्यापासून ओढून वेगळे करणारा मीपणा कसा टाकावा, खऱ्या ऐक्याचें स्वरूप काय, ते श्रीसमर्थ या श्लोकांत सांगत आहेत.

पिंड म्हणजे माणसाचें वा पशुपक्ष्यादि जीवमात्राचें शरीर वा विश्वांतील कोणतीही एक मर्यादित वस्तु. ब्रह्मांड म्हणजे पृथ्वी-चंद्रादि ग्रह, सूर्य, असंख्य नक्षत्रतारका, आकाशगंगा यांनी युक्त असलेलें व त्याहिपलीकडे अंतराळांत पसरलेले ज्ञाताज्ञात विश्व.

पिंड वा ब्रह्मांड यांच्यामध्ये एकरूपता आहे, ऐक्य आहे कारण पिंडहि पंचभूतात्मक आहे आणि ब्रह्मांडहि त्याप्रमाणेच पंचभौतिक आहे. भूते-पंचमहाभूते-हीं आपल्या भारतीय धारणेप्रमाणें सृष्टीचीं कारणे आहेत. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या नावांनी ती ओळखली जातात.

याच्यासंबंधींचा बराच विचार पंचीकरणाच्या संदर्भात १५४ व्या श्लोकावरील विवेचनांत झाला आहे. पंचमहाभूतांपासून निर्माण झालेले असल्यानें पिंड आणि ब्रह्मांड हे एकरूपच आहेत असें म्हणतां येते. पंचभूतांसह पिंडब्रह्मांडासमवेत सर्व सृष्टी ही 'जन्माद्यस्य यतः' या सूत्राप्रमाणें ब्रह्मापासून झाली असल्यानें सूक्ष्म स्वरूपांत कां होईना पण ब्रह्माच्या ठिकाणीं भूतांचें अस्तित्व असले पाहिजे असें वाटतें, पण शुद्ध ब्रह्माच्या ठिकाणीं या कशाचाहि स्पर्श नसतो असा वेदान्ताचा सिद्धांत आहे.

विज्ञानानें जें सिद्ध केलें आहे त्यांतहि असेच आढळते. दगड, माती, कोळसा, तेल, तूप, लाकूड, सोनें, चांदी, तांबें, लोखंड, इत्यादि विविध गुणधर्माचे, असंख्य रूपाकृतीचे जे अनेक सृष्ट पदार्थ आहेत, त्यांच्या मुळाशीं अंतंतोगत्वा विद्युत्कण आहेत असें मानतात. सृष्ट पदार्थांतील कोणताहि गुण वा त्यांच्या विविधतेचें कोणतेंहि स्वरूप या विद्युत्कणांच्या ठिकाणीं नसते. तसेंच कांहींसे ब्रह्माच्या संबंदांत आहे. ही तुलना तंतोतंत नाही. दृष्टान्त तितुका एकदेशी हें लक्षांत घेतलेंच पाहिजे.

ब्रह्माच्या ठिकाणीं अशी निरुपाधिक एकता असते. तरी सृष्टी ही विविधतेनें नटलेली आहे. ही विविधता तत्त्वतः भास असली तरी व्यवहारतः दुर्लक्षून चालत

नाहीं. "मना भासले सर्व कांहीं पहावे" असें समर्थ म्हणतात तें लक्षांत घेतले पाहिजे.

वाळू आणि लहान-मोठी खडी ही दगडाचीच रूपें असलीं तरी यांतील कोणतेहि एक घेऊन बांधकाम करतां येत नाही. संघापट्ट ओततांना (काँक्रीट स्लॅब) लहानमोठी खडी आणि वाळू यांचें विशिष्ट प्रमाणांतील मिश्रणच स्वीकारावें लागतें. तत्त्वतः एकरूपता मान्य करूनहि विविधता नाकारता येत नाही ती अशी. व्यवहार संभाळण्याच्या दृष्टीनें हें आवश्यक होते. पण विविधता स्वीकारली कीं त्या मागोमाग आसक्ति वाढण्याचेंहि भय असतें. जेवणांतील अजीर्ण होते ते त्या पदार्थांतील विविधतेमुळेच. खाद्यपदार्थांची विविधता हे जिभेचे चोचले आहेत. आहाराचा मुख्य उद्देश जो शरीरपोषण, त्या दृष्टीने विविधतेची उपयुक्तता सिद्ध करणें अशक्य आहे. प्रकृतिभेद, रुचिभेद, देशभेद लक्षांत घेऊनहि विविधतेचें इतकें हें प्रमाण समर्थनीय ठरणार नाही. भासतें तें अमान्य करण्यांत अर्थ नाही. दिसतें तें नाकारूं नये. पण गव्हाले, शेवया, लाडू, शिरा, पोळी, पुरी, बाटी, पराठा यांच्या संबंदांत सांप्रदायिक हट्ट असण्याचे काय कारण? भेद नाकारणें हा पलायनवाद आहे. भेदांमध्ये रुचि असणें ही आसक्ती आहे. पालटून घेणें हें वेडेपणाचे आहे. जें जसें आहे तसें पत्करणें हेंच शहाणपणाचे आहे.

"आपूर्व्यमाणमचलप्रतिष्ठम् । समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्दत् । तद्वत्कामायं प्रविशन्ति सर्वे । स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥" (भ. २।७०) गीतेनें केलेलें वर्णन संगीच्या, आसक्तीच्या, त्यागाच्या दृष्टीने लक्षणीय आहे. समुद्राला पावसाळ्यात पूर येत नाही आणि उन्हाळ्यात तो आटतहि नाही. असंख्य नद्या पाण्याचे लोट घेऊन समुद्राला मिळतात पण तो आपली मर्यादा सोडीत नाही. उपभोगाची आसक्ति धरूं नये तसाच विषयांचा तिरस्कारहि करूं नये. तिरस्कार हेहि संगीचेच एक भिन्न रूप आहे. विश्वामित्रानें अभिलाषेने मेनका स्वीकारली आणि रंभा तिरस्कारानें नाकारली पण दोन्ही वेळां त्याची तपश्चर्या मातीला मिळाली. यासाठीं विषय सोडण्यापेक्षा त्याच्या आकर्षणाचा त्याग केला पाहिजे. संयम ठेवणें म्हणजे पथ्य करणें नव्हे. पथ्य करावे लागणें हें खरें आरोग्यहि नव्हे, **"स्वाद्भ्रं न तु याच्यताम् विधिवशात् प्राप्तेन संतुष्यताम्"** पक्वान्नाची अपेक्षा करूं नको. सहजासहजीं जें कांहीं मिळेल त्यांत संतोष मान. हा आदेश केवळ भोजनाच्या नव्हे तर सर्वच विषयांच्या संबंदांत लक्षांत ठेवला पाहिजे. यामुळे देहासक्ति, देहबुद्धि उणावत जाते, मीपणा सुटतो आणि सुखानें, समाधानानें राहता येते. आसक्ति सोडून राहणें, विषयांचा संग न बाधूं देणें, हेंच खरे सुखाचे आणि समाधानाचे साधन आहे.

देहेभान हें ज्ञानशस्त्रें खुडावे ।
विदेहीपणें भक्तिमार्गेचि जावें ॥
विरक्तिबळें निंद्य सर्वें तजावें ।
परी संग सोडूनि सूखे रहावें ॥१८८॥

अहंकार, मीपणा, आसक्ति, विषयभोगाची लालसा हे सर्व विकार देह म्हणजेच मी या भावनेच्या आधारानें राहतात आणि वाढतात. या देहबुद्धीचा त्याग करावा असे समर्थानी यापूर्वी देहबुद्धि कशी घातक आहे ते मांडून अनेक ठिकाणी सांगितले आहे. १२, १०३, १३७, १३८, १६३, १६९ हे श्लोक त्या दृष्टीने लक्षांत घ्यावेत. देहबुद्धि टाकण्याचा मार्ग “देहेबुधि हे ज्ञानबोधे तजावी” अशा शब्दात १७०व्या श्लोकांत सांगितला आहे.

येथें ज्ञानाला शास्त्राची उपमा देऊन त्याची कार्यक्षमता अधिक स्पष्टपणें व्यक्त केली आहे. मी देह नाही, मी ब्रह्मरूप आहे ही वस्तुस्थिति, देहादिसंबंधीच्या धारणांचा अनेक प्रकारें निरास करून अनुभवावी लागते. श्रीमत् शंकराचार्यांच्या दशश्लोकी, निर्वाणमंजिरी, निर्वाणषटकम्, या वेदांतस्तोत्रांतून या विषयाची स्पष्ट कल्पना येऊं शकते. आत्मतत्त्व हे पंचमहाभूते, सर्व इंद्रिये, सर्व अवयव, मन, बुद्धि, अहंकार हीं चैतन्याचा आभास देणारी सूक्ष्म तत्त्वे तहान-भूक-काम-क्रोध, इत्यादि विकार, सर्व प्रकारचे नातेसंबंध, यापेक्षां कसें वेगळे आहे, कसे शुद्ध चिदानंदरूप आहे हें या स्तोत्रांतून फार उत्कृष्टपणें प्रतिपादिलेले आहे. या स्तोत्रांचा, विशेषतः निर्वाणषटकाचा पाठ, मानसिक अस्वास्थ्यावरील एक चांगला उपाय आहे. या स्तोत्रांतील विषयांचे चिंतन सातत्यानें, प्रयत्नपूर्वक केले तर माणसाची देहबुद्धि नाहीशी होऊन तो कांहीं प्रमाणांत तरी विदेहस्थितीचा सुखकारक अनुभव घेऊं शकतो.

देहेबुद्धीच्या निरासानें वाढू लागलेल्या वैराग्यामुळे, अंतःकरणांत एक प्रकारची पोकळी निर्माण होते. ती ईश्वराविषयीच्या प्रेमाने, आदराने म्हणजेच भक्तीनें भरून काढली पाहिजे. अन्यथा जीवन खिन्न, निष्क्रिय, तुसडे, होण्याचे भय निर्माण होतें. यासाठीच समर्थानी “विदेहीपणें भक्तिमार्गेचि जावे” असें सांगितले आहे.

देहबुद्धि नाहीशी व्हावी, वैराग्य वाढावें, विदेहस्थिति बाणावी, भक्तीचा आनंद अनुभवावा, असें खरोखरीच वाटत असेल तर त्यासाठीं विषयांविषयी वाटणारी आसक्ति टाकून दिली पाहिजे. देहबुद्धि सुटावी, भक्ति लाभावी या इच्छेच्या बळावर आरोग्यशास्त्र, धर्मशास्त्र यांनी ज्या ज्या गोष्टी निंद्य म्हणून सांगितल्या आहेत, त्या सर्वच्या सर्व टाळल्या जातील अशी दक्षता घेतली

पाहिजे. यांतील कांहींच एकदम साधणारें नाही. क्रमाक्रमानेंच त्या दिशेनें प्रगति करून घ्यावी लागेल. उतावळेपणा असूं नये, तसेंच आळस आणि दीर्घसूत्रीपणाहि धरतां कामा नये. आपल्या शक्तीप्रमाणें सातत्याचे प्रयत्न प्रामाणिकपणें करित रहावे, ईश्वरावरील निष्ठा ढळूं देऊ नये म्हणजे यश मिळतें हा विश्वास धरावा.

मही निर्मिली देव तो वोळखावा ।
जया पाहतां मोक्ष तत्काळ जीवा ॥
तया निर्गूणालागि गूणीं पहावें ।
परी संग सोडूनि सूखे रहावें ॥१८९॥

ज्या ज्ञानरूपीं शस्त्रानें देहबुद्धि तोडता येतें, त्या ज्ञानाचा, ईश्वराची खरी ओळख हा, फार महत्त्वाचा भाग आहे. आस्तिक म्हणविणारे आपण तिकडे दुर्लक्ष करतो. ईश्वराविषयींची आपली धारणा ही परंपरेंतून आलेल्या संस्कारांवर, गतानुगतिकत्वावर, आधारलेली असते. खऱ्या देवाला ओळखण्याची इच्छाच नाही असें आपण वागत असतो. देवाच्या सत्यस्वरूपाचें वर्णन करणारीं शास्त्रवाक्यें वा संतांची वचनें आपल्या जिभेवर असतात, पण केवळ जिभेवरच असतात. हृदयावर त्यांचा कांहीं प्रभाव आहे असें दिसत नाही.

देव विशिष्ट क्षेत्रीं, देवळांत, मूर्तींत, प्रतीकांत आहे, अमुक ठिकाणचा देव मोठा जागृत आहे, तो नवसाला पावतो, संकटांचा परिहार करतो, मनोरथ पुरवितो, मोठ्यांत मोठ्या अपराधालाहि क्षमा करतो इत्यादि इत्यादि कल्पनांनीं आपण देवाला मानीत असतो. याचसाठीं समर्थानीं मागे “जगीं थोरला देव तो चोरलासें” असें थोडें उपहासानें म्हटलें आहे (श्लो. १७९). ज्यानें हें सर्व ब्रह्मांड निर्माण केलें, विश्वांतील सर्व व्यापार ज्याच्या सत्तेने चालतात, ही सर्व सृष्टि शेवटीं ज्याच्यामध्ये लीन होणार आहे, तो देव, सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान् आणि सर्वज्ञ आहे, ही वा या अर्थाचीं वाक्यें आपणांस शब्दशः ठाऊक असतात. पण ती मान्य असल्याचें आपल्या वागण्यावरून कधीं दिसत नाहीं.

देशाच्या पंतप्रधानाकडे, माझ्या घराच्या पुढचा रस्ता रोज झाडला जात नाही अशी तक्रार घेऊन कोणी भेटावयास गेला तर कसें दिसेल? आपणहि देवाची प्रार्थना करतो, नवस करतो, त्यांचें स्वरूप तुलनेनें प्रमाणतः याहीपेक्षा क्षुद्र असते. कारण तुलनेनें पंतप्रधानांपेक्षां ईश्वर अनंतपटीनें मोठा आहे हें मान्यच करावे लागेल. तसेंच पंतप्रधानांसमोर माझे जें मूल्य आहे त्यापेक्षां ईश्वरापुढें माझे मूल्य फारच तुच्छ, अगदीं नगण्य आहे. आता माझ्या अडचणीकडे ईश्वरानें कां लक्ष द्यावे?

दामाजीपंतांच्या चरित्रांत एक प्रसंग मोठा विलक्षण आहे. दामाजीपंतांना

पकडून नेण्यासाठीं जेव्हां बिदरच्या बादशहांकडून सैनिक आले तेव्हां भावी संकटाच्या भयानें व्याकुळ झालेल्या साध्वी पत्नीनें “संकटीं रक्षी पतिराया” अशी प्रार्थना केली. तेव्हां दामाजी तिला म्हणाले- “सर्व जगाचा भार असे गे सुंदरि प्रभुच्या शिरीं । तुझा कां ग जोजार त्याच्यावरी ॥” संतांची विचारसरणी अशी उदात्त असते. आपण मात्र भरल्या गाड्याला सुपाचें काय ओझे! या म्हणीचा आधार घेत असतो. खरें म्हणजे ज्याच्यावर प्रेम आहे त्याला कष्ट देऊं नयेत अशा विचारानें वागले पाहिजे.

दामाजीपंतांच्या पत्नीच्या ठिकाणीं निदान उत्कट आर्तता तरी होती. आपल्या प्रार्थनेमागें, नवसामागें, तीहि नसते. आपण जणूं देण्याघेण्याच्या व्यापारीवृत्तीनें त्याकडे पाहतो. कमी श्रमांत अधिक लाभ हें धोरण ठेवतो.

हीं सर्व देवाची खरी ओळख नसल्याची लक्षणे आहेत. देवाची खरी ओळख ज्याक्षणीं पटते त्या क्षणीं मनुष्य मुक्त होतो असें शास्त्र सांगतें. समर्थानीं दुसऱ्या ओळींत तेंच सांगितलें आहे. देवाची खरी ओळख पटण्याचा मार्ग समर्थानीं तिसऱ्या ओळींत सांगितला आहे. त्या निर्गुण देवाला गुणांत पहावें असें ते म्हणतात. सगुण सोडतां येत नाही, तें सोडूं नये पण सगुणाच्या माध्यमानें सर्वशक्तिमान, निर्गुण व्यक्त झालें आहे हे विसरू नये. दिसणाऱ्या वस्तूच्या माध्यमानें प्रकाश व्यक्त होत असतो. प्रकाश वस्तुतः अदृश्य आहे, तसेंच कांहीसे हे आहे. गुण टाळूं नयेत, निर्गुण विसरूं नये. हे तारेवरच्या व्यायामक्रीडेसारखें अवघड वाटलें तरी साधनेच्या अंतिम स्थितीत-सिद्धावस्थेंत ज्ञान आणि भक्ति एकरूप होतात हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे-वाटणारा हा कठिणपणा दूर होऊं शकतो. गुणामध्ये निर्गुण पाहणें हें साधण्यासाठीं विषयासक्तींतून सुटावें लागतें. तोच आदेश समर्थानी चौथ्या चरणांत दिला आहे.

नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टिभर्ता ।

परेहून पर्ता न लिंपे विवर्ता ॥

तया निर्विकल्पासि कल्पीत जावें ।

परी संग सोडूनि सूखें रहावें ॥१९०॥

“परी संग सोडूनि सूखें रहावें” या पालुपदाच्या चार श्लोकांच्या प्रकरणांतील हा शेवटचा श्लोक. समर्थ येथें तत्वाचें निखळ सत्य, पूर्ण निरुपाधिक, असें स्वरूप प्रगट करित आहेत. सृष्टी नांवाची कांहीं वस्तु आहे असें गृहीत धरून, मागील श्लोकांत, सृष्टी निर्माण करणारा तो देव, असें देवाचें स्वरूप सांगितलें. येथें ईश्वर सृष्टीचा कर्ताहि नाही आणि भर्ता म्हणजे पोषण करणाराहि नाही असें

म्हटलें आहे. अर्थातच शेवटीं संहर्ताहि तो नव्हे, हें आपोआपच सुचविलें जातें. मागील श्लोकांतील वर्णनाशीं हे वर्णन विसंगत नाही, हें लक्षांत घेतले पाहिजे.

बाजारपेठेंतील दुकानांतून असणाऱ्या निरनिराळ्या पदार्थांचें वर्णन, सृष्टीतील सर्व पदार्थांचे घटक सांगत असतांना रसायनशास्त्र ज्या संयुगांचें वा मूलतत्वाचें स्वरूप सांगतें तें वर्णन आणि मूलतत्वांच्या परमाणूंची रचना कशी होते, तें सांगतांना पदार्थविज्ञानशास्त्रानें केलेलें विद्युत्कणांचें वर्णन हें वरवर विसंगत वाटलें तरी तें तसें नसतें, हें सुशिक्षिताला माहित आहे. तत्त्वज्ञानांतहि तेंच होते. भासणाऱ्या सृष्टीची संगति लावतांना स्वीकारलेला परिणामवाद आणि विवर्तवाद ब्रह्माचा विचार करतांना औपाधिक म्हणून अपूर्ण ठरतो. आणि मग “अरे जें झालेचि नाही । त्याची वार्ता पुससी कायी ।” या अजातवादाचा स्वीकार करून ब्रह्म समजून घ्यावें लागतें. विद्युत्कणांच्या दृष्टीनें विचार केला तर कोणताहि सृष्ट पदार्थ जणूं अस्तित्वांतच नाही, विद्युत्कण एवढेंच सत्य आहे. बाकी सर्व सापेक्ष संबंधानें होणारा भास आहे असेंच म्हणावें लागतें. विज्ञान ही भाषा स्पष्टपणें वापरण्यास संकोचतें. वेदान्त निर्भयपणें ती भाषा वापरतो इतकेंच. सृष्टीची संगति लावतांना ज्या विवर्ताचा आधार घेतला जातो त्या विवर्ताचाहि स्पर्श ब्रह्माला होत नाही, कारण ब्रह्म हें अद्वैत तत्त्व आहे. जें दिसतें तें पहावयाचें, तर पाहणारा कुणी वेगळा असावा लागतो. तरच दिसतें तें यथार्थ आहे वा भ्रान्त आहे असें म्हणतां येतें. पाहणारा म्हणून कुणी वेगळा नसेलच तर दिसणें, भासणें, पाहणें, याला कांहीं अर्थच उरत नाही. विवर्ताचा लेप लागत नाही असें समर्थानीं यासाठींच म्हटलें आहे. यासाठींच सदगुरु शिष्याला- “कसें बोटानें दाखवूं तुला । घे अनुभव गुरुच्या मुला ॥” असे म्हणतो किंवा याहिपेक्षा गुरुचे मौन हेच व्याख्यान ठरतें, कारण ज्याची ओळख करून घ्यावयाची तें तत्त्व, तें ब्रह्म, तो थोरला देव परेच्याहि पलीकडचा आहे.

परा ही अत्यंत सूक्ष्म अशी हृदयस्थ वाणी आहे. साक्षात्कारी पुरुषाला समाधि अवस्थेंत हिचा अनुभव येतो म्हणतात. ब्रह्म हें या अत्यंत सूक्ष्म अशा परावाणीच्याहि आवाक्यांतलें नाही, असा परेहून पर्ता शब्दाचा अर्थ आहे. कोणतीहि सीमा, मर्यादा, ज्याला नाही, जो असीम, अनंत, आहे तो; असाहि अर्थ या शब्दाचा करतां येईल. दोन्ही अर्थ जुळणारेच आहेत.

ब्रह्माचें स्वरूप कोणत्याहि कल्पनेत बसणारें नाही. कारण कांहीं ना कांहीं कल्पना करण्यासाठीं गुण वा आकार यांचा आधार हवा असतो. ब्रह्म निर्गुण, निराकार, असल्यानें तें स्वाभाविकच निर्विकल्प असेंहि आहे. अखंड, अव्यय, एकरस, असल्यानेंही तें निर्विकल्प आहे. पण असें असले तरी साधकाला स्वतःची प्रगति

करीत ब्रह्मापर्यंत पोचवें लागतें. उपासना हें त्याचें साधन. या उपासनेला कल्पनेचें, म्हणजे भावाचें, अधिष्ठान असते. हा भाव जितक्या प्रमाणांत शास्त्रशुद्ध व प्रामाणिक असेल तितक्या प्रमाणांत प्रगतीला अधिकाधिक सहाय्य लाभतें. “तथा निर्विकल्पांसी कल्पीत जावें” असें समर्थानी सांगितलें तें यासाठीच.

कल्पना ब्रह्मापर्यंत पोचत नसली तरी प्रगतीस सहाय्यक होऊं शकते. अंधाऱ्या रात्री चालतांना हातांत घेतलेल्या दिव्यासारखें हें आहे. आपणास जावयाचें असतें तें कित्येक कोस दूर. दिव्याचा प्रकाश दोन-चार हातापर्यंतच पडत असतो. दोन-चार हातापुरताच उजेड देणारा दिवा इतक्या दूर जाण्यास कसा उपयोगी पडेल असें म्हणणें मात्र खुळेपणाचें ठरतें. कल्पनेचें स्वरूप या हातांतील दिव्यासारखेच आहे. निवासस्थानी पोचल्यानंतर तेथें हातातला दिवा निरुपयोगी ठरतो. कोणतीही वाहने, आपल्या संस्कृतिप्रमाणें पादत्राणेंहि टाकावीच लागतात. ब्रह्मसाक्षात्काराचें वेळीं कल्पनेचेंहि तसेंच होते. तेथें पोचल्यावर कल्पना ही निरुपयोगी अडगळच आहे.

सर्व साधनांचे असेच असतें. त्यांत आसक्त होऊन चालत नाही. साधन चिकटतां कामा नये. साधनाला चिकटतां कामा नये. साधनमार्गाच्या दृष्टीनें एक सुभाषित मोठें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. “**त्यज धर्ममधर्म च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज ॥**” हीच सहजावस्था. ती प्राप्त झाल्यानंतर, खरें म्हणजे असलेलीच, अनुभवास आल्यानंतर, करण्याचें म्हणून कांहीं उरतच नाही. ज्ञान मिळवावें लागत नाही. भक्ति करावी लागत नाही, आनंद शोधावा लागत नाही. हे सर्व प्रयत्नावांचून पूर्णतेनें असतें. सहजस्थितीचेंच दुसरें नाव भक्ति आहे. अन्वयज्ञान म्हणूनहि त्या स्थितीचा उल्लेख केला जातो. ही सहजावस्था सर्वांत उत्तम मानली जाते. कशाचाहि संग नसणें, आसक्ति नसणें, हें या स्थितीचें व्यक्त लक्षण. अर्थातच आतां या स्थितींत आनंदच आनंद असेल, सुखच सुख असेल यांत शंका नाही. परिसाच्या स्पर्शानें लोखंडाचें सोनें व्हावें तसें, स्वस्वरूपाशीं ऐक्य लाभल्यानंतर अनुभवास येणाऱ्या सहजावस्थेचा स्पर्श सर्व घटनांना, सर्व प्रसंगांना, आनंददायक करून सोडतो. दुःख आसक्तींत, संगान्त असतें, त्याचा लवलेशहि आतां उरलेला नसतो. संगत्याग हा सुखी होण्याचा सर्वोत्तम मार्ग.

देहबुद्धिचा निश्चयो ज्या ढळेना ।

तया ज्ञान कल्पांतकाळीं कळेना ॥

परब्रह्म तें मीपणें आकळेना ।

मनीं शून्य अज्ञान हें मावळेना ॥१९१॥

सर्व सुखाला कारणीभूत असणारा आत्मसाक्षात्काराचा मार्ग अनेक प्रकारांनीं विशद करूनहि त्यामार्गानें यशस्वी वाटचाल करणाऱ्यांची संख्या अत्यल्प कां? याचें उत्तर समर्थ या श्लोकांत देत आहेत.

वेदोपनिषदांपासून ते गाथा-दासबोधांपर्यंत बहुमोलाचें तत्त्वज्ञान सांगणारे आणि त्याचा मार्ग सुलभपणें दाखवून देणारे, अनुभवावर आधारलेले, शतावधि ग्रंथ उपलब्ध असतांना, दिसते ती विपन्नावस्था कां असावी ते समर्थ सांगत आहेत.

मनुष्य देहबुद्धीत गुंतून राहिला, देहाला मिळणारे सुख हेंच त्यानें आपलें साध्य ठरविलें, विषयोपभोग देणाऱ्या साधनांचा संग्रह म्हणजेच ऐश्वर्य असें तो मानूं लागला, यांतच त्याच्या सर्व अधःपाताचीं बीजे आहेत. मनुष्याचा देह आणि पशूचा देह यांत आकाराव्यतिरिक्त फारसें अंतर नाही. त्याला मिळालेलें मन, बुद्धि ही मात्र कोण्याहि जीवापेक्षां फार समर्थ आणि म्हणूनच श्रेष्ठ आहेत. देह आणि इंद्रियांपुरता विचार केला तर मात्र पशूच श्रेष्ठ ठरतील. गरुडाचे डोळे, कुत्र्याचें नाक, हरिणाचें कान यांचें जें सामर्थ्य आहे तें माणसाच्या डोळ्याला वा नाकाला नाही. हत्तीची शक्ति माणसाच्या हातापायांना नाही. सिंहाचें चापल्य आणि शौर्य निसर्गानें त्याला दिलेलें नाही. विकसित आणि समर्थ बुद्धीची देणगी लाभलेल्या माणसानें असा हा दुर्बल देह म्हणजेच मी असें समजून वागावें हें मोठें आश्चर्यजनक आहे. संतांना या गोष्टीचा खेद वाटतो आणि म्हणून ते निरनिराळ्या प्रकारांनी सत्यासंबंधींची वस्तुस्थिति माणसाला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतात.

देहबुद्धीत गुंतून, विषयोपभोगाविषयी आसक्त झालेला माणूस कितीहि विद्वान् असला, शोकडो ग्रंथांचें अध्ययन त्यानें केलेले असले, त्याचें व्याख्यान, कीर्तन, प्रवचन, प्रभावी आणि आकर्षक असलें, त्याची महंती मोठी असली, तरी त्याचें तत्त्वज्ञान हें फक्त शब्दज्ञान राहतें. कल्पच्या कल्प लोटले तरी अशा जीवाचा उद्धार होत नाही.

कल्पाचें कालमान हें फारच प्रचंड असें आहे. कृत, त्रेता, द्वापार आणि कलि हीं चार युगें एक सहस्रवेळां उलटली म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो. तेवढीच त्याची रात्र. ब्रह्मदेवाच्या या अहोरात्राला कल्प असें म्हणतात. मानवी कालगणनेप्रमाणें एका कल्पात आठ अब्ज चौसष्ट कोटि इतकीं वर्षे होतात. एका कल्पांत एक सृष्टी विकसित होऊन नष्ट होते. महाप्रलयानंतर नवीन कल्पांत पुन्हां सृष्टीचा आरंभ होतो. “**कल्पादौ विसृजाम्यहम्**” (भ. १।७) या गीतावचनांत हाच संदर्भ आहे.

तत्त्वज्ञानानुरूप आचार न घडल्यानें, माणसाला ‘पुनरपि जननं पुनरपि मरणं’ या न्यायानें, लक्षावधि योनींतून नानांप्रकारच्या आपत्तींनीं पीडिलेले जीवन जगत

भटकावें लागते. या दुःखाची भयानकता लक्षांतच येऊं नये म्हणून, आधुनिक बुद्धिवादानें अत्यंत प्राचीन अशा चार्वाकमताचा स्वीकार करून, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म यांना थोटांड ठरविलें. देहालाच आत्मा मानलें. देहबुद्धीचेंच तत्त्वज्ञान बनविलें. सूर्य उगवू नये म्हणून म्हातारीनें कोंबडा झांकावा त्यातलाच हा प्रकार आहे. या वादविवादांत खोल शिरण्याचें कारण नाही. नास्तिकांचें जें व्हायचें असेल तें होवो. आस्तिकांनीं तरी आपल्या हितासाठीं संतवचनें प्रमाण मानून, त्यांतील बोधाला अनुसरून आचरण ठेवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला पाहिजे. तशी आपली उत्कट इच्छा आहे म्हणून तर आपण समर्थ रामदासांसारख्या थोर महात्म्यांनीं केलेला मनोबोध विवरणासह ऐकत आहोंत. 'एकमेकां सहाय्य करू अवघे धरूं सुपंथ' हीच आपली येथें धारणा आहे. तेव्हां आपण तरी देहात्मवादाच्या भ्रांत तत्त्वज्ञानानें स्वतःची फसगत न होऊं देतां, संतांनीं दाखविलेल्या मार्गांनीं चालत राहिले पाहिजे.

संत महात्म्यांनीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे कीं 'मी देह' या भावनेत गुंतवून ठेवणारा अहंकारच सर्व अनर्थांचें मूळ आहे. यामुळेंच कामक्रोधादि विकारांना बळ चढतें, सद्गुण निर्जाव होतात, दुर्गुणांना माज येतो, आणि माणसाचा राक्षस बनतो आणि मग "आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।" (भ. १६।२०) अशी गीतेनें सांगितलेली पतित अवस्था भोगावी लागते. तसें होऊं नये म्हणून संत वेळींच सावध करतात कीं अहंकार सोडा.

देहबुद्धि, अहंकार, तज्जन्य मीपणा, हाच परब्रह्माच्या साक्षात्काराच्या मार्गातील सर्वांत मोठा अडथळा आहे. वास्तविक ब्रह्मसाक्षात्कार सहज असल्यानें, सोपा असावयास हवा. पण मीपणानें तो उगीचच अवघड होऊन बसला आहे. सहजसुलभ आरोग्य, माणसाच्या मिथ्या आहारविहारांनीं दुर्लभ झालें आहे, तसेंच हें आहे. जें जें हिताचें तें तें इंद्रियांना दुःखकारक वाटते आणि त्यामुळें सोपा परमार्थ अत्यंत अवघड होऊन राहतो.

अज्ञानानें धारण केलेला मी देह हा अहंकारच सर्व कांहीं अंधारून टाकतो. मी केवढा? माझा अहंकार तो किती? त्यानें परमार्थाचें विशालक्षेत्र बाधित होण्याचें कारण काय? असें वाटूं देऊं नये. डोळ्यांत वाढलेल्या लहानशा मोतीबिंदूनें सृष्टीच्या विशाल दर्शनापासून वंचित करावें तसेंच हें होतें. अहंकार माणसाला आंधळा करतो आणि आंधळ्याला पूर्णिमेच्या चंद्रप्रकाशानें उजळलेली रात्र आणि माथ्यान्हीच्या सूर्यप्रकाशानें तळपणारा दिवस सारखाच अंधारी असतो.

यासाठीं माणसानें सावध झालें पाहिजे. विषयोपभोगाची लालसा सोडली

पाहिजे. संयम वाढविला पाहिजे, निष्ठा टिकविली पाहिजे, म्हणजे देहबुद्धीचे दृढपाश शिथिल होत जातात. अहंकार नाहीसा होतो, मीपणा मावळतो आणि भगवंताच्या यथार्थ रूपाचा साक्षात्कार होतो. जीवन ज्ञानाच्या आल्हादक प्रकाशानें भरून जाते आणि तिन्ही लोकांना आनंदानें परिपूर्ण करण्याचें सामर्थ्य मनुष्याच्या ठिकाणीं येऊं शकते.

मना ना कळे ना ढळे रूप ज्याचें ।

दुजेवीण तें ध्यान सर्वोत्तमाचें ।।

तया खूप ते हीण दृष्टांत पाहें ।

तेथें संग निःसंग दोनी न साहे ।।१९२।।

जें जाणून घ्यावयाचें आहे तें परमेश्वराचें स्वरूप मनानें कळण्यासाराखें नाही. विशाल कल्पना करण्याचें सामर्थ्य असलेल्या मनाच्याहि शक्तीपलिकडचें तें आहे. मनानें जें जें कल्पवें तें तें त्या शुद्ध स्वरूपापेक्षां वेगळेंच असतें. तसेंच तें आपल्या शुद्ध स्वरूपापासून कधीं ढळतहि नाही. तें अव्यय, व्यापक, शाश्वत असेंच राहतें. नासदीय सूक्ताचा सिद्धान्तच समर्थ येथें सांगत आहेत.

मनाला कळत नाही, बुद्धीला गोचर होत नाही, म्हणून तें नाहीच असें मात्र म्हणू नये. तें शून्य आहे, तें अभाव आहे असें म्हणणें हा वदतोव्याघात आहे. अमुक असें म्हणून सांगतां येत नसलें, मनाच्या आवाक्यांत येत नसलें तरी परमात्मतत्त्व म्हणून कांहीं आहेच आणि त्याचा साक्षात्कारहि होऊं शकतो.

ध्यान हा त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग. मात्र हें ध्यान दुजेपणावीण, द्वैतावांचून, ध्याता म्हणून कुणी वेगळा न राहतां साधलें पाहिजे. विभक्त राहिल तर तो भक्त कसा? उपासना, प्रारब्ध आणि प्रयोजन यादृष्टीनें लौकिकांत कुणी कसाहि दिसो पण अंतरंगांत तो एकरूप झालेला असतो. त्यामुळे न करतां त्यांचे भजन होते, न धरतां त्याचे ध्यान टिकते. व्यवहारांत चालतां, बोलतां, वागतांनाहि त्याची समाधि भंग पावत नाही. ज्याच्यापेक्षां उंच कांहीं राहत नाही अशा साधनेच्या हिमाचलाचें हें सर्वोच्च शिखर आहे. "देव पहावया गेलो । देव होऊनि राहिलो ।" असें अद्वैत आता साकारलेलें असतें. थेंबानें सागरांत बुडी घ्यावी आणि सागराकार व्हावें तसें हें आहे. न पचलेलें अन्न जसें शल्य होतें तसा वेगळा राहणारा ध्याता असतो. एकपणा 'आपुलेनि भेदेविण' जाणावयाचा असतो. इतकेंच नव्हे तर तें ऐक्यहि विरघळून एकरस व्हावें लागते. वेगळेपणा, भेद हा सूक्ष्म स्वरूपांत सुद्धा असून चालत नाही.

गर्वाप्रमाणें नम्रताहि मीपणाचाच आविष्कार आहे. सौम्य आहे, सूक्ष्म आहे

इतकेंच. नम्रता हें गर्वावरचें औषधहि आहे पण तें औषध आहे, ती सहजता नव्हे. सहजावस्थेंत साधले तरच तें ध्यान, ध्यान आहे. आणि या अशा अद्वितीय ध्यानानेंच त्या सर्वोत्तमाचा, भगवान् रामचंद्राचा, परमेश्वराचा स्वरूप-साक्षात्कार होत असतो.

या स्वरूप-साक्षात्काराचें वर्णन होऊं शकत नाहीं. तो अनुभवाचाच विषय आहे. कोणत्याहि उपमेनें, दृष्टान्तानें, तुलनेनें वा रूपकानें या साक्षात्काराची यथार्थ कल्पना आणून देतां येत नाहीं. सर्व उपमा-दृष्टान्त तेथें थिटे ठरतात, उणें पडतात. द्वैत न सुटलेल्या साधकदशेंत कांहींतरी कल्पना यावी म्हणून शब्दांचा आणि उदाहरणांचा थोडासा उपयोग होत असला तरी पूर्ण कल्पना त्यामुळें केव्हांहि येऊं शकत नाहीं. कधीं कधीं तर उपमा-दृष्टान्तामुळें विचारांची दिशा भरकटूंहि शकते. कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत द्वैत स्वीकारल्यावांचून, द्वंद्व गृहीत धरल्यावाचून, भिन्न पार्श्वभूमीची कल्पना केल्यावाचून, मनुष्याला ज्ञान होऊं शकत नाहीं. छायाप्रकाशांचा कौशल्यानें उपयोग केला तरच चित्र साकारतें. आणि शुद्ध परमात्मतत्त्व तर सर्वद्वंद्वतीत, अद्वैत, केवळ असें आहे. त्यामुळे ते आहे आणि नाहीं याच्या पलीकडचें आहे. म्हणूनच अज्ञान आणि ज्ञान, अभक्ति आणि भक्ति, संग आणि निःसंग, भोग आणि त्याग, वाईट आणि चांगलें हीं वा अशीं कोणतींहि द्वंद्वें त्या परमात्मतत्त्वाला स्पर्श करूं शकत नाहीत.

एखादी गोष्ट टाकली म्हणतांनाहि तिच्या संबंधांत तीन अवस्था गृहीत धराव्या लागतात. आधीं जवळ नव्हती ती घेतली, घेतली ती क्षणभर तरी तशीच संभाळली आणि घेतली होती ती टाकून दिली. या त्या तीन अवस्था. तसेंच एक द्वैत, घेणारा आणि टाकणारा एक कोणीं तरी पुरुष, आणि घ्यावयाची-टाकावयाची एक कांहींतरी वस्तु असें असावे लागतें. स्थलकालातीत असलेल्या व्यापक, अखंड सत्तेत हे कांहींच संभवत नाहीं. म्हणून समर्थ 'तिथें संग निःसंग दोन्ही न साहे' असें म्हणतात. आणि असें असल्यामुळें "नको पडूं भोगी नको पडूं त्यागी" या वृत्तीनेंच राहावे लागतें. मात्र ही स्थिति साधनेच्या अंतिम दशेंतील आहे. प्राथमिक अवस्थेंत वा अपूर्ण स्थितींत तसें असावे म्हणणें योग्य नाहीं. तेथें 'परी संग सोडोनि सूखी असावे' हाच बाणा ठेवला पाहिजे.

नव्हे जाणता नेणता देवराणा ।

न ये वर्णितां वेदशास्त्रां पुराणां ।।

नव्हे दृश्य अदृश्य साक्षी तयाचा ।

श्रुती नेणती नेणती अंत त्याचा ।।१९३।।

देवराणा, थोरला देव, परमात्मतत्त्व हें कसें आहे तें समर्थ सांगत आहेत. मागच्या श्लोकांत ब्रह्माची द्वंद्वतीतता सुचविण्यासाठीं तेथें संग आणि निःसंग दोन्हीं राहत नाहीत असें थोड्या काव्यमय भाषेनें सांगितलें. येथें ज्ञान आणि अज्ञान, जाणणें आणि नेणणें या द्वंद्वांचा निरास विशेष रीतीनें केला आहे. परमेश्वर जाणताहि नाहीं आणि नेणताहि नाहीं. त्याला कांहीं दृश्य नाहीं, तो कधीं अदृश्य नाहीं किंवा कशाचा साक्षीहि नाहीं. ज्यांच्या सहाय्यानें जाणून घ्यावे ते वेद, तीं शास्त्रें, सर्वसामान्यांचेहि मनोरंजन करून बोध देतात अशीं पुराणें शब्दज्ञानाचें हें मूलस्रोत, तेच परमात्मतत्त्वाची यथार्थ ओळख करून देत नाहीत. वेदहि तेथें नेति नेति म्हणून हात टेकतात. परमात्मतत्त्व आहे ते असे आहे.

वर्णन मोठें गूढ आणि म्हणूनच घोटाळ्यांत टाकणारे आहे.

भूमिका नीट जाणून घेतली तर घोटाळा दूर होण्यास सहाय्य होईल.

परमेश्वर जाणताहि नाहीं आणि नेणताहि नाहीं असे म्हणणे हे न जाणें न नेणें अशा पामरपणाचें वाटतें. पण तसा अर्थ समजणें हें अधमपणाचें आहे. पामराच्या संबंधांत न जाणें न नेणे यांतील अर्थ श्लोकांतील शब्दांपेक्षां वेगळा भाव सुचविणारा आहे. ज्याला कांहीं कळते तो ज्ञानी, ज्याला कांहीं कळत नाहीं तो अज्ञानी, अज्ञानी प्रयत्नानें सुधारून ज्ञानी होऊं शकतो. पण ज्याला कळत तर नाहीं पण आपल्याला कळत नाहीं हेंहि ज्याला कळत नाहीं, तो पामर. त्याची सुधारणा कधीं होऊं शकत नाहीं.

परमेश्वराचें जाणणे नेणणे अर्थातच या स्वरूपांत नाहीं. झोंप लागलेली कळत नाहीं म्हणून न जाणता, कळत नसली तरी अनुभव असतो म्हणून न नेणता, खराच नेणता असता तर जागृत झाल्यानंतर तरी छान झोंप लागली होती, बरें वाटलें, म्हणून कोण सांगता?

आपण प्रतिदिनीं अनुभवतो ती झोपहि अशी गूढ आहे. आजचे प्रगत विज्ञानहि तिच्या संबंधीं निश्चयानें कांहीं सांगू शकत नाहीं. झोंपेसंबंधीचें वर्णन "असें असेल, असें असावे" अशा स्वरूपाचें संदिग्ध असेंच आहे. जणू "नेति नेति"चीच ती विज्ञानावृत्ति आहे. झोंप चांगली असेल तर बाकी सर्व सुखें सुखदायक आहेत. पण झोंप चांगली लागत नसेल तर लोभनीय विषयोपभोगादि तुच्छ ठरतात. म्हणूनच गाढ झोंप ही पुष्कळवेळां उदाहरण म्हणूनच ब्रह्मानंदासाठीं वापरली जाते.

मुक्यानें मिष्टान्न खाल्लें तर तें त्याला सांगून समजावितां येत नाहीं. त्यामुळें एका दृष्टीनें त्याची स्थिति न जाणता, न नेणता, अशीच आहे असें म्हणतां येईल. जें माहीत आहे तें सांगता आलें पाहिजे. या भूमिकेनें सांगता येत नसेल तर माहीत नाहीं असें गृहीत धरावे लागतें. या विचारानें मुका हा न जाणता ठरतो

आणि अनुभव घेतला असल्यामुळे न नेणता ठरतो.

परमात्मतत्त्व हें ज्ञातज्ञेयविहीन असल्याने जाणणें आणि न जाणणें दोन्ही तेंथें संभवत नाहीं. जाणण्यासाठीं जें जाणावयाचें तें एक आणि तें जाणणारा दुसरा असें द्वैत असावें लागतें. पण ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात त्याप्रमाणें **“जें कार्य ना कारण । ज्या दुजें ना एक पण । आपण्यां जें जाण । आपणचि ।।** (ज्ञाने. १५।७८) असें परमात्मतत्त्व असल्याने तेंथें जाणणें आणि नेणणे ही भाषा अपुरी असते, म्हणूनच व्यर्थ ठरते. एखाद्या प्रचंड निर्मनुष्य ओसाड किल्ल्यांत, एखादा धीट मनुष्य एकटाच गाढ झोंपलेला आहे अशी कल्पना करून त्याच्या स्थितीचें कसें वर्णन करतां येईल त्याचा विचार करावा. झोंपलेला तो माणूस जागा नसल्याने जाणता नाहीं आणि जिवंत असल्याने नेणता नाहीं. त्याला कुणी पाहणारा नसल्याने दृश्य नाही आणि तो खरोखरच असल्याने अदृश्य नाहीं. झोंपलेला असल्याने तो कोणाचा साक्षी नाहीं. परमात्मतत्त्व असें कांहींसे आहे.

दिसणे, जाणणे, पाहणे या कर्तृतंत्र क्रियांसाठीहि कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत दुसरी कांहीं उपाधि गृहीत धरावी लागते. तसें नसेल तर असले तरी त्याची जाणीव नसते. प्रकृति स्थितीतील रुधिराभिसरण, हृदयाचें स्पंदन, अन्नाचें पचन, अखंड चालू असते. पण बुद्धिपुरस्सर जाणून घेण्याचा प्रयत्न केल्याविना जाणवत नाहीं. जिवंत माणूस अनेक प्रकारच्या हालचाली करीत असतो. पण त्याच्या ठिकाणचा ‘मी’पणा अहंकारी माणसालाहि सतत जाणवत नाहीं. कोण म्हणून जेव्हां कुणी विचारिल किंवा कांहीं प्रतिष्ठा मिरवायची असेल तेव्हांच असलेला ‘मी’पणा जाणवेल आणि मग व्यक्तहि होईल. आहे पण जाणवत नाहीं या संदर्भात हें विचारांत घ्यावयाचें आहे. शेवटीं हे सर्व समजावून घेण्याकरितां वापरलेले दृष्टान्तच आहेत आणि कोणताहि दृष्टान्त परमात्मतत्त्वाच्या संदर्भात थिटाच ठरतो हे समर्थानीं मागच्या श्लोकांत सांगितलें आहे. शब्द पुरे पडत नाहीत आणि शब्दांचा उपयोग केला नाहीं तर चालत नाहीं अशी ही विचित्र स्थिति आहे. “वर्णन करून सांगण्यापलीकडचें” एवढेंच वर्णन करतां येतें, आणि त्यामुळे भव्य दिव्य गोष्ट समजून घेण्याच्या संदर्भात थोडें तरी मार्गदर्शन झाल्यासारखें वाटतें.

वसे हृदयीं देव तो कोण कैसा ।

पुसे आदरें साधकू प्रेष्ण ऐसा ।।

देहे टाकिता देव कोठें रहातो ।

परी मागुता ठाव कोठें पहातो ।।१९४।।

ईश्वर सर्व शब्दांच्या अतीत आहे, वेद त्याच्यापुढें नेति नेति म्हणतात- असें वर्णन ऐकल्यानंतर प्रामाणिक साधक भांबावला असणें स्वाभाविक आहे. तो साधक आहे, निष्ठावंत आहे. त्याला स्वतःची उन्नति-प्रगति साधावयाची आहे म्हणून तो गुरूला आदरानें विचारतो कीं स्वामी, ईश्वर हृदयांत राहतो म्हणतात- पण तो कोण आहे? कसा आहे? ते मला नीट समजावून सांगा. मनुष्य ज्यावेळीं देह सोडतो (मरण पावतो) तेव्हां हृदयांत राहणारा ईश्वर कुठें जातो? त्यानंतर तो राहण्यासाठीं कोणते स्थल शोधतो तें मला सांगा.

ईश्वरी तत्त्व अत्यंत गूढ असल्याने, मन-वाणीला अगम्य असल्याने त्या तत्त्वासंबंधीची शंका साधकदशेंत तरी पूर्णपणें नाहीशी होत नाहीं. वापरलेल्या शब्दांचा व्यावहारिक अर्थ गृहीत धरला तर प्रत्यक्षांत त्या दृष्टीनें केलेला शोध व्यर्थ ठरतो.

ईश्वर सर्वांच्या हृदयात राहतो हे प्रत्यक्ष गीतेनेंच सांगितलें आहे. हृदयाच्या क्ष-किरण परीक्षेंत तो आढळतो असें म्हणतां येत नाहीं. हृदयावरील शस्त्रक्रियेमध्येहि त्याचें अस्तित्व कोण्या तज्ञाच्या कधीं प्रत्ययास आलें नाहीं आणि या पुराव्यावर नास्तिक माणसें गीता अविश्वसनीय मानतात. शरीरामध्यें नानाप्रकारच्या स्त्रावांच्या गुठळ्या बनतात वा खडे होतात. मग त्यांचें स्वरूप क्ष-किरणांत दिसतें. शस्त्रकर्मांत त्या गांठी, ते खडे, हाताला लागतात. हृदयांत राहणाऱ्या ईश्वराचे स्वरूप हें असें आहे असे समजणें अडाणीपणाचें आहे, येथें जो विचारणारा आहे तो नास्तिक नाहीं, अर्थातच अडाणी नाहीं तो समजून घेण्याच्या दृष्टीनें, आदरानें विचारीत आहे. अनुभवी साक्षात्कारी सिद्ध या प्रश्नाचें उत्तर देत आहेत.

वसे हृदयीं देव तो जाण ऐसा ।

नभाचे परी व्यापकू जाण तैसा ।।

सदा संचला येत ना जात काहीं ।

तयावीण कोठें रिता ठाव नाहीं ।।१९५।।

सूक्ष्माविषयीचीं उत्तरे शब्दांत आलीं तरी अर्थावर पूर्ण प्रकाश टाकू शकत नाहीत. सूर्याचे किरण पृथ्वीवर येतात. सूर्याची उष्णता आपणांस मिळते. सूर्य कोट्यवधि मैल दूर अंतरावर आहे. प्रकाश आणि उष्णता आपणापर्यंत पोचविणारे माध्यम कोणते? नभोवाणी केंद्रातून प्रसारित केलेले संगीत दूरदूरच्या नभोवाणी यंत्रांतून आपल्या मापानें तरी एकाचवेळीं ऐकू येतें. त्याचें तरी माध्यम काय? इथर नांवाचें कांहींतरी तत्त्व माध्यम म्हणून उपयोगी पडतें असें शास्त्रज्ञ सांगतात. हें इथर तत्त्व काय आहे? कसें आहे? याचें उत्तर कांहीं समाधानकारकरित्या देतां येत नाहीं. गृहीत तर धरावे लागते, प्रत्ययकारी वर्णन तर करतां येत नाहीं, अशी

स्थिति वेदान्ततत्त्वज्ञानाच्या मानानें जड असलेल्या विज्ञानांतहि होते. भूमितीची आकृति रेखाटतांना अगदी बारीक काढलेला बिंदूहि बिंदूच्या व्याख्येप्रमाणें असत नाही. जेवढे समजून घेणें, जेवढे करतां येणें, शक्य आहे तेवढेंच मान्य करून पुढील व्यवहार करावे लागतात. तत्त्वज्ञान जाणून घेऊन उपासना करणाऱ्या साधकांनीहि हें लक्षांत ठेवून वागलें पाहिजे.

देव हृदयांत राहतो हें गीतेनें सांगितलें आहेच. नारायणोपनिषदानें या वस्तुस्थितीचे वर्णन विस्तृतपणें केलेलें आहे. पण हें ईश्वराचें हृदयांत राहणें, तिजोरींत रत्न असावें तसें नाही. रत्न ही फार संकुचित, अतिशय मर्यादित, अशी वस्तु आहे. त्यामुळें प्रत्येक तिजोरींत रत्न असत नाही; असूं शकत नाही. ईश्वर मात्र सर्व भूतांच्या हृदयांत राहतो. ईश्वर व्यापक आहे. आकाशासारखें त्याचें स्वरूप आहे.

घट आणि घटाच्या आंत असलेलें आकाश यांच्या उदाहरणानें हृदयस्थ ईश्वराची कांहींशीं समजूत करून देतां येईल. आकाश घटांत राहतें, प्रत्येक घटांत राहतें. आणि तरी ते व्यापक आहे. आंत आकाश नसेल तर घटाला घटपणच येणार नाही. आणि तरी घट निर्माण करतांना आकाश कुटून तरी आणून आंत भरावे लागत नाही. दुचाकीच्या रबरी नळीत वारा भरावा लागतो तसे घटांसाठीं कांहीं करावे लागत नाही. घट फुटला तर त्यांतील आकाश कोठे निघून जाते, असेहि होत नाही. या आकाशासारखेच ईश्वरी तत्त्व आहे असें जाणावें, असें समर्थ म्हणतात. त्यामुळे देह पडल्यानंतर ईश्वर कोठें जातो हा प्रश्न उद्भवत नाही. घट फुटल्यानंतर आकाश कोठे जाते कां? आकाशाप्रमाणेंच ईश्वर सदा सगळीकडे भरलेलाच आहे. तो कोठे जात नाही. कोटून येत नाही. तो नाही अशी रिकामी जागाहि कोठें नाही. त्यामुळें बदली झालेल्या माणसाप्रमाणें, राहण्यासाठीं, नवीन ठिकाणीं जागा मिळविण्याकरितां त्याला धडपडहि करावी लागत नाही.

नभीं वावरे जो अणूरेणु कांहीं ।

रिता ठाव हा राघवेंवीण नाही ।।

तया पाहतां पाहतां तें चि जालें ।

तेथें लक्ष आलक्ष सर्वें बुडालें ।।१९६।।

ईश्वर आकाशासारखा व्यापक असल्यानें तो अमुक ठिकाणीं नाही असें म्हणणें संभवतच नाही. सूक्ष्मातिसूक्ष्म कणहि त्याच्या अस्तित्वानें भरलेले आहेत. खोलीमधील उन्हाच्या कवडशांत दिसणारें जे बारीक बारीक रजःकण त्यातहि परमात्मा राहतो. प्रत्येक स्थूलसूक्ष्म वस्तुमात्राच्या आंतबाहेर ईश्वर ओतप्रोत भरला आहे असे नारायणोपनिषदानें स्पष्टच सांगितले आहे. तेव्हां साधकाला ईश्वर

शोधण्यासाठीं कोठें जावें हा प्रश्न कधीं पडण्याचें कारणच नाही.

योग्य मार्गानें साधना करित रहावे, उपासनेवर निष्ठा ठेवावी, मग ईश्वरप्राप्ती निश्चित आहे असा विश्वास ठेवावा. पाण्यानें थांबून आपलें डबके करून घेऊं नये; वहात राहावें, त्याला समुद्र भेटतोच. समुद्र भेटतो एवढेंच नाही तर तें पाणीच समुद्ररूप होते. ईश्वरदर्शनाची ओढ असलेल्या साधकाचेंहि तसेंच होते. “गोडपणें जैसा गुळ । तैसा देव झाला सकळ ॥” असे घडते. “**ब्रह्माविद् ब्रह्मैव भवति ।**” हा सिद्धान्त उपनिषदांनी सांगितलाच आहे.

आणि असें एकरूप झाल्यामुळे साधना म्हणून, उपासना म्हणून कांहीं उरतच नाही. लक्ष आणि अलक्ष सगळेंच बुडून जातें, असें समर्थ म्हणतात ते यासाठींच.

परमेश्वर सर्वत्र असल्यानें कोणत्याहि काळी, कोणत्याहि परिस्थितींत, साधनेला आरंभ होऊ शकतो. साधकाची योग्यता कोणतीहि, कशीहि, असली तरी चालते. प्रश्न आहे तो केवळ योग्य साधना निवडण्याचा, प्रामाणिक निष्ठेचा आणि सातत्याचा. पाहतां पाहतां ही द्विरुक्ति यासाठींच आलेली आहे.

नभासारिखें रूप या राघवाचें ।

मनीं चिंतितां मूळ तूटे भवाचें ।।

तया पाहतां देहबुद्धी उरेना ।

सदा सर्वदा आर्त पोटीं पुरेना ।।१९७।।

लोककल्याणाची तळमळ असलेल्या, साक्षात्कारी संतांच्या ठिकाणीं अद्वैताचे श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान आणि उपासनेवरील निष्ठा, सारख्याच प्रभावाने प्रगट होत असते आणि हेच स्वाभाविक आहे. यामुळें कोणाला आश्चर्य वाटत असेल तर तो त्याच्या अपूर्णतेचा आणि दुराग्रहाचा परिणाम समजावा. या श्लोकांतील शब्दरचना आणि बोध लक्षांत घेतला म्हणजे हें पटेल.

परमात्मतत्त्वाला समर्थ राघव, रामचंद्र या नावाने संबोधितात. ही त्यांची स्वतःच्या उपासनेवरील निष्ठा आहे. पण लगेच ते त्या राघवाचे रूप आकाशासारखें आहे हें सांगण्यास विसरत नाहीत. अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा प्रभावी स्वीकार यांतून स्पष्ट होतो. नभासारखें, आकाशासारखे म्हणण्याने व्यापकता, निर्गुणनिराकारता, अलिप्तता, अनंतता सुचविली जाते. परमात्मतत्त्व असेंच आहे, आकाश निळें दिसतें. रामाचें सगुण रूपहि मेघनीळ आहे. त्याहि दृष्टीनें “नभासारिखें रूप या राघवाचें” म्हणणें शोभणारेंच आहे.

आकाशाची उपमा देण्यांत आणखी एक विशेष औचित्य आहे, आणि दुसऱ्या ओळीतील ‘मनीं चिंतिता’ या पदाशीं त्यांची सांगड घालण्यानें सर्व

थरांतील विविध प्रकारच्या साधकांची मोठी सोय होणारी आहे.

आपण घरांत राहतो आणि खाद्यपेयासाठी भांड्यांचा उपयोग करतो. ही घरे शोभिवंत राजमंदिरापासून अगदी साध्या केंबळाच्या झोपडीपर्यंत कशीहि असू शकतात. भांडीपात्रे ही सोन्यापासून मातीपर्यंत कशाचीहि घडविली जातात. त्यांचे आकार आणि आकृति, सोयीप्रमाणे वा शक्यतेप्रमाणे, भिन्न भिन्न असतात. पण उपयोग एकच असतो आणि लाभहि एकाच प्रकारचा होतो. यांत अंतर पडते असे कोणाला वाटत असेल तर तो आभास असतो, तें वास्तव नसतें. याचें कारण असें कीं घरांतील आणि भांड्यांतील आकाश हेंच खरें कार्यकारी तत्त्व आहे आणि तें सर्वत्र सारखेंच असते. भेद वाटतो तो निमित्त होणाऱ्या बाह्य साधनांमुळे.

उपास्य आणि उपासना यांचा परमात्मतत्त्वाशी असलेला संबंध हा आकाश आणि घरभांडी यांच्यासारखाच आहे. मन हे तेथें घर आणि भांडी यांना लागणाऱ्या साहित्यासारखें उपयोगी पडते.

परमेश्वर आकाशासारखा असल्याने आपल्या मनाच्या धारणेप्रमाणे पाहिजे त्या रूपगुणांत त्याचें चिंतन करता येतें आणि स्वतःचें कल्याण साधतां येतें. **“यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥”** (भ. ७।२१) अशी सवड गीतेनें ठेवली आहे. ब्रह्मसूत्रहि **“विवक्षित गुणोपपत्तेश्च”** असे म्हणते. (ब्रह्म १-२-२)

या जन्मांतील वा अनेक पूर्वजन्मांतील संस्कारामुळे माणसाची प्रकृति, प्रवृत्ति निरनिराळ्या प्रकारची झालेली असते. परिस्थिति ही सगळ्यांची सारखी नसते. त्यामुळे योग्यता आणि आवड यांतहि विविधता असते. त्या सगळ्यांची सोय व्हावी लागते. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन अत्यंत उदार असलेल्या भारतीय तत्त्वज्ञानानें उपासनेचा दुराग्रह कधीं धरला नाही.

परमेश्वराची उपासना कोणत्याहि रूपांत प्रामाणिक निष्ठेनें आणि सातत्यानें केली कीं भवाचें म्हणजे संसाराचें मूळ जी वासना वा जें अज्ञान तें नष्ट होते. अर्थात् हें एकदम घडत नाही. क्रमाक्रमानेंच हें घडावयाचें असतें. योग्य तो काल गेला कीं निष्ठेची उपासना साक्षात्काराला येते, भगवंत आपल्या भक्ताला दर्शन देतो. हें दर्शन घडलें कीं देहबुद्धि सुटून जाते, मीपणा संपतो, अहंकार मावळतो, भक्त भगवंताशी ऐक्य अनुभवतो.

यानंतरची अवस्था मात्र अद्भुत असते. देहबुद्धि सुटली, अहंकार मावळला, तरी भक्ताचा देह काहीं संपलेला नसतो, आणि देह आहे तोंवर साधना सोडूं नये असें शास्त्र आहे. मोठीं माणसें यासाठीं फार सावध असतात. त्यांच्या अंतःकरणांतील भगवद्दर्शनाची ओढ कधीं उणावत नाही. आपण आतां पोचलो हा अहंकार ते

कधीं बाळगीत नाहीत, आणि म्हणून भगवद्दर्शनाची आर्तता त्यांच्या हृदयांत सदैव उत्कटतेने राहत असते. प्रत्यक्ष मीलनापेक्षां खऱ्या प्रेमिकाला विरहांत असणारी मीलनाची ओढ अधिक आकर्षक वाटते असें म्हणतात. भक्ताची स्थिति अशीच असते.

नभें व्यापिले सर्व सृष्टीस आहे ।

रघुनायेका ऊपमा ते न साहे ॥

दुजेवीण जो तो चि तो हा स्वभावे ।

तया व्यापकू व्यर्थ कैसें म्हणावे ॥१९८॥

मागच्या श्लोकांत “नभासारिखें रूप या राघवाचें” असें म्हटलें; पण ती पूर्णोपमा नाही हे लक्षांत येण्यासाठीं समर्थ या श्लोकामध्ये रामचंद्राला आकाशाची उपमा देणें योग्य नाही असें आवर्जून सांगत आहेत. तत्त्वज्ञानाचा कांटेकोरपणा संभाळण्यासाठीं हें आवश्यकच आहे.

समर्थ म्हणतात, आकाशानें सर्व सृष्टीस व्यापिले असल्यामुळे ते व्यापक आहे असें म्हणतां येते. सृष्टी वेगळी, आकाश वेगळे असें द्वैत असल्याने सृष्टी व्याप, आकाश व्यापक हा संबंध सांगतां येतो. लक्षांत घेतां येतो. पण परमेश्वर हा एकमेवाद्वितीय आहे. स्वगत, सजातीय, विजातीय भेदरहित आहे. आंत बाहेर सगळीकडे भरून राहिलेला असा एकटा एक आहे. आंत बाहेर म्हणणेंहि त्याच्या अखंड एकतेत न बसणारें आहे. त्याला व्यापक ठरविण्यासाठीं त्यानें व्यापावे असें दुसरें काहीं नाहीच. अशा स्वभावतः एकी-एक असलेल्या केवलतेस व्यापक म्हणणें व्यर्थ आहे.

अती जीर्ण विस्तीर्ण तें रूप आहे ।

तेथें तर्कसंपर्क तो ही न साहे ॥

अती गूढ तें दृश्य तत्काळ सोपें ।

दुजेवीण जे खूण स्वामीप्रतापें ॥१९९॥

या श्लोकांत पुन्हां परमेश्वराच्या शुद्ध स्वरूपाची ओळख पटविण्याचा प्रयत्न आहे. परमेश्वरी तत्त्वाचा परिचय अनादि, अनंत या शब्दांनीं करून देण्याची पद्धति आहे. जीर्ण आणि विस्तीर्ण असे शब्द वापरून समर्थानीं तोंच भाव लौकिक भाषेत सांगितला आहे. जीर्ण म्हणजे जुना, प्राचीन. पुराण शब्द त्याच अर्थाचा आहे. गीतेने तो वापरला आहे.

परमेश्वर अतिजीर्ण, अतिपुराण आहे. किती प्राचीन आहे तें सांगतां येत नाही

म्हणून अति म्हटले. त्याच्या आधी कोणी असेल तर तो केंव्हापासून आहे हे सांगता येईल. पण “अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनं” आतां किती प्राचीन ते कोण सांगणार? बालकाला आपल्या आईचे वय कसे कळणार? परमेश्वर असा अनादि, जीर्ण असल्याने त्याच्याविषयी कोणताहि विचार करणे, हे कांहीं गृहीत कृत्यावर आधारलेली कल्पना या स्वरूपाचे राहते. तसेच परमेश्वर अतिविस्तीर्ण आहे, अनंत आहे.

विश्वांतील तारकांची अंतरे सांगतांना चार प्रकाशवर्षे, लाख प्रकाशवर्षे, अब्जावधि प्रकाशवर्षे असे शास्त्रीय भाषेत सांगितले जाते. अशीं अनंत विश्वे, अनंत कोटी ब्रह्मांडे, परमेश्वराच्या रोमरंध्रांत आहेत असे वर्णन आपल्या प्राचीन ग्रंथांतून आढळते. आता ही विस्तीर्णता किती विशाल आहे ते कल्पनेतहि समाविष्ट होऊ शकणार नाही. मुळांतच अप्रतिष्ठ असलेल्या तर्काने आतां येथे संपर्क कसा साधावयाचा?

म्हणूनच परमेश्वराचे रूप अतिगूढ, अगम्य, ध्यानांत न येणारे, आकळण्यास अशक्य असे म्हटले जाते व ते खरेच आहे.

हे असें एकले कीं साधक निराश होण्याची शक्यता आहे, तसें होऊं नये ही चिंता संत वाहतात.

परमेश्वराच्या अनादि अनंततेचे वर्णन भेडसाविण्यासाठीं केलेले नाही; ती वस्तुस्थिति आहे आणि साधकाने हे भय काय म्हणून बाळगावे. थेंबाने सागराचे भय बाळगण्याचे कारण नसते. समुद्र केवढाहि असो, कितीहि दूर असो, योग्यतेनें कितीहि मोठा असो, त्यामानाने पाण्याचा थेंबुटा कितीहि क्षुद्र असो, सागराशीं एकरूप होणे थेंबाला अशक्य नाही. नदीच्या आश्रयाने त्याने वाहत रहावे इतकेच करावे.

परमेश्वरी तत्त्व अतिगूढ असले तरी ते तत्काल दृश्य आणि सोपे होते असे समर्थ म्हणतात-कारण मुळांत देव आणि भक्त एकमेकांपेक्षा निराळे नाहीत. नवीन कांहीं मिळवावयाचे आहे. अज्ञानाने, अडाणीपणाने, समक्ष पाहत असतांनाहि ही ओळख पटत नाही. यामुळेच सर्व घोटाळा होतो वा अवघड वाटते.

नागर-सभ्यतेचा कांहींच परिचय नसलेल्या दूर गिरिकंदरांत राहणाऱ्या एका गिरिजनाला मृगयेसाठीं आलेल्या एका श्रीमंताचा विसरून राहिलेला एक मोठा आरसा सापडला. त्याने त्यांत स्वतःचे प्रतिबिंब पाहिले. त्याला वाटले-आपल्याला हा कोणीतरी समर्थ प्रतिस्पर्धी उभा राहिला आहे. तो अहोरात्र त्या आरशाभोंवती राखण करू लागला. असे कांहीं दिवस गेले. त्या गिरिजनाची बायको त्याला शोधीत आली. तेव्हा “येथे तुला धोका आहे परत जा” असे त्याने दटावून सांगितले. बायकोला तर भितीदायक कांहीं दिसत नव्हते. तेव्हा तिला संशय

आला आणि तिनें दुरून पाळत ठेवली. नवरा कांहीं कारणाने आरशापासून दूर जातांच बायको तेथे आली. तिने आरशांत पाहिले आणि स्वतःच्याच प्रतिबिंबाला पाहून ती संतापून म्हणाली- असं काय? या सटवीच्या नादीं लागून येथे घुटमळतात आणि मला खोटे भय दाखवितात. नवराबायकोची चांगलीच जुंपली. ते भांडण केव्हां मिटले माहीत नाहीं.

आपले तसेच होत नाहीं काय? “सर्व खलु इदं ब्रह्म” दिसते, भासते, कल्पनेत आकारते ते, अंगोपांगासहित विश्व, ब्रह्मच आहे, ‘नेह नानास्ति किंचन’ दुसरे कांहींहि नाहीं. विविधता मानणे, द्वैत मानणे, याला कांहींहि आधार नाही असे वेदशास्त्र कंठरवाने सांगत असताना, आपला विश्वास या आप्तवाक्यावर बसत नाही. सर्व विश्वच ब्रह्म असल्याने, विश्वाचा एक घटक जो मी, तोहि, ब्रह्मच आहे. ‘अहं ब्रह्मास्मि’ हे नुसते पटतहि नाहीं, प्रत्ययास येणे तर दूर राहिले. तीव्र जिज्ञासा जागृत झाली आणि भाग्य उदयास आले तर सद्गुरु भेटतो, आणि कृपावंत होऊन सांगतो, असा बावरलास कां? तूच ब्रह्म आहेस- ‘तत्त्वमसि’ साक्षात्कारी गुरु आणि अधिकारसंपन्न शिष्य अशी जोडी मिळाल्यास तत्त्वमसि या एका महावाक्यानेच ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. आधीं ‘अहं ब्रह्मास्मि’ हे कळते आणि मग ‘सर्व खलु इदं ब्रह्म’ प्रत्ययास येते. हा लाभ गुरुकृपेचा आहे. म्हणून समर्थ “दुजेविण जे खूप स्वामीप्रतापे” असे म्हणतात. आपल्या शास्त्रांतून सद्गुरुचा अपार महिमा गायिला आहे तो यासाठीच.

मनुष्य बुद्धिमान् खरा. तरी मार्गदर्शनावांचून त्याची कोणत्याहि क्षेत्रांत प्रगति होणे कठीण आहे. जवळजवळ अशक्य आहे. सद्गुरु जसा ज्याचा अधिकार असेल तसा त्याला मार्ग दाखवितात. आणि त्यामुळे वाटचाल सोपी होते. मात्र हे चालू लागल्यावर लक्षांत येते. त्याआधीं उमजत नाहीं. सद्गुरु आपल्या शिष्याच्या कल्याणासाठीं नानाप्रकारे प्रयत्न करित असतात. सगळ्यांची सोय व्हावी, सगळ्यांना साधावे, या हेतूने नाना साधने स्वीकारीत असतात. वैद्याच्या अंगी एकहि रोग नसला तरी त्याचा औषधीसंग्रह मोठा असतो. श्रीतुकोबारायांचा एक अभंग मोठा गंमतीचा आहे. साधक-शिष्याच्या कल्याणासाठीं सद्गुरु किती प्रयत्नशील असतात, त्याकरितां किती नानाप्रकारचे उद्योग करतात, ते त्यावरून लक्षांत येईल. तुकाराममहाराज म्हणतात -

सांठविले वाण । पैस घातले दुकान ।

जे ज्या पाहिजे जे काळीं । आहे सिद्धचि जवळीं ।

निवडिले साचे । उत्तममध्यमकनिष्ठांचे ।

तुका बैसला दुकानीं । दावी मोला ऐसी वाणी ।।

सद्गुरु जणूं परमार्थीचें चांगल्या अर्थीनें व्यापारी आहेत. त्यांच्या दुकानांतील प्रत्येक माल चोख आहे. भाव अगदीं योग्य आहेत. प्रामाणिक गिऱ्हाईकानें आपल्याला परवडतील त्या वस्तू घ्याव्यात आणि संतुष्ट व्हावें. व्यापारी पुष्कळदां ग्राहकाला या वस्तूपेक्षां ही वस्तू घ्या असेंहि सांगत असतो. दोन्ही वस्तू त्याच्याच दुकानांतील आणि विक्रीकरतां असतात. ग्राहकाची रुचि आणि शक्ति पाहून तो आपल्या मालाची प्रशंसा करित असतो. परमार्थमार्गामध्ये सद्गुरु थोड्या निराळ्या भूमिकेनें हेंच करित असतात.

आई आपल्या सगळ्या मुलांची सोय पाहते. कुटुंबांतील प्रौढ कर्ता पुरुष आपल्या परिवारांतील सर्व लहान-थोरांची चिंता दक्षतेनें वाहतो. तीच भूमिका सद्गुरूची असते. संतत्वामुळे त्यांच्या अंतःकरणांतील वात्सल्य आणि वृत्तींतील निःस्पृहता कोणत्याहि लौकिक नातेसंबंधापेक्षां कितीतरी पटीनें अधिक उज्वल असते आणि त्यामुळे सर्व प्रकारच्या द्वैताचा परिहार होऊन जीवदर्शनातील साधक सिद्ध होतो. आणि शिवाशीं एकतेचा परमानंद अनुभवितो. हे स्वामीच्या, सद्गुरूच्या प्रसादानें होतें, म्हणून आपल्या परंपरेमध्ये ईश्वरापेक्षांही सद्गुरूंचा मान मोठा आहे.

कळे आकळे रूप तें ज्ञान होतां।

तेथें आटली सर्वसाक्षी अवस्था ।।

मना उन्मनीं शब्द कुंठीत राहे ।

तो गे तो चि तो राम सर्वत्र पाहे ।।२००।।

साक्षात्काराच्या परमोच्च अवस्थेतला अनुभव समर्थ येथें अतिशय हळुवारपणें शब्दबद्ध करित आहेत. शिष्याशीं बोलतां बोलतां ते जणूं कांही काळ स्वतःच भावसमाधीत निमग्न झाले आहेत असें वाटतें. शब्द मोजकेच आहेत. अर्थ विलक्षण कोमल आहे. विवरणाचा कठोर स्पर्श येथें सहन होणार नाही.

आतांपर्यंत ईश्वर, समर्थांचा राम, भक्तांचा भगवंत, वर्णनाचा विषय होता, बोधाचा भाग होता आणि म्हणून त्याचा परिचय करून देतांना तो सर्वसमर्थ असला तरी अनादि, अनंत आहे, आकाशाची उपमाहि देतां येणार नाहीं असा विशाल आहे, आकाशाप्रमाणेंच निर्लेप आहे, शरीर आणि इंद्रियें तर काय पण मन आणि बुद्धीहि त्याच्यापर्यंत जाऊन पोंचू शकत नाहीत, तो निर्विकल्प, अनिर्वाच्य, अगम्य असा आहे, असें नाना प्रकारांनीं, विरोधाभासाचें अवगुंठन घेतलेल्या गहनगूढ शब्दांनीं सांगितलें गेलें होतें. पण आता ही स्थिति उरलेली नाही. आतां हें वर्णन नाही, अनुभवाचें वर्णनहि नाही, आतां हा प्रत्यक्ष अनुभवच आहे. ज्ञान आतां श्रवण-मनन-निदिध्यासन यांच्या पायऱ्या ओलांडून आचरणांत

मुरलें होतें. तेंच ज्ञाता आणि ज्ञेयाचा संबंध सोडून आपल्या शुद्ध, निखळ, स्वरूपांत साकारत आहे आणि म्हणून समर्थ म्हणतात-ज्ञान होतांच ते रामरूप परमात्मतत्त्व कळलें आणि आकळलेंहि, सांपडलें आणि उचललेंहि, खाल्लें आणि पचलेंहि.

सूर्योदय होतो, प्रकाश पडतो आणि अंधार जातो असें म्हणणें केवळ वाचारंभण आहे. एकामागून एक, एकानंतर एक येणारा असा तो प्रत्यय नाही. सूर्योदय या घटनेंत तें सर्व एकसमयावच्छेदेच घडतें. ज्ञान होण्याचें तसेंच आहे. कळे, आकळे याचा उल्लेख चरणाच्या आरंभीं येणें हें यादृष्टीनें मार्मिकपणाचें वाटतें. ज्ञानाच्या उच्च स्थितींत, भगवंताचें दर्शन होतांच, अहंकार मावळतो; सर्व प्रकारचें द्वैत पूर्णपणें संपते. अर्थातच मग साक्षी ही अवस्थाहि मावळून जाते. **तैसें माझां साक्षात्कारीं । सरे अहंकाराची बारी । अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाय ।। मग मी तो हें आघवें । एक मीचि आशी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ।।** (ज्ञाने. ११।६९४, ९५) देवभक्त एकरूप झाले आहेत. मीलन घडलें आहे. आतां कोणताहि समारंभ राहिलेला नाही. “दुल्हा दुल्हन मिल गये फिकी परी बारात ।”

आतां वाजंत्री नाहीत, अक्षता नाहीत, आल्यागेल्यांचें स्वागत नाही, त्यांनी केलेलें कौतुक नाही, आहेर झाले आहेत, जेवणावळ उरकली आहे, वऱ्हाडी केव्हांच परतले आहेत, एरव्हीं बहिश्चर प्राण वाटणाऱ्या आणि उल्हास देणाऱ्या मित्रमैत्रिणीहि आतां नकोत अशी स्थिति होते. तसेंच एरव्हीं श्रेष्ठ मानल्या गेलेल्या साक्षी अवस्थेचें होतें. साक्षी कशाचा तरी साक्षी असतो. द्वैत पूर्णपणें मावळल्यानंतर हें कशाचें तरी, कांहींतरी, कुटून आणायचें?

साक्षी अवस्था मावळते एवढेंच नव्हे, तर तिच्याहि पलीकडची तुरीय मानली जाणारी उन्मनी अवस्थाहि विरघळून जाते. ममत्व संपलें, अहंकार मावळला, दृश्य-द्रष्टा हें द्वंद्वहि उरलें नाही. केवळ संवित् प्रगटून सर्वत्र प्रकाशिले आणि त्यानंतरहि थोर योगी “**मनोन्मनी सा मयि संविधतां**” असें म्हणतात. उन्मनी अवस्थेतील सिद्ध, साधकाला मार्गदर्शन करण्याच्या दृष्टीनें फारसा उपयोगी पडत नाही. जनकल्याणासाठीं जे अवतार घेऊन येतात त्यांना लोकामध्ये अलौकिक होऊन चालत नाही, याहि दृष्टीनें उन्मनी संपावी लागते. सर्वातिश्रेष्ठ उन्मनी हीहि आतां येथें कुंठित झाली आहे, आतां जी अवस्था अनुभविली जात आहे, त्या अवस्थेला उन्मनी हा शब्द लावतां येणार नाही.

सर्वव्यापक भगवंतानें प्रगट होऊन अनन्य भक्ताला घट्ट आलिगन दिलें आहे. या स्थितीचें वर्णन करण्यासाठीं दुसरें उदाहरण नाही, शब्द तर नाहीतच

नाहींत. कल्पना यावी म्हणून सांगण्यासारखा एकच प्रसंग आहे. फार वर्षांच्या विरहातुर उत्कंठेनंतर आतां श्रीकृष्ण नक्की भेटणार या विश्वासानें गोकुळचें विरहार्त गोपजन सूर्यग्रहणाच्या निमित्तानें कुरुक्षेत्रावर आले आहेत. गोपगोपी नंद-यशोदा यांसह त्या समुदायांत राधाहि आहे. सर्व मंगल, मांगल्यासाठीं जिच्या आश्रयाला आलें होते, तमाचा आणि मोहाचा स्पर्शाहि जिला कधीं झाला नव्हता, जिच्या ठिकाणीं भावभक्तीने परिसीमा गाठली होती, जी भक्तीच्या पावन मधुर भागीरथीची गंगोत्री म्हणून ओळखली जात होती, जिच्या उज्वल प्रेमाचा महिमा विरक्तांचे मुगुटमणि असलेले संतहि गातात, ती राधा श्रीकृष्णाला भेटली, चिच्छक्ति ब्रह्माला भेटली.

श्रीहरिचीं जी चिन्मय छाया । मिठी देत तिज दृढ यदुराया ।

शुभमीलन नच भेद कळावा । कवण राधिका कवण हरी वा ॥

भावसमाधीत समर्थहि याच अवस्थेंत पोंचले आहेत. कटाक्षानें दूर ठेवलेल्या वल्लभा-भावानें जणूं त्यांनाहि नकळत वेढून घेतलें आणि परमार्थतत्त्वाला बिलगलेले समर्थ उत्स्फूर्तपणें बोलून गेले – “तो गे तो चि तो राम सर्वत्र पाहे”! ‘गे’ या संबोधनांतून हें लक्षित होतें.

कदा वोळखीमाजि दूजें दिसेना ।

मनीं मानसीं द्वैत कांही वसेना ॥

बहूतां दिसां आपुली भेटि जाली ।

विदेहीपणें सर्व काया निवाली ॥ २०१ ॥

विसरलेलें आठवतें, हरवलेलें सांपडतें, वेड्याचें वेड नाहीसें होऊन तो प्रकृतीवर येतो, शहाणा होतो. यांत ज्याला कधींच अस्तित्व नव्हते असें नवें कांहीं जन्माला आलें असें म्हणतां येत नाही, पूर्वी जें होतें, जें कांहीं कारणानें लुप्त झालें होतें, तेंच आतां पुन्हा प्रगट झाले.

ब्रह्मज्ञानाचें स्वरूप असेंच आहे, मुळांत द्वैत नाही, द्वैताची अवस्था कल्पित आहे. तिच्यामुळेंच दुरावल्यासारखें वाटतें. मधली कल्पित स्थिति नाहीशी होऊन ओळख पटली कीं कोणत्याहि स्वरूपांत वेगळेपणा, भिन्नता उरत नाही. अंतःकरणांतून द्वैताचा पूर्ण निरास होतो. ईश्वरी तत्त्व अंतःकरणांत ठसतें, आणि मग ‘यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः’ अशी स्थिति होते. “ज्या ज्या ठिकाणीं मन जाय माझे । त्या त्या ठिकाणीं निजरूप तुझें ॥” असे जें प्रसिद्ध वचन आहे त्याप्रमाणेंच सर्वथैव स्थिति असते.

ही जी ओळख पटली आहे, ही जी भेट झाली आहे, ती आपली म्हणजे

स्वस्वरूपाचीच आहे. पण मध्यंतरी अज्ञानदशेंत गेलेला काळ बराच मोठा होता. तो कांही जन्मांचाहि असेल किंवा कल्पकोटींचाहि असेल अशी कांहीं ओळख पटावी अशी इच्छा उत्पन्न होणेंहि कठिण आहे. “**मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये ।**” (भ. ७।३) सहस्रावधि माणसांतून एखादाच प्रयत्नशील होतो असें गीता म्हणते. अशा प्रयत्नशील असलेल्या सहस्रावधि लोकांतून तत्वाचें खरें स्वरूप एखाद्यालांच उमगतें. आणि “**वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।**” (भ. ७।१९) राम सर्वत्र कोंदून राहिला आहे असें अनुभविणारा महात्मा, तत्वाची ओळख पटलेल्या समुदायांतहि दुर्लभ असतो. ज्ञान्यालाहि भगवत्प्राप्ति होण्यासाठीं अनेक जन्म प्रयत्न करावे लागतात मग कुठे देव भेटतो. “**बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।**” (भ. ७।१९) यासाठीं समर्थानी ‘बहूतां दिसां आपुली भेटि झाली’ असें म्हटलें आहे.

पुष्कळ जन्म घ्यावे लागतात ही गोष्ट निराश होण्यासाठीं सांगितलेली नाही. पुष्कळ धीर धरावा लागतो, प्रयत्नाचें सातत्य टिकवावें लागतें. घाईनें कांहीं होत नाही, हें लक्षांत आणून देण्यासाठीं ही वस्तुस्थिति सांगितली आहे.

‘बहूतां दिसां आपुली भेटि झाली’ या चरणाचा अर्थ, शिष्याने सद्गुरूला, वा भक्ताने भगवंताला कृतार्थ झाल्यावर, हें म्हटलें आहे अशा दृष्टीनेंही करतां येईल. तेथें आपली म्हणजे तुमची, गुरूची किंवा भगवंताची, भेट झाली, आता धन्य झालो, कृतार्थता वाटली असा भाव या अर्थात गृहीत धरला जातो.

भगवंताची भेट झाली, आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला, त्यामुळें आतां काय घडलें? कोणता परिणाम अनुभवास आला तें “विदेहीपणें सर्व काया निवाली” या चवथ्या ओळीत व्यक्त झालें आहे.

विदेहीपणा प्राप्त झाला म्हणजे देह संपला, देह सुटला असा अर्थ करावयाचा नाही. जी देहबुद्धि सोडावी यासाठीं समर्थानी नानाप्रकारचा बोध केला आहे ती देहबुद्धि सुटली. अहंभाव मावळला, मीपणा गेला असा भाव येथें अभिप्रेत आहे. **आथिलेनि देहें । जो न घेपे देहमोहें ।** (ज्ञाने. १३।१०३३) अशी आतां स्थिति असते. शरीरकर्म आतां बाधक होत नाहीत. “**तो शरीराचेनि मेळे । करूं कां कर्में सकळें । परि आकाश धुये न मेळे । तैसा असे ॥**” (ज्ञाने. १३।१०३२) काया निवते ती यामुळें. या विदेहीपणाचा उल्लेख पूर्वी मुक्तीच्या आणि भक्तीच्या संदर्भात श्लोक १२ आणि १८८ येथें आला आहे. तेथील विदेहीपणाचें साधन आतां येथें सिद्ध झालें आहे.

या विदेहीपणामुळें सर्व काया निवाली. सर्व देह, सर्व शरीर सगळ्या प्रकारच्या तापांतून मुक्त झालें, शांत झालें, सुखावलें. सर्व काया, सर्व शरीर या

शब्दांनीं पंचक्रोश वा स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण असे सर्वच देह अभिप्रेत आहेत. कारण ताप हे निरनिराळ्या कारणांनी होतात. आणि निरनिराळ्या पातळीवर त्यांचा त्रास होतो. ऊन लागणें, इच्छित गोष्ट न मिळणें आणि अपमान होणें यांचे ताप एकाच पातळीवर होत नाहीत. विदेहीपणा प्राप्त झाला कीं हा सर्व निरनिराळ्या पातळीवरचा ताप नाहीसा होतो. आणि शरीर आनंदरूप होते. कीर्तनानें शरीर ब्रह्मरूप झाल्याचा अनुभव श्रीतुकोबारायांनीहि सांगितला आहे. शरीराला शांतता लाभली असें भावात्मक वर्णन केलें आहे, ताप नाहीसे झाले असें निषेधात्मक वर्णन केलें नाही हे फार महत्त्वाचें आहे.

रोग गेला तरी शक्ति येत नाही. त्याकरितां पुन्हां कांहीं उपचार करावे लागतात. मग शक्ति येते, आरोग्य प्राप्त होतें. समर्थ रोग गेला आहे असे सांगत नाहीत. आरोग्य प्राप्त झाले असे सांगतात ही पूर्णता आहे. परिपक्वता आहे.

मनाच्या श्लोकांतील बोध येथें संपूर्ण झाला आहे. येथून पुढील वर्णन उपसंहारात्मक आहे.

**मना गूज रे तूज हें प्राप्त जालें ।
परी अंतरी पाहिजे येत केले ॥
सदा श्रवणें पाविजे निश्चयासी ।
धरी सज्जनसंगती धन्य होसी ॥२०२॥**

अर्जुनाला गीता सांगतांना भगवंतांनी म्हटले आहे, “इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तंमयानय । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (भ. १५।२०) हे भरतकुलोत्पन्ना निष्पाप अर्जुना अत्यंत गुह्य असें शास्त्र मी तुला सांगितलें आहे. बुद्धिमान् हे नीट जाणून घेईल तर कृतकृत्य होईल.

गीतेच्या या श्लोकांतील भावच समर्थ या श्लोकांतून व्यक्त करित आहेत.

गुज शब्दाच्या अर्थामध्ये, ‘सहसा लक्षांत न येणारी श्रेष्ठ गोष्ट हित लाभावें म्हणून जिव्हाळ्यानें सांगितली जाणें’ इतकें समाविष्ट आहे. विनय थोडा बाजूला ठेवून समर्थ सांगत आहेत कीं, बाबांनो! एरवीं अत्यंत गुप्त राहिलेलें श्रेष्ठ ज्ञान मी तुमच्यापुढे व्यक्त केलें आहे. त्यांतून प्रयत्नानें हित साधून घ्या आणि धन्य व्हा. “श्रुतं हरति पापानि” नुसत्या ऐकण्यानेच पुण्य लागतें ही धारणा योग्य नाही. हिताचा हा बोध तुम्हांला केला आहे. तदनुरूप आचरण करण्याचा अंतःकरणपूर्वक प्रयत्न करा. वरवरच्या देखाव्याचें, टाकणें टाकल्यासारखें, असें कांहींतरी करूं नका.

या बोधाचें वरवरचे श्रवण कराल तर जे साधावयाचें आहे ते साधण्याचा मार्ग निश्चितपणें उमगेल.

या उपदेशाच्या श्रवणमननानें तुमची श्रद्धा दृढावेल, चांगलें हिताचें तें काय आणि तें कसे साधावें हा निश्चय होईल.

कांहीं शंकाकुशंका असल्या, नेमके समजण्यांत अडचण पडली, तर सत्पुरुषांच्या सहवासांत रहा. त्यांच्या वागण्यांतून, सहज बोलण्यांतून, त्यांनी केलेल्या चर्चेतून, आवर्जून दाखविलेल्या मार्गांतून तुम्हांला नेमकें काय तें कळेल, शंकाचें निरसन होईल, अनुकरणासाठीं आदर्श पुढेच असल्यानें वाटचाल सोपी होईल.

सज्जनांच्या संगतीत रहावे असा आग्रह मनाच्या श्लोकांत वारंवार केला आहे. “सदा संगति सज्जनाची धरावी” या पालुपदाचें १६३ ते १६७ अशा पांच श्लोकांचें प्रकरणच येथें आले आहे. त्या व्यतिरिक्त सज्जनीं वस्ति कीजे (१२८), गतीकारणें संगती सज्जनाची (१२९), धरी रे मना संगति सज्जनाची (१३५), सदा सर्वदा सज्जनाचेनि योगे । क्रिया पालटे भक्तिभावार्थ लागे (१०८), परी सर्वीहि सज्जनाचेनि योगे (१५१), समाधान ते सज्जनाचेनि योगे (१५३), खुणे पाविजे संतसंगें विवर्णे (१५४), कळो लागले सज्जनाचेनि बोले (१८४) असें सज्जनाच्या संगतीचा महिमा गाणारे उल्लेख वारंवार आहेत. पुढच्याच २०३ ते २०४ या श्लोकांतहि सज्जनाच्या संगतीचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादिलें आहे. सत्पुरुषांच्या सहवासानें “आपणासारिखें करिती तत्काळ” असा लाभ होतो अशा अर्थाची इतर संतांचीहि पुष्कळ वचनें आहेत.

परंतु सज्जनाचा असा सहवास लाभणें हेंच फार अवघड आहे. नारदांनीं आपल्या भक्तिसूत्रांत “महत्संगस्तु दुर्लभः अमोघः अगम्यश्च.” असें मोठ्या मार्मिकतेनें म्हटलें आहे. सत्पुरुषांचा सहवास अमोघ आहे, निश्चितपणें लाभदायी आहे हें खरेंच, पण तो तितकाच दुर्लभ आणि अगम्यहि आहे. मनुष्य समाजांत सत्पुरुषांचें प्रमाण लाखोमें एक तरी आहे कीं नाही कोणास ठाऊक? सत्पुरुषांची संख्या फार अल्प असल्याने त्यांचा सहवास दुर्लभ असतो ही एक अडचण. याहून मोठी अडचण सत्पुरुष क्वचित् भेटला तरी तो सत्पुरुष आहे असें वाटत नाही ही. जो नाही त्याच्यावर संतत्व लादलें जातें. खरा संत ओळखतां येत नाही. ही अडचण फार महत्त्वाची आहे. संताचें संतत्व ओळखण्यासाठीं हि साधकाच्या मनबुद्धीचाहि काहीं विकास झालेला असावा लागतो.

या सर्व परिस्थितींत सोयीचा उपाय असा कीं कोणा विद्यमान व्यक्तीला संत मानून त्याच्या संगतीचा हव्यास धरणें योग्य नाही हें लक्षांत ठेवावें. अशा हव्यासामुळें नसते गुणदोष अंगी लागतात. ते हितकारक नाही. तेव्हां प्रत्यक्ष व्यक्तीपेक्षां दासबोध, गाथा, ज्ञानेश्वरी अशा श्रेष्ठ ग्रंथांना आदरणीय मानून, वाचन-मननाच्या रूपानें त्यांच्या सहवासांत राहावें, शब्दार्थाच्या दृष्टीनें त्यांतील

एकादा विषय न समजला तर तज्ञांशी चर्चा अवश्य करावी पण यापेक्षां अधिक भानगडीत पडू नये. पुरेशी दृढता नसेल तर जिवंत माणसाच्या सहवासांत श्रद्धेला तडा जाण्याचें भय असतें व तसें झालें तर तें अधिक घातक ठरतें. ग्रंथ अमूर्त असल्यानें वर्तनाविषयीं होणारे अपसमज निर्माण होत नाहीत व त्यामुळे श्रद्धा टिकून राहू शकते. “**यो यत् श्रद्धः स एव सः।**” असें असल्यानें आणि श्रेष्ठ ग्रंथ त्या त्या संतांचें प्रत्यक्ष रूप असल्यानें ग्रंथांचा वाचन-मननरूप सहवासहि कल्याणकारी होऊं शकतो. प्रामाणिक प्रयत्नशीलाला त्यामुळेहि धन्यता प्राप्त होऊं शकते.

समर्थानी या श्लोकांतहि प्रयत्नाचा उल्लेख केला आहे. कोणाच्या नुसत्या आशीर्वादाने वा कृपाकटाक्षानें कांहीं होत नाही. तसें होतें असें विनयानें समजावें, गौरवानें म्हणावें, पण ती वस्तुस्थिती नसते. “**कवणासि काय दिजेल कवणें । अद्वैतीं इयें ।** हेंच येथे सत्य आहे. “यत्न तो देव जाणावा” या निष्ठेनें साधना करावी. धन्यता प्राप्त करून घेण्याचा तोच मार्ग आहे.

**मना सर्व ही संग सोडून द्यावा ।
अती आदरें सज्जनाचा धरावा ।।
जयाचेनि संगें महां दुःख भंगें ।
जनीं साधनेंवीण सन्मार्ग लागें ।।२०३।।**

सर्व प्रकारची प्रपंचाविषयीची आसक्ति सोडून द्यावी, हा विषयहि मनाच्या श्लोकांत अनेक वेळां आलेला आहे. ‘परी संग सोडोनि सूर्खें राहावे’ अशा पालुपदाचें चार श्लोक असलेले प्रकरण १८७ ते १९० या श्लोकांत आहे. मना नष्ट चांडाळ तो संग त्यागी (१०७), मना कामना कामसंगी नसो दे (१२८) असा संगचा निषेध इतरत्रहि आला आहे. विषयलोलुप असणें, विषयाविषयीं आसक्ति असणें ही परमार्थमार्गातील मोठी धोंड आहे. विषयासक्तींतून मुक्त होणें हें आवश्यक आहे. विषयाची आसक्ति सोडून द्यावी आणि सज्जनाच्या सहवासाची मात्र आसक्ति ठेवावी.

आसक्ति, आसक्ति म्हणूनच वाईट नसते. तिचें वाईटपण किती आणि कशाची, यावर अवलंबून असतें. आदरपूर्वक सज्जनांच्या संगतीची ओढ ठेवावी. त्यामुळे अविवेक, अश्रद्धा, चांचल्य इत्यादि दोष उत्पन्न होण्याचें भय राहात नाही. सत्पुरुष वत्सल असतात, दयाळू असतात, तें प्रसंगविशेषी अधिकारभेदानें साम, दाम, दंड, भेद यापैकी एकाचा वा अनेकांचा योग्यरीतीनें उपयोग करून साधकाचें कल्याण साधून देतात.

सज्जनांच्या संगतीमुळे साधकाचे बरेचसे श्रम उणावतात. सन्मार्ग कोणता ते शोधावें लागत नाही. अनुभवी संत त्याची ओळख सहज करून देतात. हा सन्मार्ग आहे, या वाटेनें जा असें निश्चयानें सांगू शकतात. हें कां तें या गोंधळांनं चांचपडत बसण्याची आपत्ति टळते. “साधनेवीण सन्मार्ग लागे” म्हटले आहे. ते या अर्थानेंच. प्रयत्न करावे लागत नाहीत, सगळे कांहीं आयते मिळते, असें समजूं नये. सन्मार्ग सहज भेटतो, सहज दिसतो हें खरें. सत्पुरुषांचा तो प्रभाव आहेच. “मोडोनिया वाटा सूक्ष्म दुस्तर । केला राज्यभार चाले ऐसा ।” यासाठीच तर त्यांचा अवतार आहे. पण या राजमार्गानें चालावें हें लागतेच व ते काम ज्याचें त्यालाच करावें लागतें. सोहोकासन लाभले तरी त्याचें मूल्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात द्यावेंच लागते. आई लेकराला कडेवरून नेते तसें होईल या म्हणण्याला कांहीं अर्थ नाही. लेकरू पांच वर्षांच्या आंतील असले तरच हें शक्य होतें. इतके लहान नेणतें होणें सोपें नाही. त्यापेक्षां स्वतः वाटचाल करणें अधिक सोपे आहे.

**मना संग हा सर्व संगस तोडी ।
मना संग हा मोक्ष तत्काळ जोडी ।।
मना संग हा साधकां सीघ्र सोडी ।
मना संग हा द्वैत निःशेष मोडी ।।२०४।।**

संग, आसक्ति, लोलुपता, याविषयीं परमार्थमार्गात बहुधा अतिकठोर भूमिका घेतली जाते व त्यामुळे कांहीं जिज्ञासूना अशी शंका येते कीं सत्पुरुषांची संगति ही तरी संगति म्हणजे संगच आहे ना! मला मोक्ष मिळावा, देव भेटावा हीहि कामनाच आहे ना! माझे दुर्गुण जावेत, सद्गुण वाढावेत, असें म्हणणेंहि कांहींतरी इच्छा ठेवली, आकांक्षा बाळगली असेंच असतें ना! संग नको, आसक्ति नको, कामना नको हे या परमार्थात कसें बसावयाचें? ही शंका जेव्हा तर्कटीपणाची असेल तेव्हा तिला कांहीं विशेष उत्तर नाही. कारण कोणत्याही तर्कटाचें कधीं समाधान करतां येत नाहीं. शहाण्यानें त्या भानगडीत न पडणेंच चांगलें. तर्कटें ही बहुधा ज्ञानलवदुर्विदग्धतेंतून निपजतात आणि त्यांना दुराग्रहाचे अधिष्ठान असते. ज्याला कांही करावयाचें नाही त्याला अकर्मण्यतेला आधार म्हणून असें तर्कट नेहमीच बरें वाटतें. साधकाने त्यापासून दूर रहावें.

वरील प्रकारची शंका जेव्हा शुद्ध जिज्ञासू भावनेनें विचारलेली असते तेव्हां मात्र भासणाऱ्या विरोधाचा परिहार करणें आवश्यक आहे.

दोन-तीन प्रकारांनी वरील शंकेचें उत्तर देतां येतें.

विषयाविषयीं स्वभावतः ओढ वाढत असतांना ज्या शास्त्रांनी संग सोडा,

असें आग्रहपूर्वक सांगितलेलें असतें, त्याच शास्त्रानें सज्जनांची संगति धरा असाहि आदेश दिलेला असतो. शास्त्राचेंच एक सांगणें मानावयाचें आणि दुसरें मानावयाचें नाहीं हें योग्य नाहीं. शास्त्र म्हणेल तेव्हां राज्यहि सोडलें पाहिजे, आणि शास्त्र म्हणेल तेव्हां विषहि घेतलें पाहिजे असें ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. तेव्हां शास्त्रनिष्ठा ही प्रमाण मानणाराला, वरील शंका आली तरी टिकणारी नाहीं.

सोमल, बचनाग, नागाचें विष ही एरवीं महाभयंकर प्राणघातक अशीं विषे आहेत. पण चिकित्सकाच्या औषधालयांत तीहि भयंकर रोगावरील प्राणदायी औषधें ठरतात. संतांच्या प्रभावामुळें संगाचेंहि तसेंच होतें असेंहि म्हणतां येईल.

भांड्यावरील वा कपड्यावरील डाग काढण्याकरिता क्षारांचा उपयोग केला जातो. क्षार कांहीं एरवीं भांड्यांना आणि कपड्यांना लावून ठेवण्याची वस्तु नाहीं. पण डाग पडले असतील तर मात्र तो उपयोगांत आणावा लागतो. हें उदाहरण मर्यादित अर्थानें संतसंगाचें महत्त्व जाणून घेताना उपयोगी पडण्यासारखें आहे.

लाकडाचा वा तत्सम वस्तूचा खरखरीत पृष्ठभाग गुळगुळीत करण्यासाठीं पॉलिशपेपर वापरतात. पॉलिशपेपर कांहीं गुळगुळीत नसतो. तो खरखरीतच असावा लागतो. पण पॉलिशपेपरचा खरखरीतपणा, लाकडाच्या पृष्ठभागाला गुळगुळीत बनवतो. तसेंच संतांचा संग इतर संगांना नाहीसें करतो. आणि म्हणूनच समर्थ म्हणतात—“मना संग हा सर्व संगास तोडी.”

एक गृहस्थ पोट बिघडलें आहे म्हणून वैद्याकडे गेला. वैद्याने त्याला औषधाच्या पुड्या बांधून दिल्या आणि सांगितलें आजच्या दिवस काहीं खाऊं नकोस. रोगी तर्कशास्त्राचा पदवीधर. तो दुसरें दिवशीं लक्षणें वाढलीं म्हणून कुरकुरत पुन्हां वैद्याकडे आला. वैद्याने विचारले औषध तिन्हीं वेळां घेतले कां? रोगी म्हणाला तुम्हीं काहीं खाऊं नका म्हणून सांगितलें होते, मी औषधहि खाल्ले नाहीं. वैद्याने त्याला बहुधा उपचारासाठीं टाण्याला किंवा येरवड्याला पाठविलें असावे. काहीं खाऊं नकोस याचा अर्थ ज्याच्यामुळें पोट बिघडतें असें कांहीं खाऊं नकोस, औषधाचे खाणें आणि इतर कांहीं चमचमित खाणें एकच नव्हे.

म्हणून समर्थ म्हणतात—संतांचा संग हा संग खरा पण तो इतर संगाचे दुष्परिणाम घालवतो म्हणजेच मोक्ष साधून देतो, तेव्हां त्याचें सेवन केलें पाहिजे. कधीं औषध समजून, कधीं पथ्य समजून, कधीं आहार समजून. आहार समजून स्वीकारलेला संतसंग अनेक प्रकारानें लाभदायकच ठरतो.

संतांच्या संगतीमुळे साधकाची उत्पन्न होणाऱ्या नाना प्रकारच्या अडचणींतून सहजतेनें सुटका होते. अडचणी असंख्य प्रकारच्या असतात. संत अनुभवी असल्यानें त्यांचें निरसन करण्यासाठीं तो यथार्थ मार्गदर्शन करू शकतो. मुख्यतः

साधकाला धीर देतो, पहिलटकरणीला प्रसूतीच्या वेळीं चांगली, जाणती आई जवळ असली कीं जसा धीर मिळतो तसें परमार्थमार्गांत संतसंगतीनें साधकाला वाटतें.

म्हणून समर्थ म्हणतात “मना संग हा साधकां शीघ्र सोडी.” भवभयांतून, तापत्रयांतून यामुळे साधकाची सुटका होते.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीतुकोबाराय यांच्याप्रमाणेंच श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचें आहेत. “द्वितीयात् वै भयं भवति” असें अद्वैत तत्त्वज्ञान मानते. गुरु आणि शिष्य, साधक आणि सिद्ध, संत आणि सामान्य हें तर उघड उघड द्वैत आहे. हें अद्वैतापर्यंत कसें नेऊन पोचवणार अशी शंका येऊं नये म्हणून समर्थ म्हणतात—“मना संग हा द्वैत निःशेष मोडी.”

आसक्तीच्या संबंदात जें सांगितलें तेंच द्वैताच्या संबंदातहि सत्य आहे. अद्वैत प्राप्त व्हावें म्हणूनच या द्वैताचा स्वीकार केला पाहिजे. अधिकारी, गुरु, निष्ठावंत शिष्य, साक्षात्कारी संत, विनम्र, भाविक साधक यांचा संबंध हा द्वैताचाच आहे हे खरें; पण हें द्वैत संभाळून ठेवण्यासारखें द्वैत आहे. या द्वैताचा अद्वैताशी विरोध नाही. उलट अद्वैत या द्वैताच्या घरी आपणहून प्रेमानें येतें असेंहि कौतुकानें म्हणावें इतकें या द्वैताचें महत्त्व आहे. “द्वैत दशेचें अंगण । अद्वैत वोळगे आपण । भेदु तंव दूण । अभेदासीं ।” असें ज्ञानोबारायांनीं म्हटलें ते फार महत्त्वाचें आहे. साधकाने तें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. अद्वैताचे कट्टर पुरस्कर्ते भगवान् श्रीशंकराचार्यांहि “अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाद्वैतं गुरुणा सह ।” ब्रह्मासकट तिन्ही लोकांशी आपलें अद्वैत आहे, आपण एकरूप आहो हें जाणावें पण सद्गुरूच्या संबंदात मात्र शिष्यभावाची नम्रताच राखावी असे म्हणतात त्यात फार अर्थ आहे. “भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतं अद्वैतादपि सुंदरम् ।” असें भक्त्याचार्यांनीं फार आग्रहपूर्वक म्हटलें आहे. साधकानें त्याचा विचार केला पाहिजे.

अद्वैत हे अद्वैतच असल्यानें ते कोणाचा निरास करू शकत नाहीं. साधक दर्शत अद्वैताची ही निष्क्रियता परवडण्यासारखीं नाहीं. बाधक होणारीं अनेक प्रकारचीं द्वंद्वें सभोवती उग्र स्वरूपांत नांदत असतांना शत्रु सैनिकांच्या गराड्यांत सांपडलेल्या एकाकी वीराप्रमाणें साधकाची स्थिति होते, अशा वेळीं संतांचा सहवास हेंच त्याच्या हातांतील प्रभावी हत्यार ठरतें. म्हणून समर्थ स्वामी म्हणतात कीं संतसंग हें तत्त्वतः जरी द्वैत असलें तरी प्रपंचांत अनुभवास येणाऱ्या अनेक प्रकारच्या बाधक द्वैतांचा परिहार या संतसंगरूप द्वैतामुळें होतो. म्हणून साधकानें प्रयत्नपूर्वक संतसंगतीचा घेता येईल तेवढा लाभ निष्ठेनें घ्यावा.

मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ।
मतीमंद ते साधना योग्य होती ॥
चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य आंगीं ।
म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगीं ॥२०५॥

या श्लोकांचें स्पष्टीकरण प्रास्ताविक विवेचनामध्येच पुरेशा प्रमाणांत झालें आहे तें पृष्ठ (५-८) वर पहावें. त्याची पुनरुक्ती करण्याची आवश्यकता नाही.

मनाचे श्लोक हें साधकाला लाभलेलें एक वरदान आहे. परमार्थ मार्गांत तरी साधकाला मिळवायचें यश हें परिस्थितिनिरपेक्ष असतें. परिस्थिति कितीही प्रतिकूल असूं शकते आणि तरी साधक आपल्या प्रगतीचा वेग योग्य तो राखूं शकतो, कारण कोणतीही प्रतिकूलता ही बाहेर असते आणि पारमार्थिक प्रगति ही अंतःस्थ असते. नाटाळ मन स्वतःच्या अकर्मण्यतेला, परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेचा आधार भ्रमानें घेतें. पारमार्थिक प्रगति किंवा अप्रगति हें मन कसें आहे, कसें वागते, काय करतें, यांवर अवलंबून आहे. मनाच्या श्लोकांच्या श्रवणानें म्हणजेच श्रवणानुरूप आचरणानें मनाची प्रकृति सुधारते, मन चंचलता सोडून देते, आणि मग प्रगति अप्राप्य राहत नाही.

साधकाला वाटणाऱ्या अंतर्दोषांचा परिहार मनाच्या श्लोकांच्या अभ्यासानें निश्चितपणें होईल असा भरंवसा स्वतः समर्थच देत आहेत. तेव्हां आपण श्रीसमर्थ रामदासस्वामींच्या चरणीं विनम्र होऊन त्यांचा आशीर्वाद घ्यावा आणि निष्ठेनें साधनेस लागवें हेंच उचित.

॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

॥ श्रीशंकर ॥

मनाचे श्लोक पाद सूचि

(वर्णानुक्रमें)

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
अकस्मात आकारले	१४६	अती वीषई	६४
अकस्मात ते राज्य	१३	अती साजिरें	८८
अकस्मात तोहि	१६	अती स्वार्थबुधी	९
अकस्मात सांडूनिया	१५	अधोमुख रे	२०
अकस्मात होणार	१७	अनन्यास रक्षीतसे	३५
अखंडीत भेटी	१८६	अनाथां दिनांकारणें	१२५
अजामेळ पापी तया	११९	अनाथासि आधार	११९
अजामेळ पापी वदे	९५	अनीतीबळें श्लाघ्यता	१६२
अतर्कासि तर्का	१५६	अनुर्वाच्य ते	१८४
अती आदरें गद्य	८९	अनेकी सदां	४९
अती आदरें ठेविजे	४०	अभाग्या नरा	८२
अती आदरें प्रीति	५९	अभाग्यास हे दृश्य	१३९
अती आदरें बोलिजे	९१	अभावे कदां	१३९
अती आदरें शुध	१०५	अवज्ञा कदां हो	३८
अती आदरें सज्जनाचा	२०३	अविद्यागुणें	१४३
अती आदरें सत्य	१४४	असंख्यात संख्या	१७६
अती आदरें सर्वहि	९२	असा सर्व	३०
अती आदरें हा निज	८१	असे सार	१७१
अती काम त्या राम	६४	असे हो जया	३५
अती गूढ ते दृश्य	१९९	अहंकार विस्तारला	१६६
अती जीर्ण विस्तीर्ण	१९९	अहंकार विस्तार	१६९
अती मूढ त्या	६४	अहंता अकस्मात	४५
अती मूर्ख त्या	६५	अहंतागुणें कल्पितां	१७१
अती लीनता	१०२	अहंतागुणें नीति	१६२
अती लोभ त्या	६४	अहंतागुणें वाद	११०

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
अहंतागुणें ब्रह्मराक्षस	११३	करी मूळ	८८
अहंतागुणें यातना	९७	करी रूप	७७
अहंतागुणें सर्वही	१६१	करी रे मना ध्यान	६६
अहंता तुझी तूंचि	१६१	करी रे मना भक्ति	२६
अहंता मनी	२४	करी वृत्ति जो	१६८
अहंभाव अज्ञान	१४५	करी संकटी	६७
अहंभाव जो	१६०	करी सार	६३
अहंभाव ज्या	१५९	करी सुखसंवाद	५२
अहिले सतीलागीं	१२३	कलंकी पुढें देव	१२५
अहिल्या शिळा	३२	कळीलागि जाला	१२४
अहो ज्या नरा	७८	कळे आकळें	२००
उठे संशयो	११२	कळेना कळेना कळेना	१४२
उडी घातली	११८	कळेना कळेना कदा	१७७
उडी घालितो	३७	कळेना तरी	७५
उदासीन जो	५०	कळो लागले	१८४
उदासीनता तत्त्वतां	५७	कितीएक ते	१४
उपाधी देहेबुधितें	१६८	कुढावा पुढें देव	१२३
उपेक्षा कदा	३४	कृपा भाकितां जाहला	१२२
उभा कल्पवृक्षातळीं	६१	कृपा भाकितां दीधली	११७
उमेसी अती आदरें	८३	कृपाळूपणें अल्प	३६
ऋणी देव हा	५५	कृपाळूपणें तो जनीं	११९
कदा तो जनीं	१८५	कृपाळू मनस्वी	१८३
कदा बाधिजेना	७०	क्रमी वेळ जो	५२
कदा वोळखी	२०१	क्रियापालटें भक्तिपंथे	११५
कथा आदरें	४४	क्रियापालटें भक्तिभावार्थ	१०८
कथा ऐकतां	१२७	क्रिया पाहतां उधरे	१३१
करा नीकरा	८०	क्रिया भक्ति	५७
करी काम	७७	क्रियेवीण नानापरी	१०४
करी घेउं	१५५	क्रियेविण वाचाळतां तेचि	१८२
करी घोष त्या	९१	क्रियेवीण वाचाळतां ते	१०८
करी छेद निर्द्वंद्व	७७	क्रियेवीण वाचाळतां व्यर्थ	११४
करी बाण येकु	१३१	क्षमा शांति भोगी	१३४

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
क्षयातीत तो	१७४	जगीं थोरला देव	१७९
खरें शोधितां	१५१	जगीं देव धुंडाळितां	१७६
खुणें पाविजे	१५४	जगीं द्वादशादित्य	१७६
गजेंद्रू महा	११८	जगीं धन्य तो दास	४७ ते ५६
गणाधीश जो	१	जगीं धन्य तो मारुती	८७
गतीकारणें	१२९	जगीं धन्य तो राम	१२७
गती खुंटती	१५७	जगीं धन्य वाराणसी	९९
गमूं पंथ	१	जगीं पाहतां चर्म	१४९
गळेना गळेना	१४२	जगीं पाहतां ज्ञानचक्षीं	१४९
गिरीकंदरें	९२	जगीं पाहतां देव कोट्या	१७८
गुणावेगळी	१४०	जगीं पाहतां देव हा	९३
गुणी प्रीति	४७	जगीं पाहतां पाहणें	१४९
गुणें इष्ट	८७	जगीं पाहतां साच ते	१४४
गुणें गोविलें	१४०	जगीं होइजे	५७
गुणेवीण निर्गुण	१६९	जना उधरी	२२
गुरु अंजनेवीण	१४१	जनाकारणें देव	१२६
गुरु पाहतां	१८०	जना रक्षणाकारणें	१२०
गुरुवीण तो	१७९	जना वाक्य	२८
घडीनें घडी काळ	२३	जना सज्जना	१०२
घडीनें घडी सार्थकाची	१६७	जनासारिखें वेर्थ	२४
घडे धर्म तों	१००	जनीं आपुली ते	४६
घडे भोगणें पाप	९	जनीं आपुलें हीत	४३
घडे भोगणें सर्वहि	१७	जनीं चालणें	१३२
घनश्याम हा	६७	जनीं जल्प वीकल्प	१३०
घरीं कामधेनू	६३	जनीं जाणतां पाय	१४१
चढे ज्ञान वैराग्य	२०५	जनीं जाणतां भक्त	४७
चळेना ढळेना	१७७	जनीं ज्ञानिया	१८१
चळेना मनीं	५४	जनीं तोचि तो	३
चिरंजीव केले	३३	जनीं दक्ष तो	४६
चिरंजीव तारांगणी	११७	जनीं दैत्य तो	९६
चिरंजीव हे सर्वहि	१५	जनीं निंद्य ते	२
जगीं तोचि तो	१०९	जनीं बोलण्यासारिखे	११५

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
जनीं बोलण्यासारिखे चाल	१०५	जयातें स्मरे	३१
जनीं भक्त ज्ञानी	१८३	जया नावडे नाम	१०१
जनीं भक्तिभावे	६९	जया निश्चयो येक	१५७
जनीं भोजनीं	८९	जया पाहतां द्रैत	१३६
जनीं मीपणें पाहतां	१५६	जया पाहतां मोक्ष	१८९
जनीं मुख्य तो कोण	१७६	जया मानला देव	१७८
जनीं वंघ ते	२	जया मानली भक्ति	१७८
जनीं वाउगें	२३	जया वर्णिता सीणली	३२, १२५
जनीं वादवेवाद	१४९	जया वर्णिती वेदशास्त्रें	१८, ३९
जनीं वीष खातां	६६	जया सांगता सीणली	१४८
जनीं वेर्थ प्राणी	९०	जये संगतीनें	४५
जनीं वेर्थ रे तो	१८०	जिता बोलती	१५
जनी सज्जनीं वाद	६१	जिवा ऊगमीं	१४५
जनीं सर्व कोंदाटले	१५५	जिवा कर्मयोग	१४
जनीं सर्व सूखीं	११	जिवा जन्मदारिद्र	१३८
जनी सांगतां ऐकतां	११२	जिवा मानवां किंकरा	८२
जनीं साधनेवीण	२०३	जिवा मानवां निश्चये	३४
जनीं सूखसंवाद	१०९	जिवा मानवां हे	८८
जनीं हीत पंडीत	११३	जिवा श्रेष्ठ ते	१३७
जपें आदरें पार्वती	९४	जिवा संशयो	७५
जपें रामनामावळी	९६	जिवा सोडवी	८४
जपू नेमिला	८५	जिवा हीत सांगे	९९
जया चक्षुनें	१७४	जुनें ठेवणें	१३७-१४१
जयाची लीळा	३०	जेणें जाळिला	८३
जयाचें तया	१४०	जेणें मक्षिका	१५९
जयाचेनि नामें गती	७१	जेणें मानसीं	१३३
जयाचेनि नामें घडे	७१	जेणं वृत्ति हे	१३५
जयाचेनि नामें महा	७१	ढळे नाढळे	१४२
जयाचेनि योगें घडे	६०	तदाकार हे वृत्ति	१७०
जयाचेनि योगे समाधान	३९	तया अंतरीं क्रोध	५६
जयाचेनि संगे महा	२०३	तया अंतरीं ध्यास	८४
जयाचेनि संगे समाधान	४५	तया अंतरीं सर्वदा	६१

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
तयाकारणें वामनु	१२२	तया साम्यता	६०
तयाकारणें श्रीहरी	११८	तयासारिखें भोगणें	११
तया खूण ते	१९२	तयाहूनि वित्पन्न	११३
तयाचेनि योगें	१८३	तयें द्रूपदीकारणें	१२४
तयाचेनि संतप्त	१३२	तयेमाजि जातां	९९
तयाचें मुखीं नाम	९३	तये संगतीची	४५
तयाचें स्वयें	११६	तरा दुस्तरा	८०
तया ज्ञान कल्पांत	१९१	तरी श्रीहरि	२, ८९
तया ज्ञान हे अन्न	१५९	तिन्हीं लोक जाळूं	९४
तया दर्शनिं स्पर्शनिं	१३३	तिन्ही लोक जेथूनि	१७९
तया देवरायासि	१७९	तुटेना फुटेना	१७७
तया निर्गुणालागि	१८९	तुटे वाद संवाद तेथें	११५
तया निर्विकल्पासी	१९०	तुटे वाद संवाद तो	१०८, ११२
तया नेणती	१२६	तुटे वाद संवाद त्याते	११०
तया पामरां	७८	तुम्हां सोडवी राम	८५
तया पाहतां देह	१९७	तेणें सर्व आच्छादिले	१७३
तया पाहतां पाहतां	१९६	तेथें आटली	२००
तया भाषणें नष्ट	१३३	तेथें तर्क संपर्क	१९९
तया भोजनाची	१५९	तेथें लक्ष आलक्ष	१९६
तया मागतां देत	६३	तेथें संग निसंग	१९२
तया मानवां देव	१०४	तोगे तोचि	२००
तया मुक्ति नारायणा	९५	त्वरें धांवतु	१२४
तया येकरुपासि दूजे	१४७	दयादक्ष तो	१७४
तया रामनामीं	९८	दया पाहतां	१००
तया लक्षितां	१५६	दया सर्व भूतीं	१४६
तया लागली तत्त्वतां	९३	दिनाचा दयाळू मनाचा	५६
तयालागि हे सर्व	३९	दिनाचा दयाळू मनीं	७४
तया वर्णिता सर्वही	१८	दिनानाथ हा राम	२८
तयावीण कोठे	१९५	दिनानाथ हे तोडरी	४२
तयावीण तो सीण	८६	दिला क्षीरसिंधू	११६
तया व्यापकु	१९८	दिशा पाहतां ते	१७३
तया सांडुनी	१५४	दिसेंदिस अभ्यंतरी	११४

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
दिसेना जनीं	१५५	धरी कूर्मरूपें	१२०
दिसे लोचनीं ते	१४६	धरी रे मना आदरें	६५
दुःखाची स्वयें	१०	धरी रे मना संगती	१३५
दुजी तूळणा	८१	धरी सज्जनसंगती	२०२
दुजेवीण जे खूण	१९९	धुरू लेकरु	११७
दुजेवीण जो तो	१९८	नको दैन्यवाणें	६५
दुजेवीण ते ध्यान	१९२	नको रे मदां	६
दुरात्में महा नष्ट	१२६	नको रे मना काम	६
दुराशागुणें जो	१६८	नको रे मना क्रोध	६
देहेकारणीं सर्व	१०२	नको रे मना द्रव्य	९
देहे टाकितां देव	१९४	नको रे मना भेद	१६०
देहे त्यागितां कीर्ति	८	नको रे मना मछरू	६
देहेदंडणेचे	७३	नको रे मना यातना	२०
देहेदुख हे सूख	१०	नको रे मना वाद	१६०
देहेबुद्धि ते	१६३	नको रे मना सीकवूं	१६०
देहेबुद्धीचा आठऊं	१६९	नको वासना हेमधामीं	६५
देहेबुद्धीचा निश्चयो	ज्या १३८, १९१	नको वासना वीशई	५८
देहेबुद्धीचा निश्चयो दृढ	१६३	नको वीट मानू	९१
देहेबुद्धीचें कर्म	१३७	न बोले कदा	५३
देहेबुद्धि नीरुपणीं	१०३	न बोले मना	२३
देहेबुद्धि हे ज्ञानबोधें	१७०	नभाचें परी	१९५
देहेभान हे ज्ञानशस्त्रें	१८८	नभासारिखें	१९७
देहेभावना रामबोध	१२७	नभी वावरे जो	१९६
देहेरक्षणा कारणें	२६	नभें व्यापिले	१९८
देह्यादीक प्रपंच	१६५	नमूं शारदा	१
देह्यातीत ते हीत	१६३	न ये ज्वाळ वीषाळ	१२१
देह्यांती तुला कोण	२३	न ये रामवाणी	९०
द्विजाकारणें भार्गव	१२२	न ये वर्णितां	१९३
द्वितीयेसी संकेत	१५४	न लिंपे कदां	५२
धरा जानकी नायकाचा	१३१	न वेंचे कदां	७२
धरा श्रीवरा त्या	८०	न वेंचे मुखीं	९१
धरी अंतरी सोडी	७९	नव्हे उन्मत्तू	१८१

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
नव्हे कर्म ना	७६	पदार्थी जडे	५८
नव्हे कार्यकर्ता	१९०	पदीं राघवाचें सदा	२९
नव्हे चेटकी	१८१	पदीं लागतां दिव्य	३२
नव्हे जाणता	१९३	परद्रव्य आणीक	१०३
नव्हे निंदकु	१८१	परब्रह्म ते मीपणें	१९१
नव्हे पिंडज्ञानें	१५३	परी अंतरी नाम	८३
नव्हे रे नव्हे	५९	परी अंतरीं पाहिजे	२०२
नव्हे वाउगी	१८२	परी अंतरी लोभ	१६५
नव्हे सार संसार	६६	परी अंतरी सज्जना	८
नसे अंत	१६९	परी अंतरी सर्वही	१६२
नसे अंतरी	५०	परी अंतरी सोडि	७९
नसे गर्व आंगी	१३४	परीक्षेविणें-बांधिले	१४३
नसे पीत	१५०	परी चीत दुश्चित	१०४
नसे मानसीं नष्ट	५५	परी जीव अज्ञान	१३७
नसे राम ते	४४	परी देव शोधूनि	१७८
नसे लोभ ना	१३४	परी पाहिजे	१५२
नसे वस्तुची	७९	परी मागुता	१९४
नसे वेक्त	१५०	परी लीहिता	१७५
न होतां मनासारिखे	९	परी वादवेवाद	११२
निजधाम हे नाम	८६	परी संग सोडूनि	१८७-१९०
निजध्यास तो सर्व	६२	परी सज्जना केवीं	१६८
निधी सार चिंतामणी	६०	परी सत्य मिथ्या	१४३
निराकार आधार	१४८	परी सर्वहि सज्जना	१५१
निराभास निर्गूण	१७१	परी सर्वहि सस्वरूपीं	१८७
निरोधें पचे	२०	परी सेवटी काळ	२६
निवाला मनीं	५०	परीं सेवटी काळमूर्खीं	१४
निवाला स्वयें	८४	परी सेवटी शंकरा	१७५
निवाला हरु	९४	परेहून पर्ता	१९०
नुपेक्षी कदा कोपल्या	२७	पिता पापरुपीं	९६
नुपेक्षी कदा देव	११६, १२२	पुरी वाइली	२९
	१२४, १२५	पुरेना जनीं	१६
नुपेक्षी कदा राम	२८, ३७, १२३	पुसे आदरें	१९४

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
पुढे अंत येईल	९७	बहूतां दिसा	२०१
पुढें अंतरीं सोडि	२६	बहू नाम या राम	८२
पुढें देखतां काळ	२८	बहू शास्त्र	१५७
पुढें पाहतां पाहतां	१४४	बहू श्रापितां	११६
पुढें पाहतां सर्वहि	१३९	बहूसाल मंत्रावळी	१८०
पुढें मागुता राम	२५	बहू हिंपुटी	२०
पुढें मागुता शोक	६१	बळें अंतरी	६२
पुढें मानवा	६८	बळें आकळेना	१४२
पुढें वैखरी	३	बळें आगळा	६८
पुढें सर्व जाईल	२५, १४६	बळें भक्त	२९
प्रतापें बळें	३१	बळें भाव	१३५
प्रपंचीक नाही	५१	बळें भ्रांति	१६६
प्रभातें मनी	३, ६७, ७६	बळें लागला	१३
प्रभु दक्ष वित्पत्र	१८३	बळें सोडिता	१२३
प्रमाणांतरे	१६२	भजाया जनीं	१३१
फुकाचें मुखीं नाम	१००	भजा राम	८५
फुकाचें मुखी बोलता	११४	भय मानसीं	१३६
फुटेना तुटेना	१४७	भयातीत ते संत	१३६
बरा निश्चयो पाविजे	१५१	भयातीत निश्चित	१८५
बरा निश्चयो शाश्वता	१६७	भयें व्यापिलें	१३६
बरी स्नानसंध्या	१०६	भवाची जिवा	७९
बरें पाहतां गूज	१५५	भवाच्या भयें	२७
बरें शोधिल्यावीण	१३२	भवा रक्षितां	१७४
बहूतांपरी आदरें	१२६	भुतें पिंड	१८७
बहूतांपरी कूसरीं	१५२	भ्रमे चूकले	१४३
बहूतांपरी संकटे	७४	भ्रमे नाडळे	१३८
बहूतांपरी हेचि	४२	भ्रमे भ्रांति	१४४
बहू हिंडतां सौख्य	४१	मती पालटे	१२९
बहू आगळे	९०	मती भांडती	१५७
बहू चांगले	८८	मतीमंद ते खेद	१७
बहू ज्ञान वैराग्य	८३	मतीमंद ते साधना	२०५
बहू तारिले	९८	मदालस्य हा	७०

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
मदें मछरें	५१	मना मानसीं	१२
मना अंतरीं	४	मना मिथ्य ते	१९
मना अल्प	१३०	मना यातना	२१
मना उन्मनी	२००	मना राघवेंवीण	१८
मना कल्पना	५९	मना राम	६०
मना कल्पना ते	५	मना रे जनीं	४४
मना कल्पना धीट	१०४	मना वासना चूकवी	२१
मना कल्पनालेश	५८	मना वासना दुष्ट	४
मना कल्पना वाउगी	१२८	मना वासना वासुदेवीं	१२८
मना कल्पना सोडी	१०५	मना वीट मानूं	२५
मना कामना काम	१२८	मना श्रेष्ठ	७
मना कामना सांडि रे	२१	मना संग हा द्वैत	२०४
मना कोप आरोपणा	१०७	मना संग हा मोक्ष	२०४
मना गूज रे तूज	२०२	मना संग हा सर्व	२०४
मना चंदनाचे	८	मना संग हा साधकां	२०४
मनाची शतें	२०५	मना सज्जना भक्ति	२
मना जे घडी	४६	मना सज्जना भेटवी	२१
मना त्वां चि रे	११	मना सज्जना येक	४३
मना धर्मता	४	मना सज्जना राघवीं	३८-४२
मना नष्ट	१०७	मना सज्जना सज्जनी	१२८
मना नाकळे	१९२	मना सज्जना सत्य	६६, १८६
मना पापसंकल्प	५	मना सज्जना हीत	२२
मना पावना	७९	मना सज्जना हेचि	८
मना पाविजे	४०	मना सत्य ते सत्य	१९
मना पाहतां	१५	मना सत्य संकल्प	५
मना प्रार्थना	३८	मना सद्गुरु	१८२
मना बुद्धि हे	१०७	मना संत आनंत शोधीत	१८४
मना बोधितां	१५१	मना संत आनंत शोधूनि १४६-१५०	
मना बोलणें नीच	७	मना सर्व जाणीव	११३, १५८
मना भासले सर्व	१८७	मना सर्वथा पाप	४
मना मछरें	८१	मना सर्वथा मिथ्य	१९
मना मानवाची	१८	मना सर्वथा शोक	१२

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
मना सर्वथा सत्य	१९	मिळेना कदा	५४
मना सर्व लोकांसि	७	मुखीं नाम नाहीं	९७
मना सर्वही संग	२०३	मुखीं राम त्या	८७
मना सांग पां रावणा	१३	मुखीं राम विश्राम	८६
मना सांग पां रे	९३	मुखें नाम उच्चारितां	७२
मना सांडि रे	१८६	मुखें रामनामावळी	९९
मना सार साचार	१५२	मुखें बोलतां ख्याति	९५
मना होई रे मोक्ष	१०७	मुखें बोलतां दोष	१०१
मनीं कामना चेटके	१८०	मुखे बोलिले ज्ञान	१६१
मनीं कामना राम	५९	मुखें बोलिल्यासारखे	१८२
मनीं चिंतिता	१९७	मुळारंभ आरंभ	१
मनीं मानव	१७	मुळीं कल्पना	१७२
मनीं मानसी	२०१	म्हणे जाणतां	१५६
मनीं निश्चयो	६२	म्हणे दास विश्वासतां	१५०, २०५
मनीं लोचनीं	४७	म्हणे दास विश्वास	७६
मनीं शून्य	१९१	म्हणे दास संदेह	१६७
मनें कल्पितां	१६४	म्हणे दास सायास	१४१
मनें कल्पिला	१६४	म्हणोनि अति आदरें	१०१
मनें देव	१६४	म्हणोनि कुडी वासना	१३
मनोवासना	१२७	म्हणोनि जनीं	१६
मरे एक त्याचा	१६	म्हणोनि तयाकारणें	१२१
महा काळ विक्राळ	३८	म्हणोनि मनातीत	१२९
महा क्रूर तो काळ	३५	म्हणोनि म्हणा तेंचि	९४
महा घोर संसार	७२	म्हणोनि म्हणा रे	९७
महा थोर ते	१४	म्हणोनि सदा	१७०
महा दुख ते नाम	७३	यहीं लक्षणीं	१३४
महा धीर गंभीर	६७	येथासांग रे	१००
महा भक्त प्रल्हाद	९६, १२१	येदर्थी मना	१०३
महाराज तो स्वामि	२२, ७८	येहीं लोचनीं	१७१
महावाक्य तत्त्वादिकें	१५४	रघूराज थकीत	३८
महा संकटी सोडिले	३१	रघूनायका दृढ	२२
मही निर्मिली	१८९	रघूनायकावीण	२४

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
रघूनायकासारिखा	२७	विवेकें तजावा	६९
रघूनायका आपुलेसें	४२	विवेकें तदाकार	१४८
रघूनायका ऊपमा	१९८	विवेकें तयें	१७०
रघूनायकावीण तो सीण	४६	विवेकें तरी	१७२
रघूनायकावीण बोलो	४३	विवेकें देहेबुधि	१२
रतीनायकेचा	१२९	विवेकें मना	१०६
रमाकांत एकांत	१३०	विवेकें विचारें	१७३
रिता ठाव या	१९६	विवेकें सदा	१०, १४५
लपावें अति आदरें	१८५	विशेषें हरा	९२
वेदना कदा जीव तो	९८	विषा औषध	८२
वसे अंतरीं प्रेम	५५	वृथा वाहणें	७८
वसेना दिसेना	१७७	व्रतें दान	७४
वसें मेरुमांदार	३३	शशी सूर्य	३३
वसे हो तया	३५	शिरीं भार वाहेन	३४
वसे हृदयीं देव	१९४, १९५	शुकाकारणें कुंटणी	९५
विकल्पें उठी	१०१	श्रुती नेणती	१९३
विकारें घडे	५	श्रुती न्याय	१५८
विचारुनि बोले	१३२	सगूणीं अती	१०२
विचारें तुझा	११४	सगूणीं भजे	४९
विचारें बरें	४१	सदा आर्जवी	५३
विचारें मना	११	सदा ऐक्य तो	१८५
विठोनें शिरीं	८४	सदा चक्रवाकासि	३७
विदेहीपणें भक्ति	१८८	सदाचार हा थोर	३
विदेहीपणें मुक्ति	१२	सदा देवकाजी	४८
विदेहीपणें सर्व	२०१	सदानंद आनंद	८६
विधीकारणें	१२०	सदा प्रेमळू	१०६
विधी निर्मिता	१७५	सदा बोलणें	५१
विरक्तिबळें	१८८	सदा बोलण्यासारिखे	४९
विवेकें अहंभाव यातें	११०	सदा मानसीं	४३
विवेकें अहंभाव हा	११५	सदा रामनामें वदा	७०
विवेकें कुडी	४०	सदा रामनामें वदे	४८
विवेकें क्रिया	१०५	सदा राम निःकाम	५८

विषय	श्लोक क्र.	विषय	श्लोक क्र.
सदा वीषयो चिंतिता	१४५	सुखाची घडी	२५
सदाशीव चिंतीतसे	७३	सुखालागी आरण्य	४४
सदा श्रवणें पाविजे	२०२	सुखीं राहतां	१६१
सदा संगती	१६३-१६७	स्त्रियापुत्रमित्रादिकें	१६६
सदा संचला येत	१९५	स्नेहाळु कृपाळु	५६
सदा संचले	१४७	स्फुरे ब्रह्म रे	१७२
सदा सत्यसंकल्प	१३०	स्फुरे वीषई	१७२
सदा सर्वदा आर्त	१९७	स्मृती वेद	१५८
सदा सर्वदा देव	३६	स्वधर्मचि चाले	४८
सदा सर्वदा मोकळी	५७	स्वयें नीववी	८५
सदा सर्वदा सज्जना	१०८	स्वयें सर्वदा	७
सदा सर्वदा सत्य	५३	स्वरुपी उदेली	१७३
सदा सर्वदा नाम	२४	स्वयें शेष	१५८
सदा सर्वदा प्रीति	१०	हरीकीर्तनी वृत्ति	७७
सदा सर्वदा राम	१८६	हरीकीर्तने प्रीति	१०३
सदा सेवि आरण्य	५४	हरीचिंतने	१६५
समर्थाचिया सेवकां	३०	हरीतिष्ठतु	९२
समस्तामधें नाम हे	८१	हरीनाम नेमस्त	९८
समस्तामधें येक ते	१५२	हरीनाम हे वेदशास्त्री	९०
समस्तामधें सार	७५	हरीबोध सांडून	६३
समाधान कांहीं	१५३	हरीभक्त तो शक्त	८७
समाधान ते सज्जना	१५३	हरीभक्त वीरक्त	१३३
सरा वीसरा त्या	८०	हरीभक्तिचा घाव	३७
सिणावे परी	४१	हरु जाळितो	१७५
सुखानंद आनंद कैवल्य	३६	हिताकारणें बंड	१११
सुखानंद आनंद भेदें	६२	हिताकारणें बोलणें	१११
सुखानंदकारी	६९	हिताकारणें सर्व	१११

विषय-सूचि वर्णानुक्रम

(क्रम पहिल्या दोन अक्षरापुरता)

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अजामिळाची कथा	२४३	अस्वास्थ्य	१०१, १८३, २०८
अजातवाद	४२१	अहंकार	७७, १०३, ३८३
अणुरेणूंत ईश्वर	४३१	अहंकार पांडित्यामुळे	२९०, २९१
अतिविष	३०	अहंकार-त्याग	२०७
अधिकारभेदाने जपतप	२७३	अहंता टोचते	३७०
अधिकाची अपेक्षा	७४	अहंत्यागाने केंद्रज्ञान	३५०
अध्यात्मप्रगति	८७	अहंकाराचा परिणाम	१४४
अध्यात्मांत मतांतरे	३६५	अहंकाराची सूक्ष्मता	३७०
अधःपात	३६	अहंकाराने खोटे तत्त्वज्ञान	३७१
अनन्यतेची निकड	२०३	अहंकाराने जाणीव नष्ट	३४५
अनासक्ति	३२३	अहंकाराने विकृति	२८४
अनुमान	२६६	अहंकारामुळे शास्त्रे निरुपयोगी	३६८
अनिर्वचनीयता	३५३	अहंकार राहू	३८७, ३८८
अनीतिचे तत्त्वज्ञान	३७१	अहंभ्रह्मास्मि	४३५
अनंत असा संत	३४९	अहल्योद्धार	११६
अनंतापूर्वी संतशोध	३५२	आइनस्टीन	४११
अन्नाचे द्वैतः शल्य	३६४	आठवले (दामुअण्णा)	७९
अपेक्षाभंग	३६९	आणखीआणखीचा आक्रोश	५८
अभागी करंटा	३३४	आत्मसिद्धीचे युग	२९२
अभिलाषेने अधःपात	३७३	आत्मवृत्ति करावी	३७३
अरण्य-उपलक्षण	१६६	आत्मज्ञान उपरे नाही	३३७
अरण्यसुख	१६४	आत्मश्लाघा	२९२
अरण्यसेवनाची पात्रता	१४२	आत्माराम हे समर्थाचे स्वरूप	३२८,
अवश्यकता व आसक्ति	२६४		४८५
अवज्ञेचा परिणाम	१६४	आत्मोन्नति	८७
अवाङ्मनसगोचर	२३६	आदराची थड्या	११९
अविश्वास	२२१	आदर्शासाठी विवेक	१४४

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
आधाराची गरज	१११	उपनिषदकालीन राजवट	३३२
आधिदैवत	३९१	उपदेशाची व्यर्थता	१८८-८९
आपतीची मागणी	६२,७७	उपभोगांत अपूर्णता	२१७
आपती न बाधणे	२०७	उपभोगाची हितकरता	२६५
आयुष्याचे महत्त्व	९९	उपमन्यूची कथा	२९७
आरसा आणि गिरिजन	४३५	उपास्य	१७९
आरसा	३३७	उपाधीचे स्वरूप	१५८
आर्किमिडीज	२६७	एकता-समता	२८
आर्जव	१६२	एकता एकरूपता	१५
आर्तता	४३३	एकतरी ओवी अनुभवावी	३६६
आलस्य त्याग	२०७	एकनाथ	१२२
आशा रामार्पण	३१२	एकनिष्ठता नसणे	२७३
आसक्तीचा त्याग	१६७	एकरूपतेचा प्रत्यय	३५३
आसक्तीचा परिणाम	१८१-८२	एकरूपतेचे महत्त्व	३५०
इंद्रद्युप्र	२९९	एकाकी न रमते	३८८
इंद्रियांची स्थिति	५९	एकांताचा परिणाम	३१७
इंद्रियातीत अनंत	३५२	ऐश्वर्य	७४
इंद्रियांची बहिर्मुखता	३८४	अंबरीष	२९७
इंद्रविरोचन कथा	२१५	कर्तृत्वाचा अहंकार	१८१-१८२
ईश्वर	२२२	कबीर वचन	२४,२४६
ईश्वर चिंतन	२०४	कृती मागची भावना	१२०
ईश्वराची व्यापकता	१२४	करंटेपणा	१८७
ईश्वराचे औदार्य	१८२	कलेसाठी कला-वादी	२८६
ईश्वरी भजन	३१६	कर्माची दक्षता	८१
ईश्वराचे ध्यान	१९७-९८	कर्मविपाक	६७
उतावीळपणा	६५	कर्मानुरूप भोग	८१
उगमाकडे अधिक शुद्धता	३४७	कर्म यथासांग नसते	२५२
उत्कटतेचा अभाव	१०५	कर्माची सांगता नामस्मरणाने	२१७
उदात्त व्यक्तिमत्त्व	२१२	कर्मविपाकाची आवश्यकता	६७-६८
उदासीन	१५५	कुडी कल्पना	१३६
उदासीनता	१७६	कुर्मावतार	३०१-०२
उन्मनी	४३७	केतकरांची टीप	२६६

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
कोप आरोपणा	२७६	कृपणता	४९
कोपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः	२१०	कृष्णाचे सत्यवादित्व	८४
कल्पना सरावी (निरास)	३७५	खरा संत	३७९
कल्पनेचा त्याग	२७२	खरी धन्यता	१७३
कल्पतरू खाली	१८०	खरे सुख	१४१
काल्पनिक दुःख	१६७	खऱ्या हिताकडे दुर्लक्ष	३७३
काम	३९	गजेंद्राची कथा	२९९
कामना-वासना	९३	गर्भवास	८९-९०
कामशास्त्र	१६१	गाढ झोप	१८६
कामाची इष्टता	१५४	गाढ झोप ब्रह्मानंद	३५१
कामाचे स्वरूप	२३३-३४	गांधीजींची दंभाची व्याख्या	३७१
कामनिक भक्तीचा त्याग	२०५-०६	गांधीर्य	२०२
कामनेचा त्याग	१७८	गीतारहस्य	१८७
कायद्याचे महत्त्व	२९-३०	गुणग्राहकता	८३,२५९
कार्यक्षमता	६३	गुणानुवाद	१४१
काशीवास	२५२	गुणानुवादाचा परिणाम	२२०-२१
कीर्तन	२६२-६३	गूज	४४१
कीर्ति संपादन	४९-५०	गुरु अयोग्य ३९८-९९,४०० ते ०४	
कोशकार केतकर	२६६	गुरुची अवश्यकता	१०२
क्रमु साधनाचा	१४६	गुरु योग्य	४०५ ते ४१०
क्रमाने अवस्थाविचार	३३५	गुरुसेवेचे फल	१२१-२३
क्रियमाण	६९	गोंदवलेकर महाराज	१५४
क्रियापालट	२९६	गौतमबुद्ध	८८
क्रियाःभक्ति-उपासनार्थ	१७३	गृहस्थाच्या मर्यादा	५२-५४
क्रिया-प्रतिक्रिया	६२	ग्रंथाचे अभिप्राय	२९१-९२
क्रियेतील भाव	१७४	ग्रंथाला गुरु मानावे	४४२
क्रियेवीण बोलणे व्यर्थ	२९३	घट आणि आकाश	४३०
क्रोध	३८	चक्रवाक	१२७
क्रोधाची गरज	११२	चंचलता	१३३-३४
कृतघ्नता पातक	२४१	चंचलतेचा उपहास	१३७
कृतीमागे भक्ति	२८१	चंदन	५१
कृतीतील दोष	६६	चरणदासांचे पद	२७१

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
चर्चेचे विषय	१६१-६२	टांगती तलवार	१२९
चर्चेने तत्त्वज्ञानाचा प्रयत्न	३५१	टिळकांची कर्तव्यदक्षता	७९
चातुर्थिक ज्वर	६४	ठाकुरांची गोष्ट	३११
चातुर्वर्ण्य व्यवस्था	३३२-३३	तर्कातीतता	४३४-३५
चार्वाक (बिनबुडाचा आरोप)	२६६	तत्त्वमसि	४३५
चांगल्यासाठी पालट	२०७	तत्त्वाचे वर्णनातीत स्वरूप	३५६
चांगल्याचा आचार	२८२	तत्त्वज्ञान फसवे	२१८
चिंतनादीची अवश्यकता	३५५	तत्त्वज्ञानांतील विविध वाद	४११
चिंता त्याज्य	१०८	तत्त्वज्ञानाने (साक्षात्काराने)	
चिंतेचा परिणाम	८१	निर्भयता	३२६-२७
चिरंजीव	११६-११७	तत्त्वज्ञान वर्तनात येणे	३५७
चिन्हें वा शब्द अर्थाचे वाहक	३६२	तपाविणे ज्ञान अशक्य	२६७
चूक-भोग	६५	तपश्चर्या	२१३
छिद्रयुक्त भांडे	१२६	तम-मूलकारण	१५७
छिद्रें बुजविणे	१२६	तज्ञतेची अट	१८३
जकारा: पंचदुर्भरा:	२२४	तज्ञांचे मार्गदर्शन	३४४
जर्गी थोरला देव	३९७	तारुण्यांत परमार्थाची जाणीव	९९
जन्म अपरिहार्य	८९	तितिक्षा	४५-४६, १०४, १५५
जन्माला न येणे	११३	तुकारामाचा निर्वैरभाव	२१८
जन्मदशा	८८	तुकाराम आणि साडेसाती	२३५
जाणता भक्त	१४६	तुरीय	४३७
जाणणे नेणणे	४२७	तेनसिंग	३६२
जाणीव सांडणे	२६२, ३६८	तोल सावरणे	१८५
जीवनात चिंतनाने पालट	२१८	थोरपण पन्हा सांडिजे	२५९
जीवनाचे व्यवस्थापन	३१८	दगडहि तरतात	२४८
जीवाचे हित	३२७	दम	३४, ११२-१३, २५३
जिज्ञासा अवश्यक	२८४	दया	३४, ११३, २५३-५४, २७५, ३२४
जिज्ञासेने ज्ञान	३४१	दयाळू परमेश्वर	२१४
झिजणे	१४८	दक्षता	६५, १४४, ३२४
झिजण्याचा हेतू	५०	दंभ	४२
झोपेची गोष्ट	२७४	दान	३४
टवाळा आवडे विनोद	२६२	दादा (श्रीदासगणू महाराज)	
			६३, ७९, ९४, २४१

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
दामाजीपंत	४२०	दैन्यवाणा	३८०
दारोषणा	४७	दैव	६८
दास शब्दाचे प्रयोजन	१७१	दैवी व आसुरी प्रवृत्ती	२४३
दास्यभक्ति	२०३	दृढनिश्चयी भक्त	२४९
दासबोधादींना संत मानावे	४४२	दृश्य द्रष्टा निरास	४१५
दांभिकता	३६९	द्वैत-त्याज्य ग्राह्य	४४५
दीर्घायुष्याचे प्रयोजन	१६७	द्वंद्वातीततेने निर्भयता	३२७
दीन-नामसाधन	२१४	धनेषणा	४७
दिनाचा दयाळू	२१४	धन्यता	२२
दुःखाची अपरिहार्यता	६६	धन्यतेचे गमक	३१०
दुःखाची कारणे	६७	धर्मनीति	२३
दुर्बलता	६३	धर्मकृत्यांतील धन	२५४
दुर्बलतेतून लोभ	७९	धैर्य	४४, १२५
दुर्योधनी वृत्ति	५७	धैर्य व तितिक्षा	१७४
देह कारणी लावणे	२६०	ध्यान	१९७
देहबुद्धि	२६१, २६४, ३२९-३०, ३३३, ३७३, ३८३, ४१८	ध्येयवाद	७२
देहरक्षण	१०६	ध्रुवस्तुति	२९८
देहलीदीपन्याय	९२	नमस्काराची धारणा	३४१
देहात्मवाद	२११	नम्रता	४६, १५९
देहाहंकार त्याग	९९	नपुंसकलिंगी शब्दप्रयोग	८०
देहेदुःख	६०	नरक	२५५
देव आकाशासारखा	४३०	नरका नारायण	२७१
देवाची लीला	३०८	नरकासंबंधी अश्रद्धा	२५६
देवाची व्यापकता	४१९	नरसिंह अवतार	२४४
देवाचे कार्य	१४७	नाम	२३५
देवाचे भक्तवेड	३०७	नामघोष	२३९
देवाचे सान्निध्य	४१५	नामदेव	३६७
देवाचे स्वरूप	३९२	नाम हेच कैवल्य	२३६
देव न भेटण्याची कारणे	२६९, ४१९	नामाचा दुरुपयोग	२३४
देव निरुपमेय	४३३	नामाची आवड	२३४
दैन्य	१३८-१३९, १८९	नामाची उपेक्षा	२३३
		नामनामी अभेद	२३५

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
नामप्रभाव	२२५	नेमस्तपणा	३२०
नामबळाने रामप्राप्ति	२३९	नेह नानास्ति	४३५
नाममहात्म्य	१९८	नैसर्गिक इच्छा	३२,६०
नामस्मरण	१९,२०,९८,१०२, १४९, २०९, २३१, २३७, २४०, २४५	न्यूनगंड वाटू नये न्युटन पंचीकरण	२६८ २६७ ३६०
नामधारक	२४६	पत्रकार-पुढारी	१८१
नामविकल्पाचा परिणाम	२५४	परकीय दास्य	१०१
नामविषयक श्रद्धा	२५०	परद्रव्य-परस्त्री	२६४
नामाची वस्तुतंत्रता	२५७	परमात्म्याचे ब्रीद	३०५
नाम न घेणारा काणी	२३८	परमार्थाचे अधिकारी	१८१
नारदाचा उपदेश	९३,२०८,२४९, २८१,२८३	परमेश्वर ऋणी परमेश्वर प्राप्ति	१६९ ९७
नास्तिक निराधार	२४७	परमेश्वर सर्वज्ञ	११७,११८
निजध्यास	१४०,१८३,१८४	परमेश्वराविषयी ममत्व	८१
निंदकाचे उपकार	१०४	परशुरामकथेची विकृति	३०४
निंदा-स्तुति	४४,४५,४६	परंपरापालन	२८
नित्यनेम	१७३,२०६	परिवर्तन	३२९
नियम	२५,१७४	पाखंड	२८६-८७
नियंत्रित शक्ति	२७०	पाठीराखा राम	११४
निरहंकारिता	३२३	पाप आणि पश्चात्ताप	३०१
निरीक्षणमान आणि घटना	३७४	पापभोग	५५
निरूपण	२६३	पापपुण्य	२६
निर्मळ बुद्धि	२०	पापपुण्याच्या कल्पना	२८-२९
निर्विकारता	३१६	पापरूप तर्कट	३०८
निवारी भयाते	२०४	पापसंकल्प	३२
निश्चयाचा अभाव	३७८	पामर	२२१
निशाण	१२७	पिंडब्रह्मांड	४१६
निष्ठा	१२९	पिंडज्ञान	३५७
निस्त्रैगुण्यता	३४०	पिंडीभाव हेतुत्व	३६१
नीच बोलणे	४५	पुढीलांचे द्रव्य	५१
नीलकंठशास्त्री थत्ते	२०१	पुनरुक्तीचा हेतू	२२९

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
पूज्य वचनांचा अनादर	१२३	बुद्धीपूर्वक संतसंगति	२७६
पुराणता	४३३	बोलणे व कृति	१५१, २६७
पुराणांची यथार्थता	२५५	बिभिषण	१२१
पुरोहितशाही	३१९	ब्रह्मचारी	१५५
पूर्वसंचित	६८	ब्रह्मज्ञान व त्रिपुटी	३६३
पैस घातले दुकान	४३५	ब्रह्माच्या वर्णनांत शास्त्रे कुंठित	३६७
प्रक्रियांची मर्यादा	४११	ब्रह्माची व्यापकता	३३३
प्रकृतीप्रमाणे उपासना	३६८	भटकणे व्यर्थ	१३८
प्रकृतीचे नियम	२९	भक्त श्रेष्ठ	१४४
प्रगत कोण?	३३१	भक्तकामकल्पद्रुम	१७९
प्रतिभा व कल्पना	२७२	भक्ताची उपेक्षा नाही	३०३
प्रत्यक्षवादी (चार्वाक)	२६६	भक्ताची मनःस्थिति	१०८
प्रपंच नेटका	१९३	भक्तिमार्ग	१६
प्रपंचात परमार्थ	१२०	भक्ति व चिंता	२२२
प्रबोध	३६६	भक्तीचा अभाव	२०५
प्रबोधनाने मतभेदनष्ट	३६६	भक्तीचा उद्घोष	१२७
प्रभाती चिंतन	१९८	भक्तीतून धैर्य	१९०
प्रभावी श्लोक	११३	भगवद्कृपेने मोक्ष	३८९
प्रयत्न आवश्यक	१७७	भर्तृहरी	८३
प्रयत्नाचे सातत्य	३५५	भयत्याग	१०९
प्रयत्न आणि दैव	१९९	भय आणि सत्य	३२६
प्रयत्नाचे महत्त्व	२१९	भय आणि जीवन	३२७
प्रल्हाद	२४५, ३०२	भावचातुर्य	१२२
प्रामाणिकता	१५०, २१६	भाव तसा देव	११९, १२२
प्रार्थनेने सत्यदर्शन	३४०	भावनेची उपयुक्तता	३३६
प्रारब्ध	६८-६९	भाषाभेदाने गोंधळ	३६६
प्रेमाची उदात्तता	३७६	भूक चिकित्सा	५२
प्रेमाचे विषय	६०-६१	भोगासक्ताला पश्चात्ताप	३५९
फलश्रुति	४	भ्रम-अज्ञान	३४७
फुफट, सोपे तरी मूल्यवान	२१०	भ्रमाने जाणिव नष्ट होते	३३३
फ्रॉईड	२८६	भ्रामक बुद्धिवाद	५८
बलीची कथा	३०३	भ्रांतीचे निरसन	३७७

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
मत्सर	२३, ४२, २२४-२२५	मानव पापरूपी	२५०
मत्स्यावतार	३०१	मानसपूजा	२६०
मदमत्सर	४२, १५७	माया - (अविद्या)	३८५
मध्यस्थावर संस्कार	२८०	मारुतीला बक्षीस	१२१
मन अमन	१३१	मांसाहार	३१
मनन निदिध्यासन	१८३	मिथ्या	८४
मन दुश्चित	२६७	मिठाची पुतळी	३६३
ममत्वाने उपाधि	३८०	'मी'ची जाणीव	३६३-६४
मरणदुःख	७८	मीपणा मारक	४२३
मर्यादा	१८८	मुक्तिकांता	३७६
महर्षी भरत	७९	मुळारंभ	७-८
महावाक्ये	३६०, ४३५	मूर्तिपूजा	३९३
मंगलाचरण	७	मूढता-अतिमूढता	१८८
मंत्रशक्ती	२५, २३६	मूलतत्त्व	३७५
मनाची सज्जनता	१५, ३१३	मूलतत्त्वाचे ज्ञान	१६१
मनाची प्रकृति	१३३	मूलतत्त्वाविषयी मतभेद	३६०
मनाची एकाग्रता	२७४	मूल्याची एकरूपता	२८१
मनाचे स्वरूप	१४, ९४, २७८	मोक्ष	२७८
मनासाठी नियम	३८०	मोक्षभागी विभागी	२७८
मनाची प्रसन्नता	२७६	मोक्षाचे तत्त्वज्ञान	७१
माक्स (कार्ल)	९७, २८६	मोक्षाचे स्वरूप	२७८
मादाम क्युरी	२६७	मौनाचा उद्देश	१४०
मानव देहधारी	२४८	मृत्यू अटळ	७६
मानव स्तुति	८२	यथासांगता नाही	२१६
मानव प्रवृत्ति	८५-८६, ९७, १२५	यज्ञयाग लौकिकासाठी	३५९
	१३१, २४१, २५८	योगक्षेम	१२२
मानवाचे ध्येय	१०७	योगाचा परिणाम	२३०
मानवाची जाणीव	२७०	योगांतील उणीवा	३५८
मानव शंकेखोर	२१५	योगामधे सावधता	३५८
मानवाचे तीन वर्ग	२७९	योगी हरिभक्त	३२६
मानवाचे जीवन	७२	योगेश्वरांचा विश्राम	२३०
मानवाचे मूल्यमापन	२०९	योग्यता	२६८

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
योग्याचा अपमान	२३०	लौकिक सुख	१६४
युधिष्ठिर	७४, ७५	वकिलाची लबाडी	७४
येरझारा	९२	वराह अवतार	३०२
रसिकता व आसक्ति	२६४	वर्णाश्रमधर्म	१५०
रक्षणकर्ता ईश्वर-अर्थवाद?	२०३	वन्हाडांतील सावकार	१९१
राघवी वस्ती	१२८, १३९	वल्लभाभाव	४३८
राजा आणि मृत्यू	७६	वस्तूला विनाश नाही	३४६
राजवट उपनिषदांतील राजा	३३२	वस्तूची उपयोगिता	३३५
राधेचे प्रेम	४३८	वस्तूज्ञान भिन्न पार्श्वभूमीने	३५४
राम एकबाणी एकवचनी	३१७	वाङ्मयाने अमरता	३२८
रामकृष्ण अभेद	३१२	वाणी प्रकार	१८
रामकृष्णपरमहंस	१२	वाणीचा संयम	१४१
रामकृष्णांच्या शिष्याची गोष्ट	२३९	वात्स्यायन	१६१
रामावर विश्वास	८२	वानप्रस्थ	७९
रामाची उदारता	११३	वाद-भगवंत-रूप	२८२
रामाचे गुण	११४	वाद हितकारी	२७९
रामनाम	२१०, २१४, २२६	वादसंवाद	२८२
रामाचे सौंदर्य	२३५	वादांतील प्रतिष्ठित	२८४
रामाचे चिंतन	२००	वादाने मतपरिवर्तन	२९५
रामी प्रीति	६९	वामन पंडित	२९०
रामरूपी लपावे	४१३	वालीवध	१०९
रावण	७२	वाल्मिकी	२४८
रुढी व परंपरा	२१	वाक्या संशयाचा त्याग	२१५
रेणुकेचे पातक	८६	वासना	९२
ललितकला	३५८	वासुदेवानंद सरस्वती	५४
लक्ष्यवेध	१२८	विकल्प	३१५
लाट-तरंग एकरूपता	३४९	विकारांची इष्टानिष्टता	१५३
लीनता	२५७	विचारपूर्वक बोलणे	३१९
लोकप्रियता	१६२	विडंबन	३६
लोकांची प्रपंचमग्नता	२६६	विद्वत्ता नम्र	२५८
लोकेशणा	४७	विद्वत्ता व अनुभव	३५६
लोभाने बंधन	३७६	विद्वान एकांगी	३८२

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
विद्युत्कणांनी व्याप्त	३३५	व्याधीने पीडा	६९
विदेहीपण	७१	शब्दप्रामाण्य	२६६
विधिनिषेध	२७	शरणागति	१३९
विनोबा	१, १२७	शरीर कष्टाचे महत्त्व	६२, १९१
विरक्ति व वैराग्य	३२१	शरीर आणि मन	१९२
विलासाचा परिणाम	१०७	शरीर हे धर्मसाधन	१०७
विविधतेचा उपयोग	४१७	शरीर हे साधन	३७२
विविधतेचे ज्ञान	३६८	शास्त्रधारी दैवत	२०३
विवेक	२४, २६८, ३१८, ३४७	शास्त्रधारी राम	१११
विवेकी माणूस	१४४	शाहाण्या रोग्याचे तर्कट	२८९
विश्वास	२२१, २३३	शंकराचार्याची धन्यता	१६०
विस्मृति	३३८	शंकराची रामभक्ति	११५, २२७-२३०
विषयाचा स्वीकार कसा?	३७४	शंकराची महता	२११
विषयासक्ति	३१४	शाखाचंद्र न्याय	३६१
विष आणि सुख	१९५-९६	शांत निद्रा	३५१
विज्ञान	५७-५८, २५६	शारदावंदन	९
विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान	४११	शासनाची तर्गाई	१८२
वेड मागून घ्यावे	३११	शास्त्रपूत आचरण	५७
वेडा आणि मंत्री	३३८	शास्त्रावर निष्ठा	३३६
वेद नेति नेति म्हणतात	११६, ३५०	शास्त्रांच्या शाखा	३६४
वेळ कारणी लावणे	१४४, १६०, ३५५	शाश्वत तत्त्वज्ञान	१६९
वेळेचा अपव्यय	९८, १६१, २३७	शाश्वताचा विचार	३७८
वेळेचे महत्त्व	७५	शिदोरी	१९
वैताग	३५९	शिक्षक व आई	१२४
वृत्तपत्र संपादक	२५८	शुद्ध क्रिया	२७०
वृत्ती ईश्वरोन्मुख	२१९	शुद्ध तर्क	३३३
वृद्धपणी तीर्थयात्रा	१६५	शुद्धता	२७२
व्रताची भूमिका	२१३	शोषाचे मौन	३६७
व्यक्तिजीवन	७४	शोक	७०, ७९
व्यर्थश्रम	१०१	शॉक अँबर्सॉर्बर	१८४
व्यवहारात मौन	१४०	शोधाविण बोलणे	३१९
व्यष्टिधर्म	३२३	श्रद्धा व बुद्धि	२३२

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
श्रद्धेचे महत्त्व	२५०	सद्गुरुचे प्रकार	१२
श्रद्धेचा अभाव	११८	सदाचार	२१, २९५
श्रवण	३१०	सदानंदनाम	२३२
श्रवणाने बोध	१८६	सदुपदेश	३५
श्रुति स्मृति निष्ठा	३०७	सत्रीति	७३
श्रेय आणि प्रेय	९५	समर्थ साक्षात्कार	१०
श्रेष्ठ देव	३९१	समर्थ	१७, ९१, ९८, १०१,
श्रोता वक्ता	२८८		११३, १३३, १३४
षड्रिपु	१४३	समाजहितार्थ माणूस	२७९
सक्तुमिव तितउना	१६३	समाधान	१३३
सगुणामागचे निर्गुण	३७५	समृद्धीत दुःख	१४३
सगुणी भजावे	२६१	सभ्यता	२८०
सगुणोपासना	१५२	सरळपणा	७३, १६३
सज्जन	१५	सर्व खल्विदं ब्रह्म	३३६, ४३५
सज्जन-सत्पुरुष	२७९	सर्व लक्ष केंद्रित करणे	१३५
सज्जन संगति	२७९, ४४१	सर्वोत्तम	१६९, १७२
सज्जनांचा संतोष	२५९	सर्व सृष्टी विनाशी	३४८
सज्जनांचे कर्तव्य	९५	सहजता	१५२
सत्पुरुषांचे बोलणे	१५८	संकल्प	२२, ३१५
सतत श्रम	३४०	संगति	१४२
सत्य	८५	संघर्ष व अहंकार	३६५
सत्य अप्रगट	३८४	संचित	६८
सत्यदर्शनासाठी प्रयत्न	१९४	संत	७८, ८९, ९०, ११५,
सत्यप्राप्तीसाठी आचार	३७८		१५४-१५६, १७०, १९०,
सत्य मायेने आवृत	३३९		२४१, ३२५-२८, ३७५,
सत्यमिथ्याचे स्वरूप	३४५		३७७, ३८१, ४४१
सत्यज्ञानासाठी प्रमाणे	२६६	संतापाचा त्याग	२७६, ३२०
सत्यसंकल्प	३४, ३१५	संन्यासी आणि कृष्णचरित्र	२२०
सत्य कोणाचे मानावे?	२८६	संपत्तीचा परिणाम	१९१
सत्याचा शोध	४१५	संसार असार	१९४
सत्संगति	२७७, २८०, ३२६, ३५९	संसारत कसे रहावे	१९६
सद्गुरुंचा अधिकारानुरूप बोध	३४५	संसार भ्रमात्मक	२७१

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
संस्कार	१५	स्वतःचा विचार	२६९
संस्कृति	५९	स्वधर्माचा वेगळा अन्वयार्थ	१४९
स्टॅलिन	९७	स्वरूपानुसंधान	६३
स्मृती-प्रज्ञा	३५	स्वस्वरूपाचे ज्ञान	३४८
साचेमें जग नाही	२५८	स्वार्थ	५१
सातत्य	१३३, १९८	स्वीकार आणि त्याग	५२
सात्त्विक सुख	१३५	हट्टी मूल-आई-बाप	५८
साधक सिद्ध	२१९	हृदयस्थ देव	४२९
साधना सुटते	३६४	हरिभक्त विरक्त	३२०
साधनांची अशुद्धता	२१३	हलकल्लोळ	१९९
साधना आणि सिद्धी	३३७	हळवेपणा	७०
साधनेचा क्रम	३८४	हित अप्रिय	१३५
साधनेने द्वैत मावळते	४२६	हित जिज्ञासा नाही	२३२-३३
सामान्याला आदर्श	१४३	हित व सत्य	२८५
सामान्यवादाचे स्वरूप	२८२	हिताचा शोध	२८६
सायकलचे उदाहरण	१२०	हिताचे स्मरण	९१
सावधता	७६	हिताचे स्वरूप	३२९
साक्षी अवस्था	४३७	हितैषी माता	११७
सांगणे ऐकणे दंभाचे	२८८	हिमालयाची चित्रे	२९५
सिद्धि अनवश्यक	१७०	हिमालयातील यात्रा	१२५
सुखसंवाद	१५९	हिरण्यकशिपू	२४४
सुखलाभ	१००	हिरा व कोळसा	३३५
सुखे क्षणिक	१०५	होणारे न चुकेल	८१
सुखी माणसे प्रकार	१२९	क्षणभंगुरता	१०६
सुख आणि आनंद	२०४	ज्ञानाचे प्रकार	३६०
सुखसंवाद	२८४	ज्ञानासाठी गुरु	३४२
सुदामदेव	१२६	ज्ञानेश्वर ७७, १५७, १५८, २४०	
सौजन्य	८७	२९३, ३०८, ३२५, ३४२, ३५८,	
स्तेन	५३	३६३, ३६४, ३६७, ३९१, ४१०,	
स्थैर्य	१३६, २००	४२८, ४४५	
स्वच्छता व शुद्धता	२७२	ज्ञानेश्वरी	२६२, ३८१
स्वतः स्वतःचा परीक्षक	२९४	ज्ञानोत्तर भक्ति	१४५

श्रीराधादासोदर प्रतिष्ठानची प्रकाशने	आवृत्ती	मूल्य रु.
१) अनुवाद ज्ञानेश्वरी	सहावी	३००/-
२) अप्रकाशित वाङ्मय (गद्यखंड)	पहिली	१५०/-
३) अप्रकाशित वाङ्मय (पद्यखंड)	पहिली	१२०/-
४) आत्मसंयमयोग (भ.गीता अ. ६वा)	दुसरी	८०/-
५) आत्मानुसंधान	तिसरी	१०/-
६) आयुर्वेदीय व्याधिविनिश्चय	दुसरी	६५०/-
७) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड १ ला	दुसरी	१५०/-
८) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड २ रा	पहिली	९०/-
९) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ३ रा	पहिली	९५/-
१०) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ४ था	पहिली	९०/-
११) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ५ वा	पहिली	९०/-
१२) कर्मयोग (भ.गीता अ. ३ रा)	तिसरी	८०/-
१३) जीवनसाधना (भ.गीता अ. १८वा)	दुसरी	१२५/-
१४) जीवनसाधना (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१२५/-
१५) तत्त्वविज्ञान (भ.गीता अ. १३वा)	दुसरी	५०/-
१६) तैत्तिरीयोपनिषद्	पहिली	५०/-
१७) ब्रह्मसूत्रार्थ दर्शिनी	दुसरी	२५०/-
१८) भगवान् श्रीकृष्ण - एक दर्शन	दुसरी	१२५/-
१९) भावार्चना	दुसरी	५०/-
२०) मनुस्मृति-भूमिका	पहिली	२०/-
२१) मनोबोध	सातवी	२००/-
२२) मनोबोध (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१५०/-
२३) महाभारताचे वास्तवदर्शन	चौथी	१५०/-
२४) रुक्मिणी स्वयंवर (कीर्तनोपयोगी)	पहिली	४/-
२५) वाटा आपल्या हिताच्या	चौथी	६०/-
२६) विराण्या	तिसरी	१०/-
२७) संघप्रार्थना (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१५/-
२८) साधकाची चिंतनिका	तिसरी	१०/-
२९) श्रीकृष्णकथामृत	चौथी	७५/-
३०) श्रीमनुस्मृति-सार्थ-सभाष्य	दुसरी	५००/-
३१) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (पाठसंहिता)	सहावी	३/-
३२) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (सार्थ)	पाचवी	२५/-
३३) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (सार्थ-हिंदी अनुवाद)	पहिली	२५/-
३४) श्रीसद्गुरु षोडशोपचार पूजा	पाचवी	५/-

समग्र ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे

(१) श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान :

वैद्य वा. वि. मेहेंदळे

‘प्रतीक’ ४०३/१, शनिवार पेठ, मेहुणपुरा, पुणे ३०.

दूरध्वनी : (०२०) २४४९२४९७

(२) श्री दासगणू महाराज प्रतिष्ठान :

मु. पो. गोरटे, व्हाया उमरी, जिल्हा नांदेड.

दूरध्वनी : (०२४६७) २४४१४०

(३) डॉ. ग. प्र. परांजपे

१३२७ ई, सदाशिव पेठ, ७ विठ्ठल नगरी, पुणे ३०.

दूरध्वनी : (०२०) २४४७११०९

(४) यशवंत प्रकाशन :

७५३ सदाशिव पेठ हौदाजवळ, पुणे ३०.

दूरध्वनी : (०२०) २४४७०५३३

(५) श्री. सु. द. काचरे

श्रीराम मंदिर, भांगरवाडी, लोणावळा

दूरध्वनी : (०२११४) २७५४७९

(६) सौ. मीना रमेश वाटवे

जयप्रसाद रेसिडेन्सी, ब्लॉक क्र. १७

जुनी पंडित कॉलनी, नाशिक - २.

दूरध्वनी : (०२५३) २३१३२६२

श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठानची प्रकाशने	आवृत्ती	मूल्य रु.
१) अनुवाद ज्ञानेश्वरी	सहावी	३००/-
२) अप्रकाशित वाङ्मय (गद्यखंड)	पहिली	१५०/-
३) अप्रकाशित वाङ्मय (पद्यखंड)	पहिली	१२०/-
४) आत्मसंयमयोग (भ.गीता अ. ६वा)	दुसरी	८०/-
५) आत्मानुसंधान	तिसरी	१०/-
६) आयुर्वेदीय व्याधिविनिश्चय	दुसरी	६५०/-
७) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड १ ला	दुसरी	१५०/-
८) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड २ रा	पहिली	९०/-
९) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ३ रा	पहिली	९५/-
१०) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ४ था	पहिली	९०/-
११) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ५ वा	पहिली	९०/-
१२) कर्मयोग (भ.गीता अ. ३ रा)	तिसरी	८०/-
१३) जीवनसाधना (भ.गीता अ. १८वा)	दुसरी	१२५/-
१४) जीवनसाधना (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१२५/-
१५) तत्त्वविज्ञान (भ.गीता अ. १३वा)	दुसरी	५०/-
१६) तैत्तिरीयोपनिषद्	पहिली	५०/-
१७) ब्रह्मसूत्रार्थ दर्शिनी	दुसरी	२५०/-
१८) भगवान् श्रीकृष्ण - एक दर्शन	दुसरी	१२५/-
१९) भावार्चना	दुसरी	५०/-
२०) मनुस्मृति-भूमिका	पहिली	२०/-
२१) मनोबोध	सातवी	२००/-
२२) मनोबोध (हिंदी अनुवाद)	दुसरी	१५०/-
२३) महाभारताचे वास्तवदर्शन	चौथी	१५०/-
२४) रुक्मिणी स्वयंवर (कीर्तनोपयोगी)	पहिली	४/-
२५) वाटा आपल्या हिताच्या	चौथी	६०/-
२६) विराण्या	तिसरी	१०/-
२७) संघप्रार्थना (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१५/-
२८) साधकाची चिंतनिका	तिसरी	१०/-
२९) श्रीकृष्णकथामृत	चौथी	७५/-
३०) श्रीमनुस्मृति-सार्थ-सभाष्य	दुसरी	५००/-
३१) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (पाठसंहिता)	सहावी	३/-
३२) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (सार्थ)	पाचवी	२५/-
३३) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (सार्थ-हिंदी अनुवाद)	पहिली	२५/-
३४) श्रीसद्गुरु षोडशोपचार पूजा	पाचवी	५/-

श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठानची प्रकाशने	आवृत्ती	मूल्य रु.
१) अनुवाद ज्ञानेश्वरी	सहावी	३००/-
२) अप्रकाशित वाङ्मय (गद्यखंड)	पहिली	१५०/-
३) अप्रकाशित वाङ्मय (पद्यखंड)	पहिली	१२०/-
४) आत्मसंयमयोग (भ.गीता अ. ६वा)	दुसरी	८०/-
५) आत्मानुसंधान	तिसरी	१०/-
६) आयुर्वेदीय व्याधिविनिश्चय	दुसरी	६५०/-
७) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड १ ला	दुसरी	१५०/-
८) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड २ रा	पहिली	९०/-
९) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ३ रा	पहिली	९५/-
१०) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ४ था	पहिली	९०/-
११) उपनिषदर्थ कौमुदी खंड ५ वा	पहिली	९०/-
१२) कर्मयोग (भ.गीता अ. ३ रा)	तिसरी	८०/-
१३) जीवनसाधना (भ.गीता अ. १८वा)	दुसरी	१२५/-
१४) जीवनसाधना (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१२५/-
१५) तत्त्वविज्ञान (भ.गीता अ. १३वा)	दुसरी	५०/-
१६) तैत्तिरीयोपनिषद्	पहिली	५०/-
१७) ब्रह्मसूत्रार्थ दर्शिनी	दुसरी	२५०/-
१८) भगवान् श्रीकृष्ण - एक दर्शन	दुसरी	१२५/-
१९) भावार्चना	दुसरी	५०/-
२०) मनुस्मृति-भूमिका	पहिली	२०/-
२१) मनोबोध	सातवी	२००/-
२२) मनोबोध (हिंदी अनुवाद)	दुसरी	१५०/-
२३) महाभारताचे वास्तवदर्शन	चौथी	१५०/-
२४) रुक्मिणी स्वयंवर (कीर्तनोपयोगी)	पहिली	४/-
२५) वाटा आपल्या हिताच्या	चौथी	६०/-
२६) विराण्या	तिसरी	१०/-
२७) संघप्रार्थना (हिंदी अनुवाद)	पहिली	१५/-
२८) साधकाची चिंतनिका	तिसरी	१०/-
२९) श्रीकृष्णकथामृत	चौथी	७५/-
३०) श्रीमनुस्मृति-सार्थ-सभाष्य	दुसरी	५००/-
३१) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (पाठसंहिता)	सहावी	३/-
३२) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (सार्थ)	पाचवी	२५/-
३३) श्रीविष्णुसहस्रनाम स्तोत्र (सार्थ-हिंदी अनुवाद)	पहिली	२५/-
३४) श्रीसद्गुरु षोडशोपचार पूजा	पाचवी	५/-

समग्र ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे

- (१) श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान :
वैद्य वा. वि. मेहेंदळे
'प्रतीक' ४०३/१, शनिवार पेठ, मेहुणपुरा, पुणे ३०.
दूरध्वनी : (०२०) २४४९२४९७
- (२) श्री दासगणू महाराज प्रतिष्ठान :
मु. पो. गोरटे, व्हाया उमरी, जिल्हा नांदेड.
दूरध्वनी : (०२४६७) २४४१४०
- (३) डॉ. ग. प्र. परांजपे
१३२७ ई, सदाशिव पेठ, ७ विठ्ठल नगरी, पुणे ३०.
दूरध्वनी : (०२०) २४४७११०९
- (४) यशवंत प्रकाशन :
७५३ सदाशिव पेठ हौदाजवळ, पुणे ३०.
दूरध्वनी : (०२०) २४४७०५३३
- (५) श्री. सु. द. काचरे
श्रीराम मंदिर, भांगरवाडी, लोणावळा
दूरध्वनी : (०२११४) २७५४७९
- (६) सौ. मीना रमेश वाटवे
जयप्रसाद रेसिडेन्सी, ब्लॉक क्र. १७
जुनी पंडित कॉलनी, नाशिक - २.
दूरध्वनी : (०२५३) २३१३२६२

दिनांक : १८-५-२००७

समग्र ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे

- (१) श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान :
वैद्य वा. वि. मेहेंदळे
'प्रतीक' ४०३/१, शनिवार पेठ, मेहुणपुरा, पुणे ३०.
दूरध्वनी : (०२०) २४४९२४९७
- (२) श्री दासगणू महाराज प्रतिष्ठान :
मु. पो. गोरटे, व्हाया उमरी, जिल्हा नांदेड.
दूरध्वनी : (०२४६७) २४४१४०
- (३) डॉ. ग. प्र. परांजपे
१३२७ ई, सदाशिव पेठ, ७ विठ्ठल नगरी, पुणे ३०.
दूरध्वनी : (०२०) २४४७११०९
- (४) यशवंत प्रकाशन :
७५३ सदाशिव पेठ हौदाजवळ, पुणे ३०.
दूरध्वनी : (०२०) २४४७०५३३
- (५) श्री. सु. द. काचरे
श्रीराम मंदिर, भांगरवाडी, लोणावळा
दूरध्वनी : (०२११४) २७५४७९
- (६) सौ. मीना रमेश वाटवे
जयप्रसाद रेसिडेन्सी, ब्लॉक क्र. १७
जुनी पंडित कॉलनी, नाशिक - २.
दूरध्वनी : (०२५३) २३१३२६२

दिनांक : १८-५-२००७